

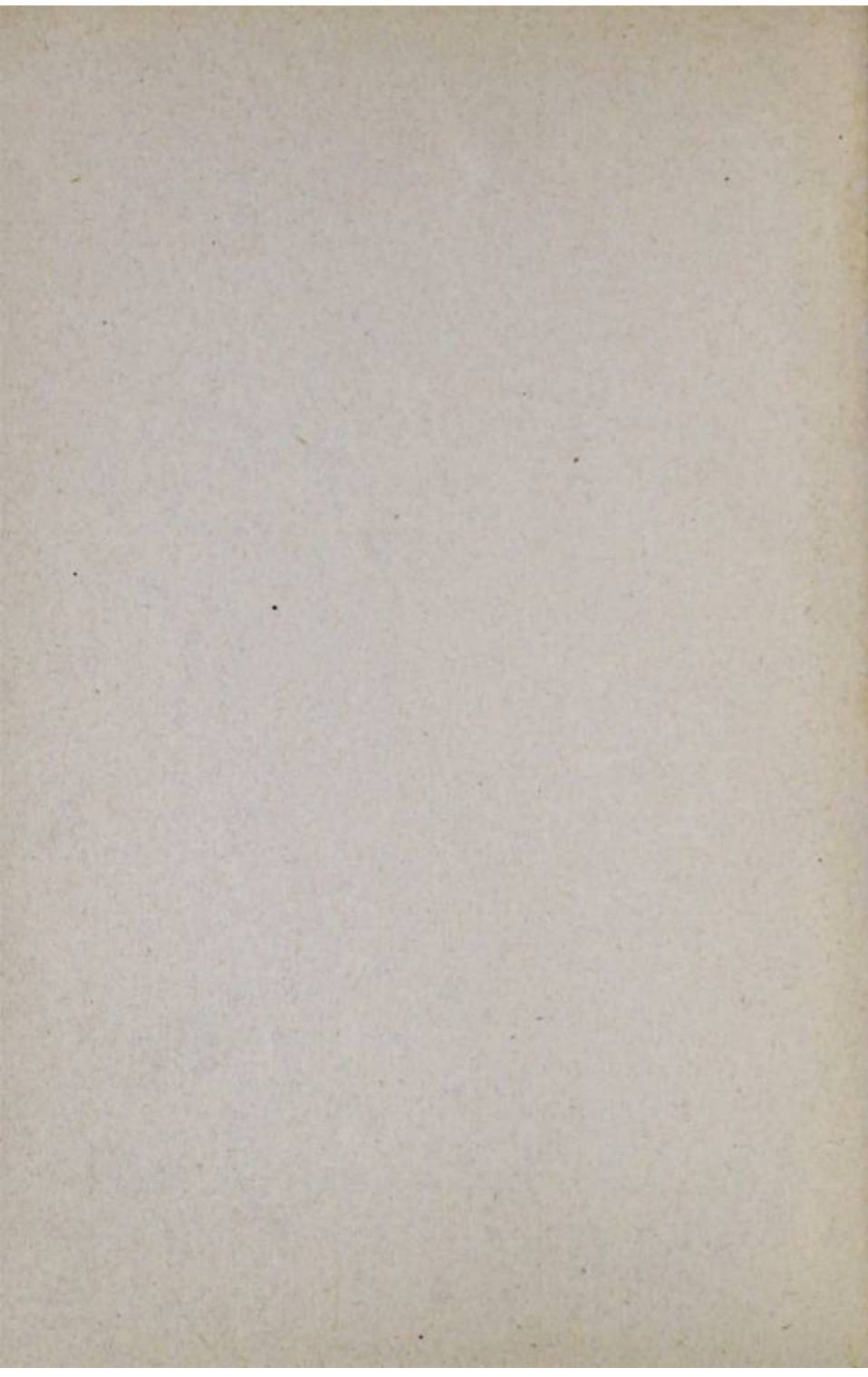
ԱՐԿԱՆԵՐԻ

ԵՐԿՐՆԵՐ

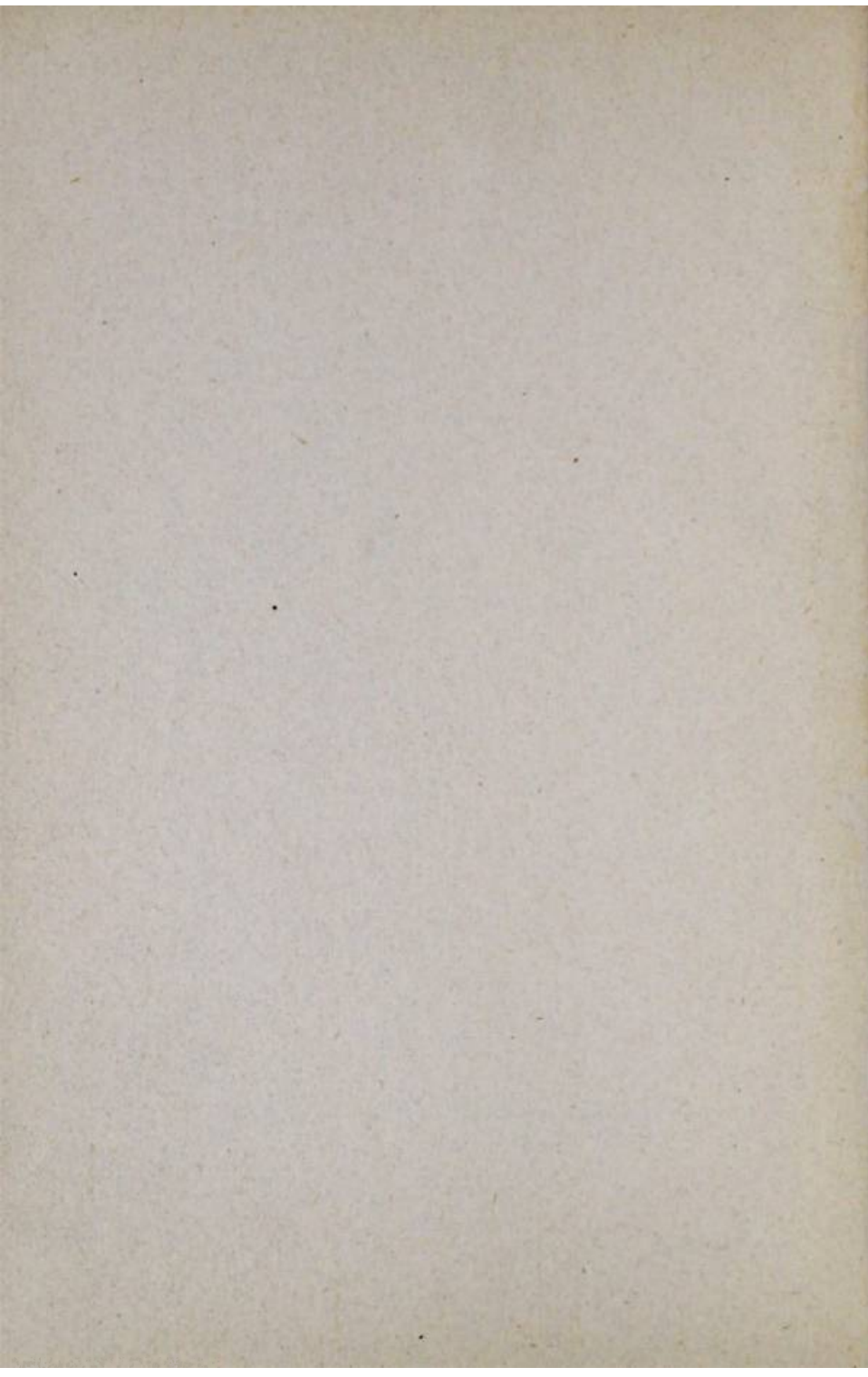
ԵՎ

ԺՈՂՈՎԱՌՈՒՄՆԵՐ

IV

Ժողովածուն նվիրված է Իրանի նոր ու նորագույն շրջանի պատմության, տնտեսության և մշակույթի մի շարք հրատապ պրոբլեմների ուսումնասիրմանը, ինչպես նաև նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության հարցերին:

Հուսարանվում են ազրարային և դասակարգային հարաբերությունները, տարբեր ցեղերի քաղաքական դերը, Իրանում հայկական գաղութի հետ կապված հարցերը և այլն:

Сборник посвящен новой и новейшей истории Ирана. изучению ряда актуальных проблем экономики и культуры, а также вопросам его внутренней и внешней политики.

Освещаются аграрные и классовые отношения, политическая роль различных племен; вопросы, связанные с армянской колонией Ирана, и др.

Խմբագրական կոլեգիա

Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ
(պատ. խմբագիր), Ն. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ՀԱԶԻԵ ԶՆԴԻ

Редакционная коллегия

О. Г. ИНДЖИКЯН, Г. М. ЕГАНЯН
(ответ. редактор), Н. О. ОГАНЕСЯН,
Е. К. САРКИСЯН, АДЖИЕ ДЖНДИ

THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

IV

IRAN

Publishing house of the Academy
of sciences of the Armenian SSR
Erevan, 1969

ԻՐԱՆՈՒՄ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ 1905—1914 ԹԹ.

Այ դարի սկզբին գլխավոր իմպերիալիստական պետությունները տենդորեն սկսեցին նախապատրաստվել վճռական պայքարի՝ աշխարհը վերաբաժանելու և ազգեցություն նոր դոտիններ ձեռք բերելու համար: Այդ պայքարին մեծագույն եռանդով և հետևողականությամբ սկսեց նախապատրաստվել նաև իմպերիալիստական հիմանիան, որը XIX դարի վերջերից իր ռազմական և տնտեսական հզորության տեսակետից աշխարհում արդեն զրավում էր առաջատար տեղերից մեկը:

1894 թվականից գաղութային զավթումները դառնում են Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության գլխավոր նպատակը: Այդ ժամանակաշրջանից սկսած գերմանական իմպերիալիզմը սկսեց մշակել և գործնականում իրագործել արևելքի նկատմամբ ակտիվ քաղաքականություն, որը դարձավ վիլհելմյան Գերմանիայի քաղաքական հավատամքը «օրիենտալիտիկ» անունով:

Գերմանական իմպերիալիզմը մեծ ակտիվություն էր դրսևորում Մերձավոր և Միջին արևելք ներթափանցելու և այդ շրջանում տնտեսական ու քաղաքական գերակշռություն ձեռք բերելու ուղղությամբ: Բնականաբար իրանը չէր կարող դուրս մնալ Գերմանիայի հետաքրքրությունների շրջանակից: Նրա առաջին ակտիվ փորձերը իրան ներթափանցելու ուղղությամբ վերաբերում են անցյալ դարի 70-ական թթ.: 1873 թ. Գերմանիային հաջողվեց իրանի հետ կնքել «բարեկամության, առևտրի և ծովագնացության մասին» պայմանագիր, որը սկիզբ դրեց այդ երկու երկրների միջև անմիջական հարաբերությունների հաստատմանը: «Պայմանագիրը Գերմանիային տրամադրում էր դիվանագիտական և առևտրական հարաբերություններում առավելագույն բարենպաստ պայմաններ: Ըստ պայմանագրի Գերմանիան ստանում էր ազատ առևտրի և նավագնա-

ցության իրավունք, կապիտուլյացիոն արտոնութիւններ, ինչպես նաև Բեհհրանում, Քավրիզում և Բուշիրում հյուպատոսութիւններ քաց անելու թույլտւութիւն: Պայմանագրի 13-րդ հոդվածը նախատեսում էր Գերմանիայի միջնորդութիւնը այն դեպքում՝ եթե Իրանը վեճի կամ ընդհարման մեջ մտնելու որևէից երրորդ պետութիւն հետ¹:

Կնքելով հիշյալ պայմանագիրը, Գերմանիան ձգտում էր ամրապնդվել Իրանում և հող նախապատրաստել իր հետագա առաջխաղացման համար դեպի Միջագետք և Միջերկրական ծովի ավազանը:

Մինչև XIX դարի վերջը Իրանի նկատմամբ գերմանական քաղաքականութիւնը մեջ առանձին ակտիվութիւն չի նկատվում: Գերմանիան այդ ժամանակամիջոցում ղլխավորապես տարված էր Օսմանյան կայսրութիւնում ամրապնդվելու խնդրով: Միայն XX դարի սկզբին գերմանական կառավարող շրջանները իրենց ուշադրութիւնը կրկին բեռնեցին Իրանի վրա: 1902 թ. հունվարին Բեռլինում ցարական կառավարութիւնը դեսպան Օստեն-Սակենը արտաքին գործերի մինիստր Լամզգորֆին գրած նամակում հայտնում էր, որ կանցլեր Բերհնարդ Ֆոն Բյուլովը Ռայխստագում արտասանած իր ճառում խոսելով Գերմանիայի համար առևտրական շուկաների ավելացման անհրաժեշտութիւնը մասին, որպես գերմանական ապրանքների նոր ու ցանկալի շուկայի, ի թիվս այլ երկրների, նշել էր նաև Իրանը²:

Կանցլերի նման հայտարարութիւնը չէր կարող աննկատ անցնել, Գերմանական կառավարական շրջաններին մոտ կանգնած ամսագրերից մեկը՝ «Der Tag»-ը անմիջապես հրատարակում է մի հոդված «Գերմանական համաշխարհային քաղաքականութիւնը նրա պատկանելիքը» խորագրով, որի մեջ զարգացվում էր Իրանը գերմանական տնտեսական ազդեցութիւնը ենթարկելու անհրաժեշտութիւնը գաղափարը³:

Հասկանալի է, որ Գերմանիայում այդ ժամանակ դեռ չէր կարող մշակված լինել Իրանի նկատմամբ տնտեսական քաղաքակա-

¹ Motamen-ol-molk, Recueil des traités de l'Empire persan avec les pays étranger, Teheran, 1908, p. 1—13, տես նաև Г. В. Шитов, Персия под властью последних каджаров, Л., 1933, стр. 37.

² АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1902. д. 14, л. 6.

³ Նույն տեղում:

նության կոնկրետ ծրագիր, սակայն կարելի էր այնուամենայնիվ, կանխատեսել, թե իրանական շուկա Գերմանիայի տնտեսական ներխուժման ինչպիսի հնարավոր ուղիներ կարող են լինել: Օստեն-Սակենր, օրինակ, իր 1902 թ. գրած հաղորդագրության մեջ նշում էր այն գլխավոր ուղիները, որոնցով գերմանական առևտրական քաղաքականությունը ձգտում էր թափանցել Իրան: Դա Հյուսիսային Իրանն էր, հատկապես՝ Տրապիզոն, էրզրում, Բայազեդ ուղին և Պարսից ծոցը, որտեղ դերմանացիները, նրա հայտարարությամբ, ցանկանում են իրենց ձեռքը վերցնել ծովային առևտրի մի մասը:

Իրանում գերմանական քաղաքականության հետագա ակտիվացումը մեծապես նպաստեց Բաղդադի երկաթուղու նախագծի իրականացումը: 1903 թ. կնքվեց գերմանո-թուրքական վերջնական կունվենցիան Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ: Գերմանական կապիտալը իր ձեռքն էր վերցնում Կոնիա — Ադանա — Մոսուլ — Բաղդադ — Բասրա ամբողջ դժի շինարարությունը: Պանդերմանական գաղափարախոսները ցնծությամբ հայտարարում էին, թե «Բաղդադի երկաթուղին մեզ համար ձանապարհ կբացի դեպի Իրան և Աֆղանստան: Նա կլինի Բրիտանական Հնդկաստանի վրա կախված մի մերկացված սուր»²:

Գերմանական իմպերիալիզմի արևելյան քաղաքականության սկստվածացումը հանգեցրեց նրան, որ Մերձավոր ու Միջին արևելքում իմպերիալիստական պետությունների գաղութային քաղաքականության մեջ սկսվեց միանգամայն նոր շրջան: Սրվեցին հակասությունները Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Անգլիայի միջև: Այս երեք պետություններից յուրաքանչյուրը փորձում էր ամրապնդել իր սեփական դիրքերը և միաժամանակ խորացնել հակասությունները մյուս երկու պետությունների միջև: Գերմանական դիվանագիտությունը իր հաշիվները կառուցում էր հիմնականում երկու մրցակից պետությունների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի հակասությունների վրա, միաժամանակ աշխատելով նրանցից յուրաքանչյուրին հավատացնել, որ ինքը նրա բնական դաշնակիցն ու բարեկամն է: Օգտագործելով նշված տակտիկան, գերմանական իմպերիալիզմը միաժամանակ աշխատում էր ուժեղացնել անգլո-ռուսական փոխադարձ բախումները Մերձավոր

¹ Նույն տեղում, լս. 77, 78.

² Бондаревский Г. Л., Багдадская дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток, (1888—1903), Ташкент, 1955, стр. 46.

և Միջին արևելքում, որը հնարավորություն կար նրան հաղթահարել այդ երկու պետությունների դիմադրությունը Բաղդադի երկաթուղու նախագծի իրականացման հարցում: «Երբ բրիտանացիներն ու ռուսները կսկսեն կրծոտել միմյանց,— գրում էր Վիլհելմ 11,— այնժամ մենք կկարողանանք Բաղդադի ձևնապարհը դնել մեր գրպանը»¹:

Մինչև 1904—1905 թթ. Գերմանիան թեև տարեցտարի ուժեղացնում էր իր ազդեցությունը Իրանում, սակայն նրա գործունեությունը ծավալվում էր գլխավորապես տնտեսական բնագավառում: Գերմանիային հաջողվեց իրանական մի շարք քաղաքներում հիմնել առևտրական ֆիրմաներ: Մասնավորապես Համբուրգի առևտրական ընկերությունները կանոնավոր առևտրական կապեր հաստատեցին Բուշիրի, Լենգեյի, Մոհամմարայի, Բասրայի և Բահրեյն կղզու հետ²:

Սակայն գերմանական կապիտալը տենչում էր Իրանում ծավալել առավել լայն գործունեություն: Նա ցանկանում էր իր բաժինն ունենալ Իրանի բնական հարստությունների շահագործման մեջ: Այդ նպատակով նա ժամանակ առ ժամանակ շոշափում էր իրանական կառավարող շրջանների տրամադրությունը, բայց և միշտ հանդիպում էր անգլո-ռուսական դիմադրությանը, որը հաղթահարելու նպատակով Գերմանիան առաջ քաշեց մի լողունդ. «Իրանը անկախ երկիր է, և որպես այդպիսին պետք է բաց լինի բոլորի համար»³: Սակայն տնտեսական տեսակետից բոլոր ազգերի «ազատության և հավասարության» գերմանական այդ քաղաքականությունը ևս չըտվեց ցանկալի արդյունքներ, որովհետև Գերմանիայի ամրապնդվելը Իրանում Անգլիայի և Ռուսաստանի կողմից դիմավում էր որպես իրենց շահերին անմիջական սպառնալիք ոչ միայն այդ երկրում, այլև ամբողջ Մերձավոր ու Միջին արևելքում:

Վերոհիշյալ պետությունների սահմանափակումներն Իրանում հաղթահարելու համար, ռուս-ճապոնական պատերազմի տարիներին Գերմանիան նոր գրոհ նախաձեռնեց: Սակայն նրա համար առավել բարենպաստ իրադրություն ստեղծվեց պատերազմի ավարտից հետո: Երբ որոշվեց ռուս-ճապոնական պատերազմի բախտը և

¹ „Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette. 1871—1914“. Sammlung der Diplomatischen Akten des Aus-Wärtigen Amtes (GP), bd. 17, № 5213, s. 375.

² ЦГИА, ф. 560, д. 359, л. 107—108.

³ А. Ф у к с. Германская политика в Персии, «Новый Восток», № 12 20—21, 1928, стр. 112

Ուսուստանը դգաց, որ ինքը դուրս է քշվում Հեռավոր արևելքից, և թիւ ոչ առհասարակ, դոնե անորոշ ժամանակով, Պետերբուրգում նորից աշխուժացավ դեպի Մերձավոր ու Միջին արևելք շարժվելու ավանդական քաղաքականութունը: Պետք էր շտապել Մերձավոր և Ուիջին արևելք, որովհետև Գերմանիան և Անգլիան աշխատում էին կանխել իրեն ինչպես Իրանում, այնպես էլ Թուրքիայում¹: Պատերազմից հետո դեպի Հնդկաստանի սահմանները Ռուսաստանի շարժման հնարավորության հարցը դարձավ Անգլիայի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ ռազմական շրջանների հատուկ ուսումնասիրության առարկան: Անգլիայի անհանդսառութունը ավելի էր ուժեղանում դերմանական տարրեր հեղինակների և պաշտոնական ու կիսապաշտոնական մամուլի հողվածների հետևանքով, որտեղ տեսական դատողութուններ էին արվում ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո ռուսական քաղաքականության հնարավոր տրամաբանական ընթացքի մասին: Այդ հողվածներն ուղղակի կրակի վրայուղ էին ավելացնում: Այսպես, գերմանական «Asien» հատուկ ամսագրում հայտնվում էր այն տեսակետը, որ Ռուսաստանը պետք է սեանշի գիմի Միջին Ասիայում: Բացի դրանից, գերմանացիների կարծիքով, Ռուսաստանին ոչինչ չէր մնում, քան ելք փնտրել դեպի ծով՝ Պարսից ծոցի ուղղությամբ: Գերմանիան գտնում էր, որ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ռազմական բախումը եթե ոչ հիմա, ապա համենայն դեպս մոտիկ ապագայում անխուսափելի է և միաժամանակ շեշտում էր Անգլիայի դերը ռուս-ճապոնական պատերազմում²:

Նման դատողութունները վերջնականապես անհանգստացրին անգլիացիներին և ռազմական «Army and Navy» ամսագիրը հրատարակեց մի մարտական հողված այն մասին, որ Հնդկաստանը ձեռք է բերված սրով և պետք է պահպանվի նույնպես սրով³:

Ռուս-անգլիական բախումը հասունացնելու քաղաքական գծի պրակտիկ իրականացման նպատակով, գերմանական կառավարող շրջաններն առաջ էին քաշում կոնկրետ նախագծեր, որոնց ղգալի մասը ավելի շուտ հետապնդում էին Անգլիային սպառնալու նպատակներ, քան կարող էին գործնականում իրագործվել: Այս տեսակետից չափազանց հատկանշական է 1905 թ. հրապարակված գեր-

¹ Ենրկրի ձայնը» (շաբաթաթերթ, Բ. տարի, № 30, 1907 թ. հոկտ. 23):

² К. Смирнов, Оборона Индии «Известия штаба Кавказского военного округа». №№ 13—14, Тифлис, 1906, стр. 41—42.

³ Նույն տեղում, էջ 42:

մանական գիտնական էմիլ Վեխտերի նախագիծը Կասպից ծովի և Պարսից ծոցի միջև ջրանցքների մի ամբողջ սիստեմ կառուցելու վերաբերյալ¹։

Այս նախագծի հիմնական նպատակն էր Իրանում և Միջագետքում բրիտանական քաղաքականության հաջողություններին հակադրի ստեղծելը և Եվրոպայի ցամաքային պետություններին՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև շահերի միասնություն հաստատելը ընդգեմ Անգլիայի։

Մանրամասն վերլուծության ենթարկելով անգլիական ինժեներ Վիլկոկսի նախագիծը Եփրատի ու Տիգրիսի միջև նավարկելի ջրանցք կառուցելու, ինչպես նաև Զմյուռնիայից Փոքր Ասիայի վրայով դեպի Միջին Ասիա երկաթուղային ճանապարհ կառուցելու անգլիական պլանները, էմիլ Վեխտերը Գերմանիայի կառավարող շրջանների անունից հայտարարում էր, որ այդ նախագծերի իրականացումով կստեղծվի մի նոր անգլիական առևտրական ուղի, որը կոչված է մրցակցել Բաղդադի երկաթուղու հետ։ Սակայն ցույց տալու համար, որ նախագծվող երկաթուղին սպառնում է ոչ միայն Գերմանիայի, այլև Եվրոպայի ցամաքային պետությունների շահերին, այն առումով, որ նրանք ընդամիշտ կղրկվեն Բաղդադի ու Բանդար-Աբբասի ճանապարհով Հնդկաստանի, Զոնդյան կղզիների ու Հեռավոր արևելքի հետ առևտուր անելու հնարավորությունից, գերմանական գիտնական-քաղաքադետը կոչ էր անում ցամաքային պետություններին՝ միավորվել Անգլիայի դեմ։ Ընդ որում հենց ինքն էլ կատարում էր վերոհիշյալ պետությունների միջև պարտականությունների բաժանում։ Ֆրանսիային առաջարկում էր շարժվել դեպի Հալեպ ու Քասրա։ Գերմանիայի առջև խնդիր էր դնում ավարտել Կ. Պոլիս—Բանդար-Աբբաս երկաթուղին, գրավել Բանդար-Աբբասը և իր ձեռքը վերցնել Պարսից ծոց դուրս գալու բանալին։ Ռուսաստանին առաջարկում էր ջրանցք կառուցել էնզելիի և Բաղդադի միջև, եթե նա ցանկանում է, որպեսզի իրեն թույլ տան իր ռազմական նավատորմը հանել Հնդկական օվկիանոս։

«Գերմանիայի կողմից առաջնորդվող (ընդգծումը մերն է —Վ. Բ.) մայր ցամաքի մեծ պետությունները, — ասվում էր գերմանական այդ առաջարկությունում, — դեռևս կարող են հարված հասցը-

¹ Տե՛ս «Известия штаба Кавказского военного округа», № 22, 1-я треть, Тифлис, 1908. стр. 19—33.

նել Բրիտանական համաշխարհային կայսրության անկյուններից մեկին առավել շուտ, քան այդ շենքի կառուցումը կհասնի իր ավարտին: Իհարկե դա վտանգավոր է... սակայն այժմ կամ երբեք»¹:

Գերմանական այս սլաններում պարզորոշ երևում է Անգլիային Միջադեպից ու Պարսից ծոցի ավազանից դուրս մղելու և այդ «ավտոյաց երկրում» իր «Ծգիպտոսը» ստեղծելու գերմանական այն հանրահայտ ծրագիրը, սրի մասին եվրոպական մամուլը ժամանակին մեծ աղմուկ էր բարձրացրել²:

XX դարի առաջին տասնամյակի անդր-դերմանական հարարությունների հարցը հետևյալ ցինիկ գնահատականն է ստացել կանցլեր Բերնհարդ Ֆոն Բյուլովի կողմից. «Մենք պահանջ չենք ներկայացնում անգլիական տիրապետությունների նկատմամբ, միայն ցանկանում ենք, որ մեզ հանգիստ թողնեն և որպեսզի Անգլիան, եթե նա ուզում է ուտել ուրիշի պնակից, որը պատկանում է թույլ սլետություն, մեզ ևս թողնի միասին ուտելու: Համաձայնությունը այս իմաստով մեղ համար կարող է լինել միայն ցանկալի»³:

Գերմանական այս երկդիմի քաղաքականությունը առավել յայտուն դրսևորվում էր իրանում: 1905 թ. վերջերից, օգտվելով իր համար ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, Գերմանիան ըսկըսեց մեծ ակտիվություն ցուցաբերել իրանական կառավարությունից կոնցեսիաներ ստանալու ուղղությամբ:

1905 թ. ցարական կառավարությունը մերժեց շահի խնդրանքը փոխառություն տրամադրելու վերաբերյալ, իսկ Անգլիան նույնպես ընդառաջ չգնաց այդ խնդրանքին: Շահը ստիպված էր դիմել Գերմանիային, որպեսզի ինչ-որ ձևով ևլք գտնի վերահաս ֆինանսական կրախից և երկրում սկսված հեղափոխությունից փրկվելու համար: Գերմանական կառավարությունը, իհարկե, անմիջապես օգտըվեց առիթից և 1905 թ. վերջին, 1906 թ, սկզբին Թեհրանում գերմանական գործերի հավատարմատար կոմս Ռեքսի և իրանական կառավարության միջև սկսվեցին համապատասխան բանակցություններ, որոնց արդյունքի մասին իր 1906 թ. մայիսի 31-ի թվակիր հեռագրում Փարիզից նեկլյուզովը հաղորդում էր, որ Գերմա-

1 «Известия штаба...», № 22, стр. 30—33.

2 Տե՛ս Ալեքսանդր Յուլև, Գերմանական համաշխարհային քաղաքականությունը և մահմեդական աշխարհը («Մուրճ», № 7, 1905 թ. հուլիս, նոր շերտան, 5-րդ տարի):

3 Беригард Бюлов, Воспоминания, М—Л., 1935, стр. 10.

նիան շահի համար հաջողեցրեց 25 միլիոն մարկի փոխառութիւն¹։ Նույն հեռագրում հայտնվում էր նաև փոխառութիւնի պայմանների մասին։ Շահական կառավարութիւնը, որպես «փոխհատուցում» պարտավորվում էր բավարարել Գերմանիայի հետևյալ պահանջները. գերմանական «Համբուրգ-Ամերիկա» նավային ընկերութիւնը Համբուրգ — Պարսից ծոց գծի համար իրանական տերիտորիայում տրամադրել նավահանգիստ կամ քարածխային պահեստ. Գերմանիան ստանում էր նաև Բաղդադից մինչև իրանական տերիտորիան կառուցվող խճուղային ճանապարհը մինչև Քերմանշահ կամ Համադան շարունակելու իրավունք։

Սակայն Գերմանիայի այս պահանջները միանգամից հարվածում էին և Ռուսաստանի և Անգլիայի շահերին։ Առավել ևս, որ վերջիններս չէին կարող անտարբերութեամբ նայել գերմանական հետու գնացող այդ նախաձեռնութիւններին։ Այդ պատճառով Անգլիան և Ռուսաստանը ձախողեցին այդ գործարքը։

Սակայն գերմանական կապիտալը չէր վհատվում իրանում խոշոր կոնցեսիաներ ստանալու և մասնավորապես իրանական ֆինանսների վրա իր հսկողութիւնը սահմանելու լայնահուն սլաններին։ Դեռևս 1905 թ. Մողաֆֆեր-էդ-Դին շահը սկզբունքային համաձայնութիւն տվեց Թեհրանում գերմանական բանկ հիմնելու վերաբերյալ։ Սակայն միայն 1906 թ. կեսերին իրանում գերմանական գործերի հավատարմատար բարոն Ռիխտոֆենը առաջին քայլերը ձեռնարկեց այդ ուղղութեամբ։ 1906 թ. հուլիսի 1-ին իրանական կառավարութիւնը խոստանալով փոխառութիւն, նրան հաջողվեց արտաքին գործերի մինիստր Նասրոլլա խան Մոշիր-էդ Դոլեի հետ կնքել գաղտնի համաձայնագիր Թեհրանում գերմանական բանկ հիմնելու վերաբերյալ²։

Սակայն այս անգամ ևս Գերմանիային չհաջողվեց հասնել իր նպատակին։ Դրա հիմնական պատճառը այն էր, որ այդ շրջանում մեջլիսը գեռ չէր հուսահատվել սեփական ջանքերով իրանում ազգային բանկ ստեղծելու մտադրութիւնից և այդ պատճառով թշնամաբար էր վերաբերվում դեպի ամեն տեսակի օտարերկրյա փոխառութիւնները³։

1 А. Попов, Царская Россия и Персия в эпоху русско-японской войны, «Красный архив», № 53, 1932, стр. 31.

2 ЦГИА, ф. 600, д. 345, л. 14—15.

3 Ա. Ֆոկս, նշվ. աշխ., էջ 116։

Այս խառնուրդը հաղթահարելու նպատակով գերմանական դիվանագիտությունը ուժեղացրեց մեջլիսի պատգամավորների շըրջանում դերմանոֆիլ կուսակցություն ստեղծելու աշխատանքները: Այդ քաղաքականությունը որոշակի հաջողություն ունեցավ: Ստեղծվեց դերմանոֆիլ ուժեղ կուսակցություն, որին հարեցին բարձր պետական պաշտոններ զբաղեցնող այնպիսի ազդեցիկ քաղաքական դեմքեր, ինչպես կաջարական արքայազն Զել էս-Սուլթանը, Սալար Էդ-Նուրին, առաջին մեջլիսի նախագահներ Սանի էդ-Պուլին և էհթեշամ-էս-Սալթանեն, լուսավորության մինիստր Մոխրբեր-էս-Սալթանեն, Ալա-էլ-Մուլքը, ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ Մոհթեշամ-էս-Սալթանեն, արդարադատության մինիստր Մոայեդ-էս-Սալթանեն և շատ ուրիշներ¹, որոնք կողմնորոշվում էին դեպի Գերմանիան և Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ սյաջբարում ցանկանում էին լայնորեն օգտագործել Գերմանիային:

Դեռևս 1906 թ. վերջերին ղգալով սնզլո-ռուսական մերձեցման բացահայտ տենդենցները, գերմանական դիվանագիտությունը տենդագին գործունեություն ծավալեց Իրանում, աշխատելով ստեղծել կայուն բազա այդ երկրի գործերին ակտիվ միջամտություն ցույց տալու համար այն սահմաններում, երբ հարց բարձրացվի Իրանի վերաբերյալ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև համաձայնության մասին:

Բանդար-Բուշիրում, որտեղ գերմանացիներն արդեն ունեին հյուպատոսություն, պահանջվեց նաև առևտրական ֆակտորիա բաց անելու իրավունք: Երկրում սկսեցին համառ լուրեր շրջել այն մասին, թե հնարավոր է՝ որ բելգիական մաքսային աստիճանավորները փոխարինվեն գերմանական խորհրդականներով: Շատերը հակված էին նույնիսկ կանխատեսելու, որ գերմանական ազդեցությունը շատ շուտով կսկսի թափանցել նաև Իրանի ռազմական շրջանները: Նույնիսկ խոսում էին այն մասին, որ բանակի վերակազմավորման հանձնաժողովի մեջ գործունե մասնակցություն են ունենալու գերմանական սպաները²:

1907 թ. Գերմանիան Իրանում նոր, առավել ուժեղ հարձակում նախաձեռնեց անդլո-ռուսական դիրքերի դեմ: Այդ գործում բացառիկ հուանդ էր դրսևորում ինքը՝ կայզերը, որը Օստեն-Սակենի բնորոշմամբ «նման գործերում հակված էր գերմանական ազդեցիկ

¹ М. С. Ива н о в, Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957, стр. 210. տե՛ս նաև АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 2106.

² «Известия штаба...», № 22, стр. 1.

Ֆինանսական և արդյունաբերական գործիչների կողմը¹: Մանթանալով Իրանում գերմանական դեսպանորդ Շտեմրիխի զեկուցագրի հետ Թեհրանում գերմանական բանկ բաց անելու անհրաժեշտության մասին², կայզերը ոգևորվեց այդ գաղափարով և կարգադրեց առանց հապաղելու զբաղվել հիշյալ գործով:

1907 թ. ապրիլին Թեհրան ժամանեց գերմանական խոշոր ֆինանսիստ, «Գերմանական արևելյան բանկի» դիրեկտոր Հերբերտ Գուտմանը: Վերջինս հենվելով 1906 թ. հուլիսի 1-ի գերմանո-իրանական գաղտնի կոնվենցիայի վրա, իր բանկի անունից դիմեց շահին՝ խնդրելով տալ իրեն Թեհրանում գերմանական բանկ բաց անելու թույլտվություն: Իր ներկայացրած նախագծում Գուտմանը պահանջում էր գերմանական բանկին իրավունք տալ 60 տարի ժամկետով Իրանում կատարել բանկային օպերացիաներ, նահանգական քաղաքներում բաց անել բանկի բաժանմունքներ: Բանկը իրավունք էր ստանալու Թեհրանում և Թավրիզում ձեռք բերել հողամասեր, Լորանի տարբեր քաղաքներում հիմնել առևտրական, արդյունաբերական ձեռնարկություններ և ֆինանսական հիմնարկություններ: Գերմանացիները պահանջում էին բանկն ու նրա բաժանմունքներն ազատել ամեն տեսակի հարկերից ու տուրքերից, իրենց կողմից ներմուծված ապրանքների համար չգանձել մաքսատուրքեր, բանկին իրավունք տալ կատարել իրանական գանձարանի բոլոր տեսակի վճարումները արտասահմանում, կտրել իրանական արծաթյա դրամ, բանկին տալ ամբողջ Իրանում հանքային հանածոների հետախուզման մենաշնորհային իրավունք: Գուտմանը պահանջում էր նաև հատուկ հողային բանկեր կազմակերպելու, ոռոգման աշխատանքներ կատարելու, ջրային ուժերի շահագործման, ոռոգման և ջրմուղի սխտեմներ կառուցելու կոնցեսիաներ: Գերմանական առաջարկություններում նախատեսվում էր նաև Պարսից ծոցում բաց անել առևտրական դեպո (Բանդար — Բուշիրում) և միաժամանակ կանոնավոր հաղորդակցութայն Պարսից ծոցի նավահանգիստները կապել գերմանական ջրերի հետ: Այնուհետև գերմանացիները ձգտում էին երկաթուղային ճանապարհով Թեհրանը կապել իրանա-թուրքական սահմանի հետ իբր թե հեշտացնելու համար ուխտագնացությունը դեպի շիթնների սրբազան քաղաքներ՝ Քարբալա և Նաջաֆ, սակայն իրականում հետապնդելով տնտեսական.

¹ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», д. 17, л. 251 об.

² Նույն տեղում:

րադաքական և ռադմագիտական նպատակներ: Ընդ որում ըստ նախնական նախագծերի այդ ճանապարհը անցնելու էր Քերմանշահի և նավթաբեր շրջանի վրայով դեպի Բաղդադի երկաթուղու հետ միացման կետը: Մի այլ գծով Գերմանիան մտադիր էր Թեհրանը կապել Պարսից ծոցի հետ¹:

Գերմանական այս պլանները լուրջ անհանգստութուն պատճառեցին Անգլիային և Ռուսաստանին: Անգլիական թերթերը անմիջապես աղմուկ բարձրացրին, որ գերմանական բանկը մտադիր է վարկավորել աղզային շարժումը Իրանում²: Ռուսաստանը ևս փնտրեցին հանգստեան հանգուցը, հայտարարելով, որ գերմանական նախագծի հաստատման դեպքում ինքը կպահանջի համապատասխան փոխհատուցում ռուսական բանկի համար³: Դեռևս մինչև Գուտմանի Թեհրան մեկնելը, նրա միսիայի կապակցութեամբ Օստին-Սակենը Բեռլինում ղրույց է ունենում նախկին արտաքին գործերի մինիստր կոմս Ֆոն Չիրսկու հետ, որտեղ նա հայտարարում է, որ «Ռուսաստանի և Գերմանիայի առևտրական շահերը մինչև այժմ ոչ մի տեղ չեն բախվել: Չի կարելի վիճարկել մեր կենսական շահերը Պարսկաստանում, որոնք սլայմտնավորված են մեր աշխարհագրական դիրքով: Հետևաբար ցանկալի էր, որ Գերմանիան իր արտադրանքների վաճառքի համար փնտրեր այլ շուկաներ»: Դրան Ֆոն Չիրսկին պատասխանում է, որ Իրանը անկախ երկիր է, և այդ պատճառով չի կարելի արգելակել մյուս պետությունների մուտքը իրանական շուկաները⁴:

Ի վերջո անգլո-ռուսական ձևման տակ շահական կառավարութունը ստիպված էր մերժել Գուտմանի առաջարկը: Բայց և նա չէր կարող հաշվի չնստել Իրանի քաղաքական շրջանների վրա Գերմանիայի ունեցած ազդեցության հետ: Այդ իսկ պատճառով գերմանական կառավարութեանը ինչ-որ չափով գոհացնելու նպատակով շահը թույլատրեց տալ մի փոքրիկ բանկային կոնցեսիա⁵,

1 АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, лл. 230—232, ЦГИА, ф. 560, д. 359, л. 15—17, 59, 62—64, 67—69, 77—79, 94—95, տե՛ս նաև «Известия штаба Кавказского военного округа», 1907, № 19, 1-я треть, стр. 57.

2 К. Смирнов, Немечкая школа в Тегеране, «Известия штаба Кавказского военного округа», № 22, стр. 1.

3 АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 229.

4 АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1907, д. 17, л. 251 об.

5 «Գերմանական արևելյան բանկի» և իրանական կառավարության միջև կնքված համաձայնագրի տեքստը տե՛ս АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 230—232.

որի մասին Գարտվիզը տեղեկացնում էր արտաքին գործերի մի-
նիստրութեանը (Գարտվիզի 1907 թ. հուլիսի 25-ի № 333 հեռագի-
րը). «Երեկ ստորագրվեց գերմանական բանկի վերաբերյալ պայ-
մանագիր գուտ առևտրական հիմքի վրա, առանց որևիցե կոնցե-
սիոն արտոնությունների: Պայմանագրի ժամկետն է 45 տարի: Հիմ-
նական կապիտալն է մեկ միլիոն թուման: Բանկի վրա սահմանվում
է շահական կառավարության հսկողությունը»¹:

Այսպիսով իրանական ֆինանսների վրա հսկողություն սահ-
մանելու և Իրանը տնտեսապես իրեն ենթարկելու գերմանական այս
փորձը ես ավարտվեց լրիվ անհաջողությունով:

1907 թ. գարնանից Գերմանիան լայն հարձակում ծավալեց
Անգլիայի դիրքերի դեմ Պարսից ծոցի շրջանում: Գերմանական կա-
ռավարող շրջանները պահանջում էին «իրավահավասար» վիճակ
Պարսից ծոցի շրջրում, հակառակ դեպքում սպառնալով դենքի գի-
մել իրենց «իրավունքները» պաշտպանելու համար:

Օգտագործելով Թուրքիայի վրա ունեցած իր մեծ ազդեցություն-
ներ, գերմանական կառավարությանը հաջողվեց ստանալ Պարսից
ծոցում Թուրքիային նոմինալ ձևով պատկանող Ֆարուրի կղզում
ծովային կայան կառուցելու իրավունք: Կայզերի հրամանով գեր-
մանական նավատորմը տեղորոհն նախապատրաստվում էր ռադ-
մական ցուլցի Պարսից ծոցի թուրքական շրջրում: Անգլիան, բնա-
կանաբար, չէր վարող անտարբերություն մնալ գերմանական այս
ոտնձգություններին իր տիրապետությունների «սրբազան վայրե-
րում, և արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը ի լուր ամբողջ աշխարհի
կրկին հաստատեց մարկիզ Լանդստուունի այն հայտնի դեկլարա-
ցիան, որ որևիցե մեկի կողմից Պարսից ծոցում հիմնավորվելու
փորձը Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից կդիտվի որպես
«կազուս բելլի»: Այդ հայտարարությանը հետևեց բրիտանական
ռազմա-ծովային նավատորմի նոր միավորների ժամանումը Պար-
սից ծոց: Եվ Գերմանիան ստիպված էր զիջել:

Ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո ստեղծված միջազգա-
յին նոր իրադրությունը և հատկապես գերմանական քաղաքակա-
նության ակտիվացումը ստիպեց Անգլիային բանակցությունների
մեջ մտնել Ռուսաստանի հետ անգլո-ռուսական համաձայնագիր
կնքելու վերաբերյալ: Այդ նպատակով 1906 թ. մայիսին Պետեր-
բուրգ ժամանեց անգլիական դեսպան Ա. Նիկոլսոնը, որից հետո

¹ Ա. Ֆ ու կ ս, նշվ. աշխ., էջ 118:

ոկսվեցին անգլո-ռուսական բանակցութիւնները¹: Բանակցութիւններ սկսելով Անգլիայի հետ, ցարական կառավարութիւնը միաժամանակ գտնում էր, որ անհրաժեշտ է շարել հարաբերութիւնները Գերմանիայի հետ: Այդ քաղաքական գիծը իրագործելու նպատակով 1906 թ. հոկտեմբերին Իվլովսկին մեկնեց Բեռլին: Այստեղ ռուսական արտաքին գործերի մինիստրը աշխատում էր համոզել Բլուլովին, որ Անգլիայի հետ բանակցութիւնները բնավ ուղղված չեն Գերմանիայի դեմ և առհասարակ չեն շոշափում ընդհանուր քաղաքականութեան հարցերը: Միաժամանակ Իվլովսկին Բեռլինում ցանկանում էր ձեռք բերել մի այնպիսի համաձայնութիւն, որն ապահովեր ռուսական շահերն Իրանում՝ գերմանական ոտնձգութիւններին²:

Այդ նոյասուկով նա առաջարկեց կնքել ռուս գերմանական համաձայնագիր Բաղդադի երկաթուղու և Իրանի վերաբերյալ: Իերմանական կողմը տվեց իր համաձայնութիւնը³: 1907 թ. փետրուարի 20-ին հակառակ անգլիացիների ցանկութեան Իվլովսկին Պետերբուրգում գերմանական դեսպանին հանձնեց ռուս-գերմանական համաձայնագրի նախագիծը: Ռուսաստանը Գերմանիայից պահանջում էր իրանական սահմանի մոտ և Իրանի տերիտորիայում չկառուցել Բաղդադի երկաթուղու ձյուղավորումներ, պաշտոնապես հայտարարել, որ Գերմանիան Իրանում չունի քաղաքական շահեր և ճանաչել ռուսական այդպիսի շահերի առկայութիւնը Հյուսիսային Իրանում: Ռուսաստանը Գերմանիայից պահանջում էր նաև Իրանի այդ մասում փորձեր չկատարել կոնցեսիաներ ստանալու ուղղութեամբ: Փոխարենը նա խոստանում էր արգելքներ չհարուցել Բաղդադի երկաթուղու շինարարութեան գործում⁴:

Գերմանիան սակայն այս նախագիծի որոշ «ուղղումների» ստորվակի տակ ըստ էութեան ներկայացրեց սեփական նախագիծ, որտեղ ոչ միայն չէր հրաժարվում Իրանում երկաթուղիներ կառուցելու իր պլաններից, այլև կոնկրետ առաջարկներ էր անում Թեհրանից մինչև Բաղդադի մագիստրալը երկաթուղային գիծ կառուցելու վերաբերյալ⁵:

Ցարական կառավարութիւնը մերժեց այդ առաջարկը: Անգլո-ռուսական բանակցութիւնների հաջող ընթացքը, սակայն, ստիպեց

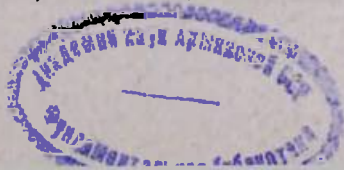
1 «История дипломатия», т II, М., 1963, стр. 608.

2 նույն տեղում, էջ 614:

3 „Die Grosse Politik“, Bd. XXV, т. I, № 8649, ss. 231—234.

4 ibid, № 8580, s. 123—124.

5 ibid, № 8588, s. 137—141.

գերմանական կառավարութեանը իր շահերի տեսակետից միանգամայն զգաստորեն գնահատել անգլո-ռուսական Անտանտի ըստեղծման ապագա հետևանքները:

Յվ թերևս այդ էր պատճառը, որ 1907 թ. կեսերից իրանական գործերի վերարերյալ գերմանական քաղաքականութեան մեջ նկատվում է որոշ փոփոխություն: Կայսերական արտաքին գործերի միսիստրութունում մշակվում է անգլո-ռուսական մերձեցումը խոչընդոտելու և Ռուսաստանի հետ գերմանո-ռուսական հարաբերությունների վիճելի հարցերի վերաբերյալ համաձայնութեան գալու գիծ: 1907 թ. հունիսի 18-ին Գերմանիան գիմում է Պետերբուրգին հետևյալ առաջարկութեամբ. գերմանական կառավարութունը պարտավորվում է ոչ ուղղակի և ոչ էլ անուղղակի ձևով, իր հպատակներին միջոցով, փորձեր չկատարել Հյուսիսային Իրանում երկաթուղային, խճուղային կամ հեռագրական կոնցեսիաներ ստանալու ուղղութեամբ, պայմանով, որ Ռուսաստանը կղադարեցնի իր դիմագրութունը Բաղդադի երկաթուղու շինարարութեան հարցում և իրանական տերիտորիայում կհոգա կառուցել Քեհրան-Խանեկին երկաթուղային գիծը, որը թուրք-իրանական սահմանի մոտ կմիանա Բաղդադի երկաթուղու Սեղիչե-Խանեկին գծի հետ: Գերմանիան առաջարկում էր նաև երաշխիքներ տալ, որ թուրքիայի և Իրանի հաղորդակցութեան ճանապարհների միջև չեն սահմանվի տրանզիտային մաքսատուրքեր և դիֆերենցիալ տարիֆներ և որ գերմանական առևտուրը Իրանում կօգտվի լրիվ ազատութունից¹:

Սակայն գերմանական այս առաջարկութունը անպատասխան թողնվեց Պետերբուրգի կողմից, որովհետև նախ ղա դիտվեց որպես շատ հեռու գնացող նախագիծ, և ապա այդ ժամանակ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև Իրանը ազդեցութեան գոտիների բաժանելու բանակցութուններն ավարտվում էին: Վերջապես 1907 թ. օգոստոսի 31-ին կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիրը:

Այսպիսով գերմանական վտանգը և ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքը Իրանում պայմաններ ստեղծեցին երկու վաղեմի մրցակիցների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի համագործակցութեան համար: Այս երկու պետութունները պարտավորվում էին փոխադարձ աջակցութեամբ խափանել իրենց «ազդեցութեան շրջանակում» ամեն մի օտար ոտնձգութուն:

¹ ЦГИА, ф. 1276, д. 929, л. 272—273.

Գերմանական դիվանագիտական շրջաններում անգլո-ռուսական համաձայնագիրը մեկնաբանվեց որպես Իրանում գերմանական շահերի դեմ ուղղված մի ակտ: Այդ պատճառով գերմանական մամուլը անմիջապես լայն կամպանիա ծավալեց անգլո-ռուսական բլոկի դեմ:

Գերմանիան անմիջապես կառնեց երկրում լայն տարածում ստացած «Իրանը իրանցիների համար» լոզունգից, օգտագործելով Իրանի ժողովուրդների ազգային զգացումներն ու հակաիմպերիալիստական տրամադրությունները Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ: Գերմանական այս քաղաքականությունը հետևյալ ձևով է բնութագրել Իրանում ռուսական դեսպան Գարտվիդը իր 1908 թ. փետրվարի 14-ի հեռագրում. «...Իրանում, ինչպես և Թուրքիայում իրենց ներկայացնելով որպես մահմեդականների անկեղծ բարեկաս ու հովանավորող, գերմանացիները եռանդազին լուրեր են տարածում այն մասին, որ իբր Իրանում գերմանական քաղաքականության նպատակը հենց այն է, որ պաշտպանեն նրա ինքնուրույնության և անկախության իրավունքները Ռուսաստանի և Անգլիայի ոտնձգություններից: Որ հիշյալ երկու պետությունները տասնյակ տարիների ընթացքում մեծ ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի Իրանը ենթարկեն իրենց բացառիկ ազդեցությանը, կասեցնելով նրա գործողությունների ազատությունը, արգելակելով նրա առաջադիմության ճանապարհը, ղրկելով նրան հաղորդակցության ճանապարհների՝ կուլտուրայի և քաղաքակրթության այդ հաղորդիչների կառուցման իրավունքներից»¹:

Գերմանական դործակալներն աշխատում էին երկրում ստեղծել այնպիսի տպավորություն, թե իբր Գերմանիան համակրում է իրանական սահմանադրական ու ազգային շարժմանը և շահագրգռված է Իրանի տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնության ամրապնդման մեջ: Իրանական ազգայնականներին իրենց կողմը գրավելու նպատակով գերմանական ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս իրանական սահմանադրության պաշտպանի դերում²: Գերմանական այդ քաղաքականության իմաստը համապարփակ ձևով բացահայտել է Գարտվիգն իր վերոհիշյալ հեռագրում, որտեղ նա գրում էր, որ մինչև այժմ Իրանում շունենալով ուղղակի շահեր և հատկապես ոչ կոնցեսիաներ, ոչ արդյունաբերական ձեռ-

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1908. д. 915, л. 124—125 об.

² Széu «Представители Турции и Германии в Персии в роли защитников персидской конституции», «Известия штаба...», № 22, стр. 34—35.

էարկություններ, ոչ հիմնարկություններ, գերմանացիները կարող են միանգամայն անտարբեր նայել զարգացող իրադարձություններին, միաժամանակ շողոքորթելով և՛ հեղափոխական էնջումեններին, և՛ մեջլիսին, և՛ մինիստրներին, և՛ հենց իրեն շահին, սպասելով իրադարձությունների հետագա պարզեցմանը: Նրանք այն աստիճանի հանգիստ են պահում իրենց, որ ընկալվում է որպես նրանց կողմից Իրանի ներքին գործերին ամենաշնչին շփով իսկ շփիչամտելու ապացույց¹:

Այս ցկուն քաղաքականությունը Գերմանիային բերում էր որոշակի հաջողություն:

Այս տեսակետից իրենց հովանավորողներինց ետ չէին մնում երիտթուրքական գործիչները: Քողարկվելով «հեղափոխական» լուզունգներով և ներկայանալով որպես «Ծղբայրակից» տղզի ույալքարի ջերմ կողմնակիցներ ընդդեմ իսլամի թշնամիների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, նրանք ես սիրախաղ էին անում իրանական հեղափոխականների հետ: Խոսելով այդ մասին, Քալրիդի ռուսական գլխավոր հյուպատոսության կառավարիչ Ա. Միլլերը 1909 թ. հունիսի 4-ին հայտնում էր իր կառավարութայնը, որ նույնիսկ իրանական լիբերալ կոմիտեների գլխավոր խորհուրդը երիտթուրքական հայտնի գործիչ Ահմեդ Ռիզա բեյին ընտրել է իրանական ժողովրդի ներկայացուցիչ ե պաշտպան ամբողջ աշխարհի պառլամենտների առջև²:

1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագիրը ղայրույթի փոթորիկ առաջացրեց Գերմանիայում: Կառավարութայն մոտ կանգնած դերմանական մամուլը վճռական հակահարձակման անցավ այդ համաձայնագրի դեմ, պահանջելով Գերմանիային հանձնել այդ համաձայնագրով սահմանված այսպես կոչված «չեղք գոտին»³: Միաժամանակ Քահրանում գերմանական գործերի հավատարմատար բարոն Րիխտհոֆենը Իտալիայի և Ալստրիայի մասնակցութայմբ նույնպիսի կամպանիա ծավալեց Իրանում, մեղադրելով Ռուսաստանին և Անգլիային Իրանը բաժանելու ձգտման մեջ:

Ստամբուլում ռուսական դեսպան Զինովկը իր 1907 թ. հոկտեմբերի 1-ի և 8-ի հաղորդագրություններում հայտնում էր իր կառավարութայնը, որ հենվելով մեջլիսի գերմանոֆիլ խմբի վրա

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1908, д. 915, л. 125—125 об.

² АВПР, ф. «Персидский стол», 1909, д. 540, л. 52.

³ АВПР, ф. «Канцелярня МИД», 1907, д. 17, л. 251.

Րիխտհոֆենը իրանում նախապատրաստում է պետական հեղաշրջում և որ այն իրագործելու համար գերմանացիներն աշխատում են ներգրավել նաև սուլթանին¹։ Ըստ երևույթին գերմանական գործերի հավատարմատարն այն աստիճան համոզված էր այդ հեղաշրջման հաջողության մեջ, որ հավատացնում էր Քեհրանում հուլանգական դեսպանորդին, թե շուտով Բեռլինի փողոցներում թերթերը կազդարարեն անգլո-ռուսական համաձայնագրի ոչնչացման մասին²։

Այդ նպատակով Րիխտհոֆենը մասնակցում է նաև մեջլիսի դադտնի նիստին, որին ներկա էին միայն գերմանացիների կողմնակից պատգամավորները էհթեշամ-էս-Սալթաննի գլխավորությամբ։

Նիստում Րիխտհոֆենը խորհուրդ էր տալիս նրանց բոյկոտի Լնթարկել անգլո-ռուսական համաձայնագիրը և հույս դնել վիլհելմ կայսեր հզոր աջակցության վրա³։

Սակայն չկարողանալով ի կատար ածել իր այդ մտադրությունները, առավել ևս ձախողվելով խոշոր կոնցեսիաներ ձեռք բերելու գործում, Գերմանիան որոշ շահով փոխեց իր գործելակերպը, հիմնական ուղադրությունը գարձնելով իրանում իր կողմնակիցների թիվը մեծացնելու և գերմանոֆիլ տրամադրություններ ունեցող մշտավորականության մի ամբողջ բանակ ստեղծելու հարցի վրա։ Այս տեսակետից խիստ կարևոր նվաճում էր 1907 թ. սեպտեմբերին Քեհրանում գերմանական արական դպրոցի հիմնումը։ Դպրոցը հիմնականում ֆինանսավորվելու էր գերմանական կառավարության կայսերական ֆոնդի կողմից, որը այդ նպատակի համար բաց էր թողնելու տարեկան 30 հազար մարկ։ Նույնպիսի քանակությամբ դումար տալու էր նաև իրանական կառավարությունը⁴։ Դպրոցի լրացուցիչ ծախսերը հողալու համար նախատեսված էր նաև օգտագործել իրանում ապրող գերմանացիների նվիրատվությունները։ Դրպրոցում հիմնականում սովորում էին պետական ծառայության մեջ գտնվող աստիճանավորների, մեծահարուստ վաճառականների ու հողատերերի զավակները։ Այդ հանդամանքը հնարավորություն էր տալիս գերմանացիներին ազդեցություն ձեռք բերել վերոհիշյալ

¹ Նույն տեղում, թ. 252, նաև Ա. Ֆոլկս, նշվ. աշխ., էջ 124։

² АВПР, ф. «Перендеский стол», 1907, д. 914, л. 335 об—336.

³ Նույն տեղում։

⁴ ЦГИА, ф. 560, д. 369, л. 1—4. АВПР, ф. «Перендеский стол», д. 915, л. 220—223.

խավերի շրջաններում, և նրանց օգտագործել իրանում գերմանական քաղաքականության նվաճումների համար:

Ռուսաստանը և Անգլիան մեծապես անհանգստացած էին այդ դպրոցի ստեղծումով: Եվ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ այն հանդիսանալու էր Գերմանիայի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման գործիք իրանում, այլև այն բանի հետևանքով, որ ինչպես նշվեց, Գերմանիան բացահայտ աշխատում էր թափանցել շեզոք գոտին: «Ակամայից մտածում ես,— գրում էր ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականության տեսաբաններից մեկը,— որ դա Գերմանիայի միջոցառումների առաջին քայլն է իրանում, որ նա ազատորեն կարող է իրագործել այն գոտում, որն ըստ անգլո-ռուսական համաձայնագրի մնացել է շեզոք: Ըստ որոշ թերթերի, այն արդեն հանդիսանում է Գերմանիայի տենչանքների առարկան: Այդ գոտին այնպիսի ավետյաց հողեր է պարունակում, ինչպիսիք են նավթաբեր շրջանը թուրք-իրանական սահմանի մոտ, իրանի միակ նավարկելի գետի՝ Կարունի ավազանը, ամբողջ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանը Բանդար-Բուշիր նավահանգստով և Ֆարսի մեծ մասը Շիրազ քաղաքով»¹:

Իր քաղաքական նպատակները իրանում իրագործելու համար Գերմանիան լայնորեն օգտագործում էր նաև Թուրքիային: 1905 թ. ռուսական պարտությունը Հեռավոր արևելքում կենդանացրեց նաև «հիվանդ մարդուն» և դրդեց նրան տերիտորիալ զավթումներ կատարել իրանի հաշվին: 1905 թ. աշնանը թուրքական զորքերն անցան իրանա-թուրքական սահմանը և ղավթեցին մի շարք սահմանամերձ տերիտորիաներ: Գերմանիան կենսապես շահագրգռված էր Թուրքիայի այդ քայլով, որովհետև նախագգում էր, որ Անգլիան և Ռուսաստանը փոխադարձ համաձայնություն մտք է շտապեին պինդ փակել իր առաջ իրանի դռները և փշրել իր երազը՝ Բաղդադի երկաթուղին երկարաձգել մինչև իրան: Միաժամանակ Գերմանիան իր հաշիվները կառուցում էր այն բանի վրա, որ Թուրքիայի միջոցով ձևշում կգործադրի Անգլիայի և Ռուսաստանի վրա և ընդհանուր որսից կունենա իր բաժինը:

Սկզբնական շրջանում Գերմանիան այդ քայլը աշխատում էր իրագործել առաջարկելով իր միջնորդությունը թուրք-իրանական սահմանային վեճում:

¹ К. Смирнов, Немечкая школа в Тегеране. «Известия штаба...», № 22, стр. 10.

1906 թ. Իրանում ոռոսական հյուպատոսները հայտնում էին իրենց կառավարությունը, որ իրենք ավելի ու ավելի են համոզվում, որ թուրք-իրանական վեճում Գերմանիան որոշակիորեն խաղում է գրգռիչ դեր, հույս ունենալով Դուան վրա անգլո-ռուսական աղ-դեցություն անհաջողության դեպքում, հարմար պահին հանդես գալ միջնորդի, առավելապես Իրանի փրկարարի դերում, դրա համար, իհարկե, պահանջելով համապատասխան վարձատրություն: Գերմանիան իր այսպիսի միջնորդության իրավունքը հիմնավորում էր 1873 թ. Իրանի հետ կնքած պայմանագրի 18-րդ հոդվածով, որը իրավունք էր տալիս իրեն Իրանի վեճի կամ տարածայնության դեպքում որևէ երրորդ պետության հետ հանգես գալ միջնորդի դերում¹:

1907 թ. Թուրքիան ուժեղացրեց իր ագրեսիվ գործողությունները Իրանի նկատմամբ: Դա ըստ էության Գերմանիայի բողոքի արտահայտությունն էր անգլո-ռուսական համաձայնագրի դեմ²: Անգլիական դիվանագիտությունը անմիջապես շտապեց այդ վեճի բորբոքման պատճառները բարդել Գերմանիայի և Ռուսաստանի վրա: 1907 թ. հոկտեմբերի 24-ին «Թայմս»-ը հանդես եկավ մի խմբագրականով, որտեղ շարադրվում էր Անգլիայի տեսակետը թուրք-իրանական կոնֆլիկտի բորբոքման վերաբերյալ: Այնտեղ ասված է. «Անգլո-ռուսական բանակցությունները համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ... ուղղակի համընկան Իրանի և Թուրքիայի միջև փոխհարաբերությունների ճգնաժամի հետ: Ներկայումս համաշխարհային քաղաքականության ծանրության կենտրոնը ընկած է երկաթուղիների երկու ապագա գծերի միջև. Թուրք-գերմանական, որը շարունակվելով Մոսուլից, պետք է անցնի Տիգրիսի հովտով մինչև Քուվեյթ, և ոռոս-պարսկական, որը անցնելու է Զուլֆայից Արաք և ապա ուղիղ գծով Թավրիդի վրայով մինչև Պարսից ծոց (Բուշիր): Նախագծելով այդ երկու երկաթուղային գծերը Գերմանիան և Ռուսաստանը բնականաբար նկատի ունեին Իրանի արևմրտյան մասի՝ Ուրմիա լճի շրջակայքի հարստությունները: Այստեղից էլ այդ երկրում հիշյալ երկու պետությունների շահերի բախումը³:

¹ АВІР, ф. «Персидский стол», 1906, д. 908, л. 207—209.

² X a n - 3 a d e, Положение в Персии «Тифлисский листок», 9 ноября 1907 г.

³ М. Арда тов. Турецко-персидский пограничный конфликт («Известия штаба Кавказского военного округа», 1907, № 21, 3-я треть, Тифлис, 1908, стр. 1—3.

Այսպիսով անգլիական կառավարությունը փաստորեն հայտարարում էր, որ ինքը թուրք-իրանական վեհի հարցում որևէ շահ չունի, հետևաբար ձեռնպահ է մնալու Ռուսաստանի հետ համագործակցելուց: Բացահայտելով Անգլիայի այս քաղաքականության մեջ ինչ ծալքերը, Քերմանում ռուսական հյուպատոս Աղամովը գրում էր. «Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը բանակցությունների մեջ լ մտել Թուրքիայի հետ Բաղդադի երկաթուղու հարցում զիջումներ ստանալու վերաբերյալ, փոխարենը խոստանալով հրաժարվել սահմանային վեճին միջամտելուց...»¹:

1907 թ. վերջերին և 1908 թ. սկզբներին իրանա-թուրքական վեճը էլ ավելի բորբոքվեց: Վերլուծության ենթարկելով Մերձավոր և Միջին արևելքում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, գերմանական դիվանագիտությունը որոշեց առավել ակտիվորեն օգտագործել Թուրքիային՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Գերմանիան ուղղակի սկսեց հրահրել Թուրքիային տերիտորիալ ղավթումներ կատարել Իրանում և Ռուսաստանի դիմված դիմադրություն դեպքում նույնիսկ պատերազմ ըսկրսել նրա դեմ: Թուրքիայում գտնվող ռուսական հյուպատոսները 1908 թ. գարնանը անընդհատ հաղորդում էին իրենց կառավարությանը Թուրքիայի ռազմական պատրաստությունների մասին: Ներանք հայանում էին նաև, որ Թուրքիայում շրջում են համառ շշուկներ մոտակա ռուս-թուրքական պատերազմի մասին²:

Միաժամանակ գերմանական հետախուզությունը իրանական Ադրբեջանում և Քուրդիստանում յայն գործունեություն ծավալեց տեղական բնակչության մեջ հակառուսական տրամադրություններ բորբոքելու և այգ շրջանների վերաբերյալ ռազմա-քաղաքական հետախուզական տվյալներ հավաքելու ուղղությամբ³: Թուրքական էմիսարները, որոնց ղեկավարում էին գերմանական հետախույզները, Ադրբեջանում լայն ագիտացիա ծավալեցին, կոչ անելով կաղմակերպել համընդհանուր ապստամբություն ինքնավարություն ձեռք բերելու նպատակով: Նրանց կողմից նույնիսկ մշակված էր ապստամբության մանրամասն պլան, որն իրագործելու համար մեծ քանակությամբ դրամ, դենք ու զինամթերք էր⁴ մատակարար-

¹ Турецко-персидская пограничная спорная полоса, «Сборник Главно-го управления Генерального штаба», вып. 58, март 1914, СПб, стр. 79.

² ЦГИА Груз. ССР. ф. 15, д. 67, л. 104об, 117, 117об.

³ Նույն տեղում, թ. 253:

⁴ Автономия Азербайджана, «Тифлисский листок», 1908, 11 октября.

վում տարբեր էնչումեններին: Նման միջոցառումների նպատակն էր իրանական ժողովուրդների աղգային-աղատագրական շարժումն օգտագործել իրենց քաղաքական ծրագրերն իրագործելու համար:

Օրինակ, ակնհայտ փաստ է, որ գերմանական ու թուրքական գործակալներն ուժգին թափով պանիսլամիստական պրոպագանդա էին մղում Այրբեջանի Թուրքիային միացնելու օգտին¹:

1909 թ. գարնանը ռուսական զորքերի մուտքը Ադրբեջան է՛լ ավելի ուժեղացրեց տեղի բնակչության հակառուսական տրամադրությունները, որից անմիջապես օգտվեցին գերմանացիները, ծավալելով բուռն ագիտացիա այն մասին, թե ռուսական կառավարությունը ցանկանում է Ադրբեջանը միացնել Ռուսաստանին (տե՛ս Արևելքի 1909 թ. ապրիլի 26-ի թվակիր հեռագիրը)²: Բեռլինում անմիջապես կաղամակերսյվեց այսպես կոչված «Պարսիկ ժողովրդի շահերի պաշտպանություն կոմիտե», որը հայտարարեց, թե Իրանի դրավումը որևէ մեկի կողմից անխուսափելիորեն կհարուցի միջադատյին կոնֆլիկտ³:

Պանդերմանսիական մամուլը կատաղի կամայանիա ծավալեց Իրանում անզու-ռուսական քաղաքականության դեմ, միաժամանակ հորդորելով Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը ավելի եռանդուն քաղաքականություն վարել Իրանում, շեշտելով, որ Գերմանիան չափազանց շահագրգռված է այդ երկրի ձեկատագրով:

Վերահիշյալ իրադարձությունների կասկեցությունը 1909 թ. Թուրքիան կրկին ընդարձակեց իր տերիտորիալ վավթումները Իրանում: Թուրքական մամուլը Գերմանիայի թելագրանքով հասկացնում էր Ռուսաստանին, որ Ք. Դուռը որոշել է դուրս չհանել դրքերը իրանական տերիտորիայից, մինչև որ վերջին ռուսական ղինվսրը դուրս չգա այնտեղից:

Ռուսաստանի համար լուրքական սպառնալիքը ուժեղացնելու նպատակով գերմանական դիվանագիտությունը ճնշում էր գործ գնում թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս կրկնապատկի Կովկասի դեմ կանդնած թուրքական 4-րդ կորպուսի կաղմը: Այդ առթիվ 1909 թ. մայիսի 15-ի N 89 դաղտնի հաղորդագրության մեջ Զինովկը դրում էր.

1 Մ. Ս. Իվանով, նշվ. աշխ., էջ 329—330:

2 Ա. Յուրկու, նշվ. աշխ., էջ 126:

3 «Тифлисский листок», 1909, 17 июня.

4 «Тифлисский листок», 1910, 12 октября.

«...Գերմանական կառավարությունը արդեն բանիցս Բ. Դուան ուշադրությունը հրավիրում է թուրքական 4-րդ կորպուսում բարեփոխություններ կատարելու անհրաժեշտության վրա այն կրկնապատկելու հմաստով: Ինչպես երևում է Բեռլինում թուրքական դեսպանի մայիսի 12-ի իմ կողմից ձեռք բերած գաղտնի հեռագրից, գերմանական արտաքին գործերի պետական քարտուղարը Օսման նիգամի փաշայից ցանկացել է իմանալ, թե թուրքական կառավարությունը մտադի՞ր է արդյոք հետևել Գերմանիայի խորհուրդներին: Թուրքական դեսպանին հանձնարարված է եղել հաղորդել Բեռլինի կարինետին, որ Օսմանյան կառավարությունը չի հապալի դբաղվել հիշյալ հարցի քննարկմամբ և որ ընդհատված բանակցությունները կվերսկսվեն, հենց որ թուրքական դեսպանության մայոր էնվեր բեյը, որը ներկայումս գտնվում է Կ. Պոլսում, վերադառնա Բեռլին¹:

Գերմանական իմպերիալիզմն առանձնակի եռանդով խրախուսում էր Իթթիհատի պանիսլամիստական ելույթներն Իրանում: Սակայն ի տարբերություն Աբդուլ Համիդի կողմից խրախուսվող կրոնական պանիսլամիզմի, երիտթուրքական պանիսլամիստական քարոզչությունը կրում էր ոչ թե կրոնական ֆանատիզմի բնույթ, այլ քաղաքական, ազատագրական, մասնավորապես մահմեդական պետություններին զինելու տենդենց՝ ընդդեմ իսլամի առաջին թըշնամիները Անգլիայի և Ռուսաստանի, մի քան, որ խրախուսվում էր գերմանական կառավարության կողմից:

Անդրադառնալով այդ հարցին, Չարիքովը 1909 թ. դեկտեմբերին Ստամբուլից հաղորդում էր. «Երիտթուրքական ռազմական ապստամբությունից հետո որոշ քանակությամբ սպաներ ուղարկվեցին Աֆղանստան, Պարսկաստան և Մարոկկո, մահմեդական գործի բարելավմանը նպաստելու համար: Իրանում գործում էին երեք սպաներ. Սալունիկի կենտրոնական երիտթուրքական կոմիտեի երեք ղեկավարներից մեկը՝ Նաջի-բեյը, որն աշխատում էր Թեհրան արշավող բախտիարների ջոկատում, ինչպես նաև Սագիկ-բեյը և Նաֆիզ-բեյը: Այս երեքը ներկայումս գտնվում են Կ. Պոլսում, սակայն Պարսկաստանում եղած ժամանակ ծպտված էին որպես պարսկական ուլմաներ»²:

Սալունիկի երիտթուրքերի կոմիտեի հրամանով Թավրիզ էին ուղարկվել նաև կոմիտեի շորս պատգամավորներ՝ Իրանում երիտ-

¹ ЦГИА Груз. ССР. ф. 15, д. 187, л. 35.

² АВПР, ф «Политархив». 1909, д. 1035, л. 64.

Թուրքերի կոսիտեի նման մի կենտրոն կազմակերպելու նպատակով¹։

Գերմանիան և Թուրքիան եռանդուն աշխատանք էին տանում նաև Իրանի ընակչության լայն խավերի մեջ պանիսլամիզմի դադափարները բորբոքելու ուղղությամբ։ Դա անշուշտ տալիս էր իր որոշակի պտուղները։ Իրանական թերթերում սկսեցին տպագրվել մեծ քանակությամբ հողվածներ բոլոր մահմեդականների միավորման հնարավորության մասին։ Ընդ որում Թուրքիայի հետ կապված «Մողաֆֆերի» ամսագրի խմբագիր, իրանական պանիսլամիստական շրջաններում հայտնի Միրզա Ալի-աղա-Շիրազին առաջ էր քաշում Մեկկայում միջազգային մահմեդական պառլամենտի հիմնադրման մի առաջարկ, որը միավորելու էր Մերձավոր և Միջին արևելքի բոլոր մահմեդականներին²։

Գերմանիան և Թուրքիան ճարպկորեն օգտագործում էին նաև Քարրալայի և Նաջաֆի իրանական մոջթեհիդների հակառուսական տրամադրությունները, մինչև իսկ հորդորելով նրանց ուսաների դեմ հայտարարել սրբազան պատերազմ (ջիհադ) սկզբում Կովկասում և ապա Իրանում³։

Գերմանիան լայն ճակատով հարձակում սկսեց նաև Հյուսիսային Իրանում, դրսևորելով այդ շրջանում տնտեսական նվաճումներ կատարելու նոր, բուռն ձգտում։ 1909 թվականից այնտեղ սկսեց գործել «Մոսսիֆ և Շյունեման» ընկերությունը, որը հանդիսանում էր գերմանական «լեանտյան գծի» բաժանմունքներից մեկը։ Հիշյալ ընկերությունը հաջողությամբ սկսեց դուրս մղել «Պարսկական փոխադրամիջոցների ուսական բյուրոյին», որն օգտվում էր իրանական ապրանքների փոխադրման մենաշնորհային իրավունքից, և Իրանում սկսեց տարածել մեծ քանակությամբ գերմանական ապրանքներ⁴։ Նույն թվականին իրանական ներքին գործերի մինիստրությունից այսպես կոչված իրանա-դերմանական ընկերությունը ստացավ Ուրմիա լճի շահագործման կոնցեսիան։

Գերմանացիները Թավրիզում կառուցեցին նաև մեխանիկական ալրաղաց, կոճակի գործարան, կառքեր, զանազան սայլեր,

✓ 1 «Սշակ», 1909, ապրիլի 28.

2 Проект интернационального мусульманского парламента («Известия штаба Кавказского военного округа», № 25, Тифлис, 1909, стр. 92).

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, д. 511, л. 21—23об.

4 А. Х а щ а б, Экономическое положение современной Персии и ее торговли с прочими странами, «Мир ислама», СПб, 1912, т. 1, № 2, стр. 171.

գյուղատնտեսական գործիքներ պատրաստող արհեստանոց և բազմաթիվ այլ ձեռնարկություններ¹:

Իրանական հեղափոխության և Գերմանիայի ու Թուրքիայի ակտիվ քաղաքականության հետևանքով անգլո-ռուսական բլոկի դիրքերը Իրանում նշանակալիորեն թուլացան և ընդհակառակը Գերմանիային հաջողվեց պարտագրել իր մրցակիցներին բազմաթիվ հարցերում իրեն ճանաչել որպես Իրանում հավասար իրավունքներ ունեցող կողմ: Իր այդ հաջողությունները Գերմանիան նշանակալից շահով պարտական էր նաև Անգլիային: 1909 թ. վերջերին այս երկու պետությունները համաձայնության եկան Բաղդադի երկաթուղու հարցում: Այդ առթիվ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին ուղղված 1909 թ. նոյեմբերի 10-ի իր հեռագրում Իվվոլսկին հաղորդում էր, որ Գերմանիան Անգլիային է հանձնում Բաղդադից մինչև Պարսից ծոց երկաթուղու կոնցեսիայի բոլոր իրավունքները, պայմանով, որ Անգլիան հրաժարվի ձեռնարկության այն մասի մասնակցությունից, որը վերաբերում է Բաղդադից հյուսիս ընկած գծին²:

Անգլո-գերմանական այս որոշակի մերձեցումից հետո Անգլիան Գերմանիայի պահանջով առաջարկեց Ռուսաստանին Իրանի վերաբերյալ անգլո-ռուսական կոնվենցիային վերաբերող բոլոր հարցերում խորհրդակցել գերմանական կառավարության հետ³:

Ցարական կառավարության համար ստեղծված այս ծայրահեղ անբարենպաստ իրադրության պայմաններում Պետերբուրգի կաբինետը որոշեց, որ անհրաժեշտ է անհապաղ բանակցությունների մեջ մտնել Գերմանիայի հետ, հակառակ դեպքում Անգլիան ինքը համաձայնություն կկնքի նրա հետ ի հաշիվ Ռուսաստանի: 1910 թ. հոկտեմբերի 28-ին գումարվեց ցարական կառավարության հատուկ նիստ, որտեղ որոշվեց իրանական գործերի վերաբերյալ բանակցություններ սկսել Գերմանիայի հետ⁴: նույն թվականի նոյեմբերին Պետրոգրադում նիկոլայ 11-ի և Վիլհելմ 11-ի միջև սկսվեցին բանակցություններ: Իրականում այդ բանակցությունները դուրս էին դալիս Իրանում ռուս-գերմանական բախումների շրջանակներից: Գերմանական կառավարությունն առաջարկում էր կնքել ընդհանուր քաղաքական դաշինք Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև:

1 «Մշակ», 1910, հունվարի 16:

2 Ա. Յոսկուս, Նշվ. աշխ., էջ 128:

3 նույն տեղում, նաև տե՛ս Իվվոլսկու 1910 թ. մարտի 10-ի № 380 հեռագիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին:

4 Տե՛ս «Красный архив», 1933, т 3 (58), стр. 52—57.

Գտնվելով դժվարին կացության մեջ ցարական կառավարությունը տատանվում էր վճռական և կտրուկ ձևով մերժել այդ առաջարկը: Բանակցությունների ժամանակ ուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը հայտարարեց, որ Գերմանիան Իրանի ուսական գոտում չպետք է ունենա երկաթուղային, խճուղային և հեռագրական կոնցեսիաներ: Այդ պայմանը ընդունելու դեպքում Ռուսաստանը այլևս արդելիքներ չի հարուցի Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը: Ռուսաստանը ընդառաջ կզնա գերմանական ցանկություններին և ուսական սահմանից մինչև Թեհրան նախագծվող երկաթուղին կառուցելուց հետո, երկաթուղային ճանապարհով Թեհրանը կմիացնի Խանեկիին, այսինքն Բաղդադի մագիստրալի հետ: Ռուսաստանը չի սահմանափակի գերմանական առևտուրն Իրանում: Դրա փոխարեն Սազոնովը պահանջում էր, որ Գերմանիան պարտավորվի ուսական գոտում Խանեկիինից հյուսիս չպահանջել Իրանի հետ միացող Բաղդադի երկաթուղու այլ ճյուղավորումներ կառուցելու իրավունքներ¹:

Բանակցությունների վերջում ոչ մի գրավոր համաձայնագիր չկնքվեց: Կողմերը սահմանափակվեցին բանավոր զրույցներով: Նոյեմբերի 15-ին գերմանական կառավարությունը Պետերբուրգում իր դեսպան Պուրտալիսին ուղարկեց ուս-գերմանական համաձայնագրի մի նախագիծ: Այդ նախագիծում Բեռլինի կաբինետը մըտցրել էր նաև մի շարք կետեր, որոնց նպատակն էր ստիպել Ռուսաստանին, որպեսզի վերջինս ճանաչի Գերմանիայի քաղաքական իրավունքներն Իրանում: Մասնավորապես Գերմանիան առաջարկում էր, որպեսզի կողմերը պարտավորվեն հարգել Իրանի ամբողջահանութունն ու անկախութունը²: Իս գերմանական կառավարությանը կտար ձայնի իրավունք Իրանի քաղաքական գործերում և այդ երկրի հետ Ռուսաստանի հարաբերություններին միջամտելու հնարավորություն այն պատրվակով, որ Ռուսաստանի այս կամ այն քայլը կարող է ազդել Իրանի ամբողջականության կամ անկախության վրա: Ցարական կառավարությունը բնականաբար չէր կարող համաձայնվել այս առաջարկությունների հետ, մանավանդ որ դա փաստորեն կնշանակեր անգլո-ուսական հա-

¹ „Die Grosse Politik“, Bd. XXVII, т. II, № 10152—10155 ss. 835—842.

² Տե՛ս արտաքին գործերի մինիստրության ժամանակավոր կառավարիչ Նեբատովի զեկուցագիրը Նիկոլայ II-ին (Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств (1878—1917), серия II, 1900—1913, т. XVIII, ч. 1, 1938, стр. 171.

մաձայնագրի խզում: Եվ այդ պատճառով իր հերթին նա ներկայացրեց համաձայնագրի մի կոնտր-նախագիծ, որի վրա նիկոլայ II-ը մակագրեց «հավանություն եմ տալիս»¹: Ի վերջո կողմերի միջև 1911 թ. օգոստոսի 19-ին Պետերբուրգում իրանական գործերի վերաբերյալ համաձայնություն կնքվեց: Այդ համաձայնագիրը հայտնի է Պոտսդամյան անունով, որովհետև նրա պայմանները մշակվել էին հիշյալ վայրում: Ըստ համաձայնագրի Գերմանիան պարտավորվում էր սահմանափակել իր գործունեությունը Հյուսիսային Իրանում, մասնավորապես այնտեղ չպահանջել երկաթուղային և այլ կոնցեսիաներ, իսկ Ռուսաստանը պարտավորվում էր այլևս խոչընդոտներ չհարուցել Բաղդադի երկաթուղու կառուցման դեմ և իր կողմից Իրանում կառուցել երկաթուղային գիծ, որը Իհհհհհհհ կապեր հաննկինի՝ այսինքն Բաղդադի երկաթուղու հետ²: Ցարական կառավարությունը ստացավ նաև Գերմանիայի բանավոր և խիստ զաղտնի խոստումը չկառուցել Բազադի երկաթուղու ճյուղեր Արևելեյան Անատոլիայում: Գերմանիան պարտավորվեց նաև հաննկինից հյուսիս, Բաղդադի մագիստրալից, ռուսական և իրանական սահմանների ուղղությամբ չկառուցել ոչ մի գիծ³: Ռուսաստանի այս պահանջը ուղղված էր նաև երիտթուրքական կառավարության դեմ, որովհետև վերջինս դեռևս 1909 թ. մշակել էր Թուրքիայում երկաթուղային շինարարության մեծ պլան, որը նախատեսում էր Անատոլիայում գոյություն ունեցող գծերը շարունակել դեպի Արևելք՝ Ռուսաստանի և Իրանի սահմանները, դեպի հարավ-արևելք՝ Բաղդադի ուղղությամբ և ապա դեպի Պարսից ծոց⁴:

Պոտսդամում Վիլհելմ II-ի, արտաքին դործերի մինիստր Կիդերլին Վեխտերի, կանցլեր Բեռնան Լոլվեգի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովի պաշտոնական զրույցի ժամանակ բացի վերոհիշյալ հարցերից քննարկվեցին նաև իրանական գործերի վերաբերյալ կողմերին հետաքրքրող հույժ հրատապ և կարևոր մի շարք հարցեր: Այդ առթիվ նիկոլայ II-ին ներկայացրած իր զեկուցագրում Ռուսաստանի արտաքին գործերի ղեկավարը գրում էր. «...Նս աշխատեցի նորին գերազանցության ուշադրությունը հրավիրել Ռուսաստանի շահերի տեսակետից վտանգավոր

1 Նույն տեղում, էջ 174—175:

2 «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. 1, стр. 354—355.

3 Նույն տեղում, էջ 35:

4 А. Д. Н о в и ч е в, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 158

այանիսլամիստական քարոզչութիւնի զարգացման վրա, որը գալիս է Կ. Պոլսից և աստիճանաբար ընդգրկում է այն բոլոր երկրները, որտեղ ապրում է մահմեդական բնակչութիւն: ...Նոր «Բեռլինյան» խալիֆաթի երևան գալը, — նկատեցի ես, — չի կարող շանհանգրս-աացնել Ռուսաստանին, որն ունի ավելի քան 20 միլիոն մահմեդական հպատակներ¹:

Զրուցի ընթացքում Սագոնովը պահանջեց նաև որպեսզի գերմանական կառավարութիւնը ճնշում դործադրի Թուրքիայի վրա, դադարեցնելու համար Թուրք-իրանական սահմանային գոտում նրա դավթումները: Վիլհելմ II-ն այդ «անսպասելի» հարցից զարմացածի տեսք ընդունելով, հայտարարեց, որ Գերմանիան ոչ մի անշուքութուն չունի դրա հետ: Սակայն ի վերջո ռուսական կառավարութիւնի համառ պնդումների ճնշման տակ գերմանական կողմը համաձայնվեց համաձայնագրի մեջ մտցնել մի կետ, որի մեջ ասվում էր. «Քանի որ երկու պետութիւնները (Գերմանիան և Ռուսաստանը) շահագրգռված են Իրանի անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու և այդ հրկրում կարգ ու կանոնը վերականգնելու մեջ, նրանք պարտավորվում են այդ երկրում շխրախուսել որևէ պետութիւն, և հատկապես Թուրքիայի դավթողական ձգտումները»²:

Հիշյալ կետը ռուսական դիվանագիտական շրջաններում դիտվեց որպես բանակցութիւնների ընթացքում ձեռք բերված կարևոր հաջողութիւն, որովհետև համաձայնագրի կնքումից անմիջապես հետո Թուրքական կառավարութիւնը սկզբունքային համաձայնութիւն տվեց իր զորքերը դուրս բերել իրանական տերիտորիայից³: Սագոնովը բողոքեց նաև այն բանի դեմ, որ Գերմանիան պարսիկներին զրգռում է Ռուսաստանի դեմ: Բնտման Հովվեզը դա ժխտեց, ավելացնելով, որ Գերմանիան իրանում պահանջում է միայն առևտրի բնագավառում իրավահավասարութիւն⁴:

Ամբողջութեամբ վերցրած Պոտսդամի համաձայնագիրը իրենից ներկայացնում էր ցարական Ռուսաստանի նահանջը գերմանական իմպերիալիզմի առջև: Ռուսաստանը խոշոր զիջում էր անում Գերմանիային, պաշտոնապես ճանաչելով իրանում բաց դռների սկզբունքը, և Գերմանիայի առջև լայնորին բաց էր անում Հյուսիս-

1 Доклады бывшего министра иностранных дел С. Д. Сазонова Николаю Романову, 1910—1912 гг., «Красный Архив», 1923, № 3. стр. 6.

2 Նույն տեղում, էջ 10:

3 «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 33.

4 „Die Grosse Politik“, Bd. XXVII, т. II, № 10152—10155 ss. 835—842.

սային Իրանի դռները: Յարական կառավարութիւնը Պոստղամում փաստորեն ընդունեց դեռևս 1907 թ. Գերմանիայի կողմից իրեն ներկայացրած այն պահանջները, որոնք ընդամենը չորս տարի առաջ Պետերբուրգի կաբինետի կողմից դիտվեցին որպէս Ռուսաստանի արժանապատվութիւնը ոտնահարող առաջարկութիւններ: Պատահական չէ, որ ուս-գերմանական համաձայնագրի հրապարակումը գոհունակութիւնով ընդունվեց գերմանական բուրժուական և նույնիսկ պանգերմանական մամուլի կողմից¹: Այդ համաձայնագիրը միաժամանակ «Եռյակ դաշինքի» և «Եռյակ համաձայնութեան» պետութիւնների միջև ներքին դաշնակցային կարգապահութեան խախտումն առավել բնորոշ օրինակներից մեկն էր, որովհետև առանց հաշվի առնելու Անտանտի գծով իր դաշնակիցների կարծիքը, Ռուսաստանը բանակցութիւնների մեջ մտավ թշնամական բլոկի ղեկավար պետութեան հետ:

Սակայն շնայած գերմանական կառավարութեան Պոստղամում ձեռք բերած ակներև հաջողութիւններին, վերջինիս շահողվեց իրագործել իր ամենամիտրական բաղձանքը, այն է՝ Ռուսաստանի հետ կնքել ընդհանուր քաղաքական դաշինք, կտրել նրան Անտանտից և ներգրավել իր կողմը կամ ծայրահեղ դեպքում շեղութեանը ու մեկուսացնել նրան:

Հասկանալի է, որ այս համաձայնագիրը ուղղակի դիպչում էր Ռուսաստանի դաշնակիցների և առաջին հերթին՝ Անգլիայի շահերին: Պատահական չէր, որ Անգլիայի կառավարող շրջանները լարված ուշադրութեամբ հետևում էին բանակցութիւնների ընթացքին:

Վախենալով, որ Ռուսաստանի դեմ կտրուկ ելույթի դեպքում վերջինս ավելի կմերձանա Գերմանիայի հետ, անգլիական կառավարութիւնը աշխատում էր հանգիստ ձևանալ և համոզել իր երկրի բնակչութեանը, թե իբր Պոստղամյան բանակցութիւնները առանձնապէս ոչ մի էական նշանակութիւն չունեն: Այս հարցի վերաբերյալ համայնքների պալատում հանդես գալով մի ընդարձակ ճառով, արտաքին գործերի մինիստր էդուարդ Գրեյը հայտարարեց, որ Պոստղամում Ռուսաստանի և Գերմանիայի բարեկամական մտքերի փոխանակութիւնը ամենևին չազդեց ուսական կառավարութեան նկատմամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի սրտագին վերաբերմունքի վրա²: Սակայն իրականում Անգլիայի իմպերիալիստական շրջանները լըր-

¹ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1909, д. 18, л. 175—176.

² «Тифлисский листок», 1911, 3 марта.

չորեն անհանգստացած էին Պոտսդամյան բանակցութիւններով: Պոտսդամյան հանդիպման ժամանակ Բենկենդորֆը Լոնդոնից հայտնում էր իր կառավարութեանը, որ Խանեկինը երկաթուղու միջոցով Թեհրանի հետ կապելու վերաբերյալ Գերմանիային տրված Ռուսաստանի համաձայնութիւնը Անգլիայի կողմից դիտվում է որպէս գերմանական շահերին ընդառաջ գնալու մի միջոցառում, ի վնաս անգլիական հատուկ շահերի, որոնք սեղմվում են հարավում և Եփրատի հովտում և այն էլ առաւել մեծ շահերով, քան դա. կարող է հայտնի լինել ուրիշներին: Այդ պատճառով Անգլիան չի կարող համաձայնվել, որ Իրանի հարավը բաց մնա Գերմանիայի առջև¹:

Անգլիական մամուլը խիստ քննադատութեան ենթարկեց Տորին Օֆիսին և նրա ղեկավարին: «Դեյլի մեյլ» թերթը հրապարակեց մի առաջնորդող «Արտաքին գործերի մինիստրութեան թուլութիւնը» վերնադրով, որտեղ հայտարարում էր, որ եթե «Պարսից ծոցի շրջանում Բրիտանական կայսրութեան շահերը պետք է մնան անպաշտպան, ապա անհրաժեշտ է վերջ դնել Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրութեան թույլ և անորոշ քաղաքականութեանը»²:

Անգլիական պաշտոնական շրջանները աշխատում էին նաև խոցել թուրքական կառավարութեան ինքնասիրութիւնը, որպէսզի վերջինս հանդես գար Պոտսդամի համաձայնագրի և նրա ստորագրողների դեմ:

Բրիտանական կապիտալը Իրանում երկաթուղային շինարարութեան ուսուցիչական նախագծերին հակադրում էր իր հակաանախագծերը, այն է՝ կառուցել Տրապիզոն—Թավրիզ երկաթուղային գիծը և Բաթումը հայտարարել աղատ նավահանգիստ, մի բան, որ հնարավորութիւն կտար արևմտյան պետութիւններին ընդլայնել իրենց առևտրական կապերը Իրանի, հատկապես նրա հյուսիսի հետ: Այդպիսի հակաանախագծերից մեկում ասվում էր, որ Ռուսաստանը առարկում է Տրապիզոն—էրզրում—Թավրիզ երկաթուղու դեմ, վկայակոչելով ռազմագիտական տեսակետից նրա վնասակարութիւնը Ռուսաստանի հարավի ապահովութեան համար: «Սակայն միջազգային շահերը չեն կարող հաշտեցվել «ռազմագիտական» պատճառների հետ,— ճշում էր անգլիական կապիտալը,— քանի որ այդ պատճառները հանդիսանում են միջազգային երկաթուղային ճանապարհի եկամուտների կողոպտման համար լուրջ օրի-

¹ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 162.

² «Тифлисский листок», 1911, 8 марта.

նական արդարացում: Եթե Տրապիզոն — Թավրիզ զիծը չկառուցվի և Բաթումը չհայտարարվի ազատ նավահանգիստ, իրանական երկաթուղային ճանապարհի շահերը էապես կտուժեն և նա կծառայի միայն Ռուսաստանի շահերին»¹:

Հատկանշական է, որ այս անգամ արդեն Գերմանիայի փոխարեն Անգլիան էր հանդես դալիս որպես իրանական երկաթուղիների ինտերնացիոնալիզացման կողմնակից, հայտարարելով որ «իրանական ճանապարհը միջազգային է և այդ պատճառով նրա բարեկարգման բոլոր հարցերը պետք է քննարկվեն և դիտվեն միջազգային տեսանկյունից»²:

Անտանտի մյուս դաշնակիցը՝ Ֆրանսիան ևս չէր կարող անտարբեր վերաբերվել ռուս-գերմանական բանակցություններին: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, համաձայնագիրը կնքելու նախօրեին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը հանձնարարել էր Փարիզում իր դեսպան Իդվոլսկուն պրոֆիլակտիկ միջոցառումներ ձեռնարկել ընդդեմ ֆրանսիական մամուլի և քաղաքական այն շրջանների, որոնք հավանական է, որ հանդես գային ռուսական քաղաքականության դեմ անվստահություն բորբոքողների դերում³: Հավանաբար դրուսությունը այն աստիճան սպառնալից էր, որ Իդվոլսկին Փարիզից խնդրում էր ֆինանսների մինիստր Կոկովցովից մի կլորիկ գումար ֆրանսիական մամուլի գործիչներին կաշառելու համար⁴:

Ռուս-գերմանական Պոտսդամյան համաձայնագիրը իմպերիալիստական երկու պետությունների ժամանակավոր գործարք էր, որը չէր կարող արմատապես լուծել նրանց հակասությունները, և փոխադարձ հարաբերությունների մեջ մտցնել որևէ էական փոփոխություն:

Գերմանիան նախկին եռանդով շարունակում էր իր գրոհը անգլո-ռուսական բլոկի դիրքերի դեմ, օգտագործելով քաղաքական նոր իրավիճակին համապատասխանող պայքարի նոր մեթոդներ:

Առաջին հերթին գերմանական կառավարությունը Թուրքիայի միջոցով լայն գործունեություն ծավալեց իրանական Քուրդիստան-

¹ Великий железнодорожный путь из Европы в Индию. По протоколу заседания 8 февраля 1911 г. Лондонского Среднеазиатского общества («Сборник главного управления Генерального штаба», вып. XXVII, август 1911, СПб, стр. 75).

² նույն տեղում.

³ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 372, 394.

⁴ նույն տեղում, էջ 357:

նում, որը Ռուսաստանի հետ ապադա պատերազմում հանդիսանալու էր կարևոր ռազմա-ստրատեգիական հենակետ: Իրանից ռուսական ներկայացուցիչներն ահազանգում էին, որ «ներկայումս հնարավոր չէ երաշխավորել, որ քրդերը մոտակա ժամանակներում չեն գտնվի Գերմանիայի և Անգլիայի անմիջական ազդեցության տակ, մի հանգամանք, որը արմատապես դեպի վատը կփոխեր մեր վիճակը այս դիրքերում, դիրքեր, որոնք սեպի պես խրված են տընտեսական նվաճումների մեջ վարպետ այդ երկու հակառակորդների հավանական մրցակցության շրջանի մեջ»:

1911 թ. վերջերին թուրքերի հեռանալուց հետո իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջանների այսպես կոչված «վիճելի» տերիտորիաներից, Թուրքիան Գերմանիայի գրգամաբ ուժեղացրեց այդ շրջանների մահմեդական բնակչության մեջ պանիսլամիստական քարոզչությունը: Գերմանիան առանձնապես ճարսկորեն էր օգտագործում Բալկանյան պատերազմը պանիսլամիստական գաղափարները բորբոքելու և իրանական Քուրդիստանի ու Ադրբեջանի մահմեդական բնակչության մեջ հակառուսական տրամադրություններ առաջացնելու նպատակով²:

Թուրքերի գործունեության մասին 1913 թ. մարտի 22-ին վանից Ս. Օլֆերը հաղորդում էր. «...Չնայած Թուրքիայի ներկայիս դժվարություններին, որոնք սպառնում են նրան լրիվ քայքայմամբ, թուրքերը չեն դադարում Պարսկաստանում ագիտացիա մղել Ռուսաստանի դեմ: Իհարկե այդ ագիտացիան այլևս չունի այն բացահայտ հանդուգն բնույթը, ինչպես 2—3 տարի առաջ, բայց այնուհանդերձ այն մզվում է համառությամբ և անհասկանալի հաստատակամությամբ³: 1913 թ. հունվարին Պրեոբրաժենսկին հայտնում էր, որ Թավրիզում հայտնվել են թուրքական մոլլաներ (սուֆիներ), որոնք իրենց առջև նպատակ են դրել իսլամին սպառնացող վտանգի վերաբերյալ գաղափարների տարածումով իրենց շուրջը համախրմբել հակառուսական տրամադրություններ ունեցող տեղական բնակիչներին⁴: Թուրքիան միաժամանակ իրանական Քուրդիստանում

1 Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой за время с 1 по 15 февраля 1913 г. № 41, Тифлис, 1913, стр. 18.

2 Сводка сведений... По сведениям к 20 декабря 1913 г. № 57, Тифлис, 1913, стр. 1, 13, 14.

3 АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912—1913 гг., д. 3573, л. 229.

4 ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 372, л. 20—20а.

և Ադրբեջանում մահմեդական բնակչությանը վաճառում էր մեծ քանակությամբ զենք, որը ստացվում էր Գերմանիայից¹։

Նախապատերազմյան շրջանում գերմանական կառավարությանը ամեն կերպ աշխատում էր Թուրքիայի ուշադրությունը ուղղել դեպի արևելք՝ Իրան և Ռուսաստան։ 1913 թ. «Neue Freie Presse» թերթում գեներալ Ֆոն-դեր Գուլցը հանդես եկավ մի հոդվածով «Վերջին նախազգուշացում» վերնագրով, որտեղ «խորհուրդ» էր տալիս Թուրքիային ամենից առաջ վերականգնել իր ռազմական ուժերը և հորդորում էր դրանք ուղղել դեպի այն կետերը, որոնք ամենից ավելի խոցելի են։ Նրա կարծիքով կովկասյան սահմանը ամենավիրավոր կետերից մեկն է և այնտեղ պետք է անցկացնել ռազմական նշանակություն ունեցող երկաթուղիներ։

Միաժամանակ Ֆոն դեր Գուլց «փաշան» հիշեցնում էր Թուրքիային, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեն կենտրոնախույզ ձգտումներ²։ Գերմանիան աշխատում էր նաև արմատներ գցել իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջանների վիճելի տերիտորիայում։ Առաջինն այդ վայրերում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հետախուզական ծառայության սպաներ Ֆոն Վեյստարուլը և էրեստ Լանգեն։ Այնուհետև սահմանամերձ շրջանները ժամանեց արտաքին գործերի մինիստրության խորհրդական Ռուդոլֆ Նագուլնին³, որին հանձնարարված էր ըստ հնարավորին խոչընդոտել և արգելակել Ռուսաստանի զզոնությունից մեծացումը սահմանամերձ գոտում։ Գերմանական գործակալությունը չափազանց կարևոր նըշանակություն էր տալիս նաև վերոհիշյալ շրջաններում Ռուսաստանի հետ առևտրի բնագավառում մրցակցելու հարցին⁴։

Նախապատերազմյան շրջանի գերմանական քաղաքականությունն Իրանում ընդհանուր առմամբ բնորոշվում էր նրանով, որ Գերմանիան խախտում էր Պոտսդամյան համաձայնագրով Ռուսաստանի նկատմամբ իր վրա վերցրած պարտավորությունները և Հյուսիսային Իրանում ակտիվորեն հետապնդում էր տնտեսական և քաղաքական նպատակներ։

¹ Сводка сведений..., за время с 1 по 15 марта 1913, № 42, Тифлис, 1913, стр. 45.

² «Մշակ», 1913, հունիսի 25:

³ Տե՛ս R. N a d o l n y, Mein Beitrag, Wiesbaden, 1955.

⁴ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 595. 619—620.

Անդրադառնալով այդ հարցին Ուրմիայի փոխ-հյուպատոս Ս. Գոլուբինովը իր 1913 թ. մայիսի 7-ի դադանի նամակում գրում էր, որ թեև Պոտսդամյան հանդիպման ժամանակ Գերմանիան համաձայնվել է ճանաչել Ռուսաստանի բացառիկ քաղաքական ազդեցությունը Իրանում, սակայն գերմանացիների կարծիքով դա դեռևս իրավունք չի տալիս Ռուսաստանին նայել այդ երկրի վրա այնպես, ինչպես Բուխարայի խանության վրա¹:

1914 թ. փետրվարի 17-ին Վվեգենսկին հայտնում էր, որ Շյունեմանը «Թեհրանում իր միսիայից ստացել է խիստ կարգադրություն Ուրմիայի շրջանը իր հետաքրքրությունների շրջանակի մեջ մտցնելու մասին: Անհրաժեշտ է,— ասվում էր այդ կարգադրության մեջ,— Ուրմիայում զարգացնել ինտենսիվ գերմանական գործունեություն, այնպես, ինչպես Թավրիզում, որտեղ առանց որևէ ռազմական ուժի, միայն եռանդի ու դիվանագիտական պնդումների միջոցով կատարվում է լուրջ գերմանական գործ»: Այնուհետև Վվեգենսկին շարունակում էր, որ Շյունեմանը գումարել է մի խորհրդակցություն, որտեղ որոշվել է, որ «միայն առևտրով հնարավոր չէ բարձրացնել իրենց շահերը, այլ անհրաժեշտ է Ուրմիայի շրջանում ձեռք բերել հողեր, որը հնարավորություն կտա ուժեղացնել գերմանական հետագա ազդեցությունը և գերմանացիների հետագա ներթափանցումը Ադրբեջան²:

Հյուսիսային Իրանում գերմանական ներկայացուցիչները իրենց ավստրիական համախոհների ամենակտիվ համագործակցությամբ ևռանդագին կերպով ձեռնամուխ եղան այս ծրագրի իրագործմանը: Նրանք սկսեցին Ուրմիայի շրջակայքում ձեռք բերել հողամասեր, մշակել զանազան գործարանների կառուցման և խճուղային ճանապարհների ու տրամվայի գծերի շինարարության նախագծեր:

Իրենց տնտեսական պլանները հյուսիսային Իրանում իրագործելու համար ևս գերմանացիները լայնորեն օգտագործում էին Թուրքիային: 1914 թվականի հունվարի 7-ին Պրեռարածենսկին Թավրիզից հաղորդում էր, որ Շյունեմանը գաղտնի բանակցությունների մեջ է մտել Ուրմիա լճի սեփականատեր Իմամ-ղուլի Միրզայի հետ, լճի շահագործման կոնցեսիան վերցնելու վերաբերյալ: Այդ առթիվ հնարավորություն չունենալով անձամբ ելույթ ունենալ գերմանական ձեռնարկատերերի օգտին, Շյունեմանը խորհուրդ է տալիս

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 596.

² Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878—1917 гг. Серия III, 1914—1917, М.—Л., 1933, т. 1, стр. 392—393.

ժամ-դուրի Միրզային լճի նկատմամբ իր իրավունքները հանձնել որևէ թուրքահպատակի: Եվ քանի որ թուրքական կառավարությունը Իրանի հյուսիսում Ռուսաստանի հետ կապված չէր որևիցե համաձայնագրով, դա հնարավորություն կտար Գերմանիային այդ ճանապարհով ձեռք բերել Ուրմիա լճի նկատմամբ կոնցեսիոն իրավունքները¹:

Նախապատերազմյան շրջանում Գերմանիան զգալի հաջողությունների հասավ նաև հյուսիսային Իրանում իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու գործում: Գերմանական դործակալությունը հատուկ հանձնարարություն ուներ քաղաքական աշխատանք ծավալել այդ շրջանի բնակչության մեջ այն առումով, որ Ռուսաստանի հետ ռազմական ընդհարման դեպքում հնարավոր լինի ոտքի հանել նրան ընդդեմ ռուսական զորքերի²: Հյուսիսային Իրանում ավելի ակտիվ գործունեություն էր ծավալել գերմանական հետախուզությունը, որը հատկապես մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Թուրքիայից իրանական սահմանը տանող ճանապարհների նկատմամբ³: Այդ գործում նրան ակտիվ աջակցություն էին ցույց տալիս Իրանում թուրքական հյուպատոսները: Իրանական Ադրբեջանում և Քուրդիստանում գերմանական գործակալության գործողությունները ղեկավարելու նպատակով գերմանական կառավարությունը 1914 թ. սկզբներին Թավրիզում բաց արեց գլխավոր հյուպատոսություն, որը ղեկավարելու էր Մերձավոր և Միջին արևելքի լավագույն գիտակ լիտտենը: Վերջինս գերմանական արտաքին գործերի մինիստրության և հետախուզական կենտրոնի հանձնարարությունները իրագործում էր Շյունեմանի միջոցով, որը հանդես էր գալիս որպես «Լոկալ-Անցեյգեր» թերթի թղթակից: Նա միաժամանակ Թավրիզում թուրքական հյուպատոսության գաղտնի խորհրդականն էր և ըստ էության գերմանական և թուրքական գործակալությունների գործողությունների կոորդինացնողը:

Թավրիզի գերմանական գլխավոր հյուպատոսությունը իր հիմնադրման հենց առաջին օրերից ակտիվ պայքար ծավալեց հյուսիսային և հյուսիս արևմտյան Իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը խարխլելու ուղղությամբ: Գերմանական դիվանագիտությունը նույնիսկ լիտտենի միջոցով իրանական

¹ «Международные отношения...», серия III, т. I, стр. 122.

² Նույն տեղում, հ. 2, էջ 143:

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 366, л. 120.

կառավարութեան առջև հարց հարուցեց, Ուրմիայի շրջանի բողոքական ասորիների հովանավորութունը Գերմանիային հանձնելու վերաբերյալ, որը ռուսական քաղաքական շրջանների կողմից դիտվեց որպէս նոր և ավելի վճռական քայլ Գերմանիայի քաղաքական ազդեցութիւնը Իրանում ամրապնդելու ուղղութեամբ¹։

Ռուսական կառավարութիւնը բնականաբար լրջորեն անհանդրստացած էր հյուսիսային Իրանում Գերմանիայի ձեռք բերած հաջողութիւններից և հատկապես նրա հակառուսական գործունեութիւնից։ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Պաշկովը արտաքին գործերի մինիստրութեանն ուղղված իր 1914 թ. մայիսի 28-ի զեկուցագրում խնդրում էր հրավիրել արտաքին գործերի մինիստրութեան հատուկ խորհրդակցութիւն, քննարկելու համար հյուսիսային Իրանում ստեղծված դրութիւնը։ Մասնավորապես նա առաջարկում էր կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկել գերմանական ոտնձգութիւնների դեմ ռուսական ազդեցութեան գոտում։ «Գերմանիայի ակտիվ գործունեութիւնը,— գրում էր նա,— ի շէք է դարձնում մեր վերջին տարիների ջանքերը և կայուն համոզում չի տալիս այն մասին, որ հյուսիսային Իրանը հանդիսանում է մեր քաղաքական ազդեցութեան բացառիկ գոտին»²։

Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրութեան նյութերից ակնհայտորեն երևում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարութիւնը չունէր մշակված ու պարզ քաղաքական գիծ այն հարցում, թե ինչպէս կարելի է Իրանը հուսալի ձևով պահել հակառակորդի՝ Գերմանիայի կողմը անցնելու վտանգից։ Արդեն 1914 թ. օգոստոսի վերջին թեհրանում ռուսական դեսպանորդ Կորոստովեցը ահազանգում էր իր կառավարութեանը, որ իրանական կառավարութիւնը հետևողականորեն փնտրում է գերմանական աջակցութիւնը՝ գիմադրելու համար ռուսական ազդեցութեանը։ Նա առաջարկում էր իրանական կառավարութեան վրա թաղել նրա համակրանքը շահելու իմաստով», ավելի կոնկրետ 1911 թ. օգոստոսի 19-ի Պոտսդամյան համաձայնագիրը չեղյալ հայտարարելու գնով³։ Այդ հարցում արտաքին գործերի մինիստր Սազանովը հակված էր կարծելու, որ փոխառութեան կանխավճարի հար-

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 675—676.

² «Международные отношения...», серия III, т. III, стр. 249.

³ U Irich Gehrke, Persien in der Deutschen Orientpolitik Während des Ersten Weltkrieges, band I, Stuttgart, s. 17 (ձեռագրի իրավունքով)։

ցում ընդառաջ գնալով Իրանին, նա կկարողանա ռուս-թուրքական կոնֆլիկտի դեպքում ապահովել իրանական կառավարության բարեհամբույր դիրքը: Գերմանական և Թուրքական ինտրիգներին ղիմադրելու նպատակով Սազոնովը լոնդոնում նույնիսկ հարց բարձրացրեց, որ անհրաժեշտ է հասկացնել իրանական կառավարությանը, որ Թուրքիայի հետ ռազմական բախման դեպքում նա Ռուսաստանին և Անգլիային աջակցություն ցույց տալու դիմաց կարող է ստանալ շիիթների սրբազան քաղաքներ Քարբալան ու Նաջաֆը: Միաժամանակ նա անհրաժեշտ համարեց դառնացնել իրանական կառավարությանը, որ «ամեն տեսակ ինտրիգները Իրանի համար կարող են ունենալ միայն կործանարար հետևանքներ»¹:

Վերոհիշյալ փաստերը ակներևորեն ցույց են տալիս, որ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիան և Թուրքիան Իրանում ակտիվորեն միջամտում էին անգլո-ռուսական քաղաքականությանը: Մասնավորապես Գերմանիան ձեռք էր բերել չափազանց ուժեղ դիրքեր և անգլո-ռուսական բլոկի կողմից ճանաչվել որպես իրավահավասար երկիր:

Գերմանական իմպերիալիզմը տենդորեն հող էր նախապատրաստում հետագա իրադարձությունների համար, որպեսզի զենքի միջոցով փորձի լուծել Արևելքում իր շահերի լինել չլինելու հարցը:

В. А. БАЙБУРТЯН

К ВОПРОСУ ОБ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ ГЕРМАНИИ В ИРАНЕ В 1905—1914 гг.

Резюме

В начале XX в., готовясь к схватке за передел мира, германский империализм начал проводить активную политику в отношении Ближнего и Среднего Востока. Дальнейшей активизации германской политики в этом районе мира способствовало осуществление проекта Багдадской железной дороги. В планах кайзеровской Германии Иран занимал особое место, так как имел важное политическое, экономическое и стратегическое значение. В статье исследуются формы и методы проникновения германского империализма в Иран в период иран-

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

ской революции 1905—1911 гг. и накануне первой мировой войны. В этой связи освещается борьба ведущих империалистических держав против германского проникновения в Иран, политика Англии и России в отношении Германии.

В период иранской революции Германия стремилась использовать национальные чувства и антиимпериалистические настроения иранского народа в борьбе против Англии и России.

В результате активных мер германской дипломатии позиции англо-русского блока в Иране заметно ослабли, и, наоборот, Германии удалось принудить своих соперников в ряде случаев признать за собой одинаковые с ними права в Иране.

В статье подчеркивается, что в осуществлении своих империалистических целей в Иране Германия широко использовала Турцию, которая в данном случае выступала в качестве ее союзницы. Прикрываясь «революционными» лозунгами, младотурецкое правительство проводило в отношении Ирана захватническую политику. Одновременно германо-турецкая агентура развернула широкую деятельность среди иранского населения, и в особенности среди местных племен, с целью использования их в случае войны против России и Англии.

Германский империализм, уже накануне войны, подготавливал почву, чтобы в дальнейшем силой оружия попытаться разрешить жизненно важный для него вопрос: быть или не быть его господству на Ближнем и Среднем Востоке.

ՄՈՒԼՔԱԴԱՐԱՅԻՆ ԿԱՎԱԾԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ԻՐԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԿ ԿԵՍԻՆ

XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած մի շարք փոփոխությունները իրենց անդրադարձումը ունեցան երկրի բոլոր բնագավառների վրա: Այդ ժամանակ էլ աստիճանաբար սկսում է Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը: Հողատիրության կապիտալիստական ձևերը և գյուղացիության կապիտալիստական շահագործումը սկսեցին, թեկուզ սաղմնային վիճակում, մուտք գործել երկրի տնտեսության մեջ: Հասկանալի է, որ Իրանի ներգրավումը համաշխարհային առևտրական ոլորտը իր հետ բերեց գյուղատնտեսության ապրանքայնության և նրա եկամտաբերության աճ, որի հետևանքով և բարձրացավ հողի գինը: Հողագործության ասպարեզում այդպիսի փոփոխությունը փաստորեն կապիտալ ներդրման նոր ոլորտ բացեց և առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները սկսեցին մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել դեպի հողը, քանի որ այն շոշափելի եկամուտների աղբյուր էր դառնում: Հողային հարաբերություններում ամենակարևոր տեղաշարժը խոշոր կալվածատիրության ստեղծումն էր, երբ իշխող դասակարգերի տարրեր խավերից դուրս եկած ներկայացուցիչները հսկայական հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին. առաջացավ հողատիրության նոր ձևը, այսպես կոչված մուլքադարային հողատիրությունը, որը մեծապես տարբերվում էր հողատիրության նախկին ձևերից, ժառանգական հողատիրությունից, թիուլից և այլն:

Ֆեոդալական ազնվական դասակարգը և նրանց շահերի պաշտպան իրանական շահը նոր պայմաններում այլևս ի վիճակի չէին խանգարել անխուսափելի այդ պրոցեսը, ընդհակառակը, նրանք իրենք էլ համակերպվելով նոր պայմաններին ընդգրկվեցին ընդարձակ հողային սեփականություններ ձեռք բերելու այդ մրցավազքի մեջ:

Մուլքադարութեան ստաշացումը և նրա հետագա զարգացումը նոր էտապ էր Իրանի հողային հարաբերութիւնների պատմութեան մէջ, որը և գրավել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրութիւնը:

Որոշ աղբյուրների վկայութեամբ, Տաթհ Ալի շահի թագավորութեան շրջանում, XIX դարի սկզբներին խոշընդոտներ էին ստեղծվում խոշոր կալվածատիրութեան զարգացման համար, վախենալով նրանց քաղաքական ազդեցութեան ուժեղացումից: Սակայն հետագա ժամանակներում այդ քաղաքականութիւնը հնարավոր չեղավ իրագործել: Ականատեսների վկայութիւններ կան այն մասին, թե ինչպես ազդեցիկ և պաշտոնյա անձինք բռնի կերպով, և մանր հողատերերի նկատմամբ զանազան խոշընդոտներ և արգելքներ ստեղծելով, զավթում էին նրանց կալվածքները¹:

Այդ պրոցեսը, իհարկե, ընթանում էր տարբեր եղանակներով և կրում էր տարբեր բնույթ: Այդ եղանակների ուսումնասիրումը, սնշուշտ, հետաքրքիր է և կարևոր, քանի որ այն դրսևորում է երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը:

Գոյութիւն ունեցող օրենքների համաձայն Իրանում հողային ւնեւականութիւններ կարելի էր ձեռք բերել ժառանգաբար, գնումով, թագավորի կողմից արված նվիրատուութեան կամ թե ամայի հողամասը մշակելի դարձնելու եղանակով: Այդ կարգի տարբեր ձևերը տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել են իրենց ավելի նեղ կամ ավելի լայն կիրառումը: Հատկապես հետաքրքիր է այն կարգը, որի համաձայն որևէ մեկը իրավունք ուներ վերցնելով որևէ սնսւպատային կամ ամայի հողամաս, ստեղծել ջրային պաշար, մշակել այն և ստացված բերքից պետութեանը հասանելիք ընդունված հարկը տալուց հետո համարվել այդ հողամասի սեւականատեր:

Մեկ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ապրանքա-դրամային հարաբերութիւնների զարգացման շնորհիւ լայն տարածում է գրտնում հողի առուծախը, քանի որ կապիտալի ներդրումը հողի վրա դառնում է շահավետ: Հենց այդ պատճառով էլ XIX դարի վերջին հողային դնումները լայն շափեր են ընդունում: Էգվարդ Սթեյքը իր «Վեց ամիս Պարսկաստանում» գրքում խոսում է այդ պրոցեսի մասին: Նա բնութագրում է ոմն Լութֆ Ալի խանին, որպես «մի գործնական մարդու և իր շահերը բավարար շափով հասկացող» անձնաւորութեան, որը գնում է Աղե լեռան փեշերին գտնվող Քահնա-

¹ محمد علی عبادی اصلاحات ارضی در ایران تهران ۱۳۴۰ ص ۲۴

գյուղը: Գյուղի համար նա վճարում է 200 թուման, կառուցում է ամրոց, որի համար ծախսում է 250 թուման, իսկ ոռոգման կանաթի համար 1000 թուման: Այդպիսով նա դառնում է այդ վայրի միակ տերը, որից գյուղացիները ստանում էին ոչ միայն սերմացուն, այլև բանող անասունները¹:

Նույնպիսի մի գործարք է կատարվել Սարգահ գյուղի նկատմամբ: Դա մի ավերված, փոքր բնակավայր էր: Գտնվում է մեկը, որը այն գնում է 700 թումանով, չհաշված այն ծախսերը, որ պահանջվում էին ավերված կանաթները նորոգելու համար: Այդ ծախսերը կաղմում էին ոչ պակաս քան մինչ այդ ստացվող տասը տարվա եկամտի չափը²:

Այսպիսի փաստերի կարելի էր հանդիպել երկրի բոլոր մասերում: Անհրաժեշտ է նշել, որ արդյունաբերության բացակայությունը Իրանում սահմանափակում էր կապիտալ ներդրումների հնարավորությունները: Մյուս կողմից Իրանը վերածվել էր եվրոպական տերությունների հումքի բազայի, և կապիտալ ունեցող անձինք գերադասում էին գումարներ հատկացնել հողային սեփականություններ ձեռք բերելու և առևտրային հողագործությամբ զբաղվելու գործին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ XIX դարի վերջերին, XX դարի սկզբներին առևտրական հողագործությունը արդեն բրոշակի դեր էր խաղում երկրի ամբողջ տնտեսական կյանքում, չնայած որ առևտրային արտադրությունը դեռևս գերիշխող չէր ամբողջ գյուղատնտեսության մեջ: Առևտրական հողագործությունը, իհարկե, առաջավոր երևույթ էր Իրանի տնտեսության մեջ: Դա, անշուշտ, օգնում էր երկրի ներքին շուկայի հետագա զարգացմանը: Առևտրական հողագործությունը մյուս կողմից նպաստում էր նաև հողերի պահանջի աճին և նրանց գների բարձրացմանը: Դրան նըսպաստում էր նաև այն փաստը, որ հողագործ աշխատուժը Իրանում շատ էժան էր և գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների, հողը վարձակալելու եղանակների պայմաններում այն հսկայական եկամուտներ էր խոստանում հողատիրոջը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ խոշոր հողատերերը հսկայական եկամուտներ ձեռք բերելով, այն ոչ թե ներդնում էին գյուղատնտեսության զարգացման, այլ նորանոր հողեր ձեռք բերելու համար: Ատրպետը գրում է, որ Հաջի Սադր օլ Մուլքը 300 գյուղ ուներ և տարեկան 300 հազար թու-

¹ E. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 256.

² Նույն տեղում:

ձան եկամուտ էր ստանում, որի մեծ մասը հատկացնում էր նոր գյուղեր ձեռք բերելուն¹։

Խոշոր կալվածատերերը միաժամանակ ընդարձակ սպեկուլյատիվ դործարքներ էին կատարում, որը մեծ եկամուտների աղբյուր էր հանդիսանում։ Այս հանդամանքը նույնպես նպաստում էր նոր հողատերերի—մուլքադարների վարչական ինքնավարութայն ուժեղացմանը, որն, անշուշտ, ուղղակիորեն կապված էր հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականութայն աճի և երկրի ընդհանուր տնտեսական կյանքում նրանց դիրքերի ամրապնդման հետ։

Մյուս կողմից Կենտրոնական իշխանութայն թուլութայն հետևանքով հողի վարձակալները աստիճանաբար անժամկետ վարձակալներից վերածվեցին ժառանգական հողատերերի և դարձան այդ հողերի փաստական տերերը։ Հաճախ մեծ ընդհարումներ էին տեղի ունենում հարևան հողատերերի միջև, որը վերջանում էր մեկի պարտութայն և նրա հողային սեփականութայնների յուրացումով։ Կառավարութայնը ի վիճակի չէր կասեցնել այդ պրոցեսը, նա միայն բավարարվում էր այնքանով, որ նախկին վարձակալները և այսօրվա կալվածատերերը շարունակում էին պետութայնը վճարել նրան հասանելիք հարկերը։ Աստիճանաբար պետութայնը ըստիսլավոն եղավ այդ եկամուտներից չգրկվելու համար սեփականատիրական փաստաթղթեր տալ նոր հողատերերի՝ վերապահելով նրանց ժառանգելու իրավունք։ Սակայն այդ ևս չէր կարող բավարարել նոր հողատերերին, որոնք շուտով այդ հողերը դարձրին առ ու ծախի առարկա։

Իրավական տեսակետից հողային այդ նոր սեփականութայնները կայուն չէին։ Հողերի առուծախը, գյուղացիութայն ունեզրկումը, վարչական ապարատի նեխվածութայնը մեծ խճճվածութայն էր ստեղծել այդ գործում. հաճախակի կարելի էր հանդիպել այնպիսի վիճակի, երբ մի որևէ հողամասի նկատմամբ սեփականատիրական հավակնութայն հանդես էին դալիս մի քանի անձինք։

Կառավարութայնը իբր իրեն էր վերապահում հողի առ ու ծախի թուլտվութայնը։ Բայց իրականում հողատերերի մեծ ուժը նահանգներում և վարչական ապարատի նեխվածութայնը առանձնապես դժվարութայն չէր ներկայացնում այդպիսի թուլտվութայն ստացումը կամ շրջանցումը։

Պետք է նշել, որ արբաբի հողերի մի մասը այն հողերն էին,

¹ А т р п е т, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 36.

որոնք ժամանակին պետութեան կողմից տրվել էին առանձին մարդկանց որպես մուլք: Օրինակ, Իրրահիմ Գեհղանը վկայում է, որ Արաքի երկու խալիսե դուղերը 70-ական թվականներին տրվել էին Սամսամ օլ Մուլքին՝ որպես մուլք¹:

Սակայն դարավերջին վիճակը արդեն փոխվել էր: Եթե XIX դարի կեսերին արբաբի հողերի նշանակալից մասը շահի կողմից տրված այն մուլքերն էին, որոնք յուրացվել էին, ապա դարավերջին նրանց մեծագույն մասը արդեն գնված հողերն էին: Ճիշտ է, հողի առ ու ծախ նկատվում էր նաև XIX դարի առաջին կեսին, բայց այն մեծ չափերի հասավ 1883—84 թվականներից սկսած, երբ սկսվեց խալիսե հողերի վաճառքը:

Հողային այդ կատեգորիաները արդեն դանադանվում էին, քանի որ ժառանգաբար անցած արբաբի հողերը կոչվում էին «արբաբի ղադիմ», իսկ նոր գնված խալիսեները կոչվում էին «արբաբի ջազիդ»²:

Նորանոր հողեր ղավթելու և եղած սեփականությունները ընդարձակելու գործին նպաստում էին նաև հողային սեփականությունների ռեգիստրացիայի եղանակները: Սեփականատիրական փաստաթղթերում կամ կալվածագրերում հաճախ չէր նշվում զբրանցման ենթակա հողի տարածությունը, այլ արձանագրվում էր միայն նրա սահմանները, այն էլ այնպիսի հատկանիշներով, որոնք փոփոխական էին: Այսպես օրինակ, սահման էր համարվում ինչոր ճանապարհ, ջրանցք, ցանկապատ, առվակ, անտառամաս, որոնք հեշտութեամբ կարելի էր տեղաշարժել և այդպիսով հողատարածությունը ընդարձակել: Այստեղ ծագում էր նաև մի այլ կարգի դժվարություն: Շարիաթի և տեղական սովորությունների համաձայն հողը մշակողը հանդիսանում էր հողի տերը: Այս հանդամանքի շարաշահումից դերժ մնալու նպատակով նախքան որևէ հողամաս գնելը կամ վարձակալելը պահանջում էին ներկայացնել նահանգապետի վավերագիրը այն մասին, որ հողատերը վերջին տաս տարիների ընթացքում վճարել է պետական հարկերը, իսկ եթե ինքը չի մշակել հողամասը, ապա վավերագրով հաստատել, որ նա իր հողամասը վարձով է տվել ուրիշի: Բայց դա ևս ոչ մի երաշխիք չէր տալիս: Աղբյուրները խոսում են նաև այսպիսի գեպքերի մասին. որևէ հո-

¹ ابراهيم دهقان تاريخ اراک قسمت دوم، ۱۳۰۰ ص ۱۷۸

² ЦГВИА, ф. 76. л. 361. г. 24.

դամաս էր գնվում ինչ-որ խանից և այն արծանագրվում: Սակայն որոշ ժամանակ հետո խանը կարող էր ասել, որ նա այդ հողամասը վաճառել է տարիներ առաջ այնպիսի գնով, որը անհամեմատ ավելի ցածր էր այսօրվա գնից և պահանջել գումարի տարբերությունը: Եթե հողի նոր տերը չհամաձայնվեր կամ ի վիճակի չլիներ այդ գումարը վճարելու, ապա խանը վերադարձնելով ստացած գումարը նորից գրավում էր հողամասը և շեղյալ համարում գործարքը: Ահա հենց նման պատճառներով էլ մանր հողատերերը ի վիճակի չէին իրենց հողային սեփականությունները պահպանել և հեշտությամբ կլանվում էին խոշոր կալվածատերերի կողմից¹:

Հողային սեփականությունների խոշոր կենտրոնացումները տեղի էին ունենում տեղաշին ձևով: Այդպիսի կենտրոնացումներ էին կատարվում բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մինչև իսկ շահի և փոխարքայի, ինչպես նաև նոր հողատերերի՝ մուլքադարների կողմից:

Այսպիսով մուլքադարները առաջանում էին արքայազներից, պաշտոնյաներից, հոգևորականներից և առևտրականներից, որոնք համակերպվելով ստեղծված դրուձյան հետ գրավել էին և շարունակում էին գրավել գերիշխող դեր երկրում՝ թե՛ նյութական և թե՛ քաղաքական տեսակետից և ստեղծում հասարակական նոր ուժ և նոր հարաբերություններ²:

Մեծ տարածություն էր կազմում շահի հողային սեփականությունը, որը փաստորեն երկրի ամենախոշոր կալվածատերն էր: Նա այդ հողերի մի մասը տալիս էր իր մտերիմներին ժամանակավոր Եգտագործման համար՝ կամ էլ տալիս էր քոչվորներին, որոնք փոխարենը զինված հեծյալներ էին տրամադրում շահի բանակին կամ պարտավորվում պաշտպանել սահմանի այս կամ այն մասը:

Շահի հողերի վրա աշխատող գյուղացիությունը գտնվում էր շատ ծանր վիճակում: Գյուղացիների գրուձյունը նույնքան ծանր էր շահի այն հողերում, որոնք բռնագրավվել և յուրացվել էին տարրեր ժամանակներում և տարբեր եղանակներով, իսկ արևելահող

¹ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губснаторствам Западной Персии (Азербайджана и персидского Курдистана), Тифлис, 1903, стр. 27.

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. V.

տրվել էին տարբեր մարդկանց թիուլային իրավունքով: Այդ հողերը նույնպես փոքր տարածութիւն չէին կազմում¹:

Հնդարձակ հողային տարածութիւնների էր տիրում փոխարքա Սոհամեդ Ալի Միրզան: Նազեմք օլ Իսլամ Քերմանին նշում է, որ փոխարքան բացի կաշառքների և ընծանների եղանակով ձեռք բերած հողերից, բռնի կերպով նույնպես յուրացրել էր հսկայական հողային տարածութիւններ, հատկապես Թավրիզի և Սարաբի միջև ընկած շրջանում²:

Հնդարձակ հողային սեփականութիւններ ձեռք բերեց Նտար էդ Դին շահի եղբայր Զեյ էս Սուլթանը, որը իր ժառանգներին թողեց մի քանի միլիոն արժողութիւն ունեցող հողային սեփականութիւն: Նա այդ հողերը ձեռք էր բերել կամ դնումով, կամ այնպիսի փաստաթղթերով, որ իբր այդ հողերը եղել հն խալիսե և ինչ-որ ժամանակ տրվել են արաբներին³:

Այսպիսով Զեյ էս Սուլթանը 33 տարի Ֆարսի և Իսֆահանի նահանգապետ եղած ժամանակ խալիսե կամ մասնավոր հողերի ըրոնազրավման, էժան գնով գնման և այլ եղանակներով ձեռք բերած հողերով դարձավ Իրանի ամենախոշոր հողատերերից մեկը: Նրա դնած գուղերի թիվը հարյուրներից անցնում էր⁴:

Հողային նման սեփականութիւններ էին ձեռք բերել նաև բազմաթիվ այլ պաշտոնյաներ: Ատրպետը հաղորդում է, որ Աթաբեկ Ազամը 1500 գուղ ուներ, որից մոտ երկու միլիոն թուման եկամտ էր ստանում⁵: Գիլանի Լեշտնեշան համարյա ամբողջովին Այսքր Աղամ Ամին օլ Դուլեինն էր⁶: Գիլանի մոսթոֆին՝ Միրզա Աբդուլ Սահիրը Գիլանի ամենախոշոր հողատերերից էր: Սեփահզար Նասր էս Սուլթանեն 1894 թ. մի տվյալի համաձայն տիրում էր ավելի քան 50 հազար ծխի⁷: Թալիշի խան Սեյֆ օլ Մուրք Սուլթան

¹ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 14.

² ناطم اسلام كرماني تاريخ بيدارى ايرانيان تهران ص ۱۳۳۳

³ Ученые записки Института востоковедения, VIII, пражский сборн. М., 1953, стр. 125.

⁴ تاريخ سرگذشت مسعودی. تهران ۱۳۲۵ ص ۲۵

⁵ Атрпет, Мамед Али шах, Алксандрополь, 1909, стр. 79.

⁶ ЦГВИА, ф. 76, л. 371, л. 107.

⁷ նույն տեղում, Գ. 179, Բ. 25:

Սահմադ խանը Արդարիլի շրջանում 109 գյուղ ուներ¹։ Քայինի և Սիստանի էմիրը՝ Հեշմաթ օլ Մոլթ Միր Աղամ խանը տիրում էր մոտ 324 գյուղերի²։ 1877 թ. Ղարաղաղի հրամանատար նշանակված Ռահիմ խանը տասը տարվա ընթացքում հարյուրից ավելի գյուղերի տիրացավ։ Նա սպանում էր հողատերերին կամ բանտարկում նրանց և սևփականաիրական վավերադրեր ստանալուց հետո միայն ապստում³։

Կոստզովսկին 1896 թ. հաղորդում էր, որ մեծ վեղիր Ամին օլ Մսլթը բացի հորից ստացած ժառանգական կալվածքներից, պաշտոնը սղաագործելով մի շարք գյուղեր, հենց Թեհրանում՝ մոտ 1-րդու միլիոն ռուրլի արժեցող տներ, այդիններ էր գնել⁴։

Տեղական վարչական անձինք նույնպես նպաստում էին հողային սեփականությունների կենտրոնացմանը։ Նրանք ընդարձակ շրջանների հարկերի հավաքման իրավունքը գնում էին և մեծ շարաշահումներ կատարում։ Քանի որ խոշոր կալվածատերերը այնքանս ցորեղ էին, որ չէին թուլատրում ոլաշտոնյա հարկահանների մուտքը իրենց կալվածքները, ապա բեռան ամբողջ ծանրութունը ընկնում էր մանր հողատերերի վրա, որոնք վերջնականապես քայքայվում էին և նրանց հողերն անցնում էին խոշոր կալվածատերերի ձեռքը։ Սա իր էությամբ արդեն պետական թալանի բնույթ էր կրում, րանի որ երկրի հողային սեփականությունների յուրացման գործին ու միայն նպաստում, այլև փաստորին մասնակցում էին պետական ոլաշտոնյաները, սկսած ամենաբարձր պաշտոնյայից մինչև ստորինը։ Սեյիդ Մորթեգա Հոսեյնի Թեհրանին գրում է, որ սահմանադրութունից առաջ նահանգապետները, մեծամեծները և ընդհանրապես պաշտոնյաները թալանում էին ժողովրդին և տարբեր պատերվակներ հորինելով հրաժարվում էին գանձված հարկերը պետությանը հանձնել։ Նրանք յուրացրել էին մեծ թվով խալիսե գյուղեր և դարձել էին խոշոր կալվածատերեր⁵։ Ավերյանովը նույնպես ան-

¹ И. А. О г р а н о в и ч, Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 70.

² Уч. записки Института востоковедения, VIII, Иранские сборники, М., 1953, стр. 124—125.

³ А т р п е т, Рагимхан Сардар, Александрополь, 1910, стр. 19.

⁴ Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского, стр. 122.

⁵ مرتضى حسینی تهرانی اصول علم مالیه وقواتین مالی ایران تهران
۱۳۳۴ ص ۱۸۳

դրագառնալուծ մահալները կառավարիչների իշխանության հարցին, գրում է, որ նրանք իրականում հանդիսանում էին խոշոր կալվածատերեր, որոնց հողերը ընդարձակ տարածություն էր կազմում: Այդ հողերի սահմանները հաճախ համընկնում էին հենց սվյալ մահալի սահմանների հետ¹:

Նշանակում է վերանում էր պետական պաշտոնյայի և տեղական կալվածատիրոջ միջև եղած անջրպետը և այդ երկուսը հանդես էին գալիս մեկ դեմքով: Այս երևույթը, անշուշտ նոր երևույթ էր և իր հետ բերում էր մի շարք այնպիսի հետևանքներ, որոնք ունեին շատ հեռուն գնացող անդրադարձումներ: Նոր կալվածատերը իր ձեռքում ունենալով նաև քաղաքական իշխանություն բառիս իսկական իմաստով դառնում էր իր շրջանում, հետևաբար և իր կալվածքներում աշխատող ուսյաթների տերն ու տիրակալը:

Այսպիսով սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանները նպաստում էին այն բանին, որպեսզի տեղական խաները դառնային հողատերեր: Տիգրանովը նշում է, որ կալվածքները նոր տերերին էին անցնում ժառանգաբար: Բայց երկիրը մշտական ներքին խռովություններից քայքայված պետք է ընդուներ նվաճման իրավունքը: Եթե վերջինը կարող էր սասանել սեփականատիրական իրավունքը, ապա ժառանգության հետ միասին առաջ էր քաշում կալվածքը օտարելու հնարավորությունը: Պետությունը փաստաթղթեր էր տալիս նոր տերերին: Այսպիսով կալվածքները դառնում էին քաղաքացիական գործարքների առարկա, որոնց մեջ ակտիվ դեր էին խաղում խաները²: Դա նշանակում էր, որ ապօրինի յուրացումները, հանձինս խաների հեշտությանը ստանում էին իրենց օրինական ձևակերպումը և օրենքի պաշտպանությունը:

Երկրի առանձին նահանգների և շրջանների հողատիրության ձևերի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի շահեր էր ընդունել խոշոր կալվածատիրությունը: Ադրբեջանի հյուսիսային մասում գտնվող Մեշքինի շրջանում եղած 118 գյուղերը բոլորն էլ պատկանում էին կալվածատերերին, ընդ որում նրանցից 75-ը պատկանում էր հոգևոր ծագում ունեցողներին կամ նախկին պաշտոնյաներին: Իսկ Արաշի շրջանի 51 գյուղերը գտնվում էին երկու

¹ П. И. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 г. Тифлис, 1900, стр. 7.

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. 5.

կալվածատերերի ձեռքում¹: Կորսունը վկայում է, որ նույն շրջանի 126 գյուղերը համարվում էին խաների սեփականությունը²: Վիճակը նույնն էր նաև Մաքվի շրջանում: Եթե դարամիջին (1853 թ.) Մաքվի խանին էր պատկանում ոչ ավելի քան 70 գյուղ ապա XX դարի սկզբներին (1905 թ.) նրան էր պատկանում արդեն 300 գյուղ³: Այնհայտ է, թե ինչպիսի աճ էր տեղի ունեցել: Քերմանի նահանգի ուշակելի հողերի մոտ 90% -ը կենտրոնացված էր խոշոր կալվածատերերի ձեռքում: Արդարիլի շրջանի 210 գյուղերից 174-ը պատկանում էր խոշոր կալվածատերերին: Աստրաբազի նահանգում կային ընդամենը 229 բնակեցված գյուղեր, որոնցից 168-ը պատկանում էր կալվածատերերին, 19-ը խալիսե էր, իսկ մնացածի մասին տեղեկություն չկա⁴: Ղարադաղի շրջանի մասին եղած 1880—1881 թթ. ղեկուցադրում նշված է, որ այնտեղ մոտ 46 գյուղ լրիվ արբարի էին, իսկ 13 գյուղ մասամբ արբարի⁵: Մալալիի մասին եղած 1879—1880 թթ. ղեկուցագրից պարզվում է, որ այնտեղ եղած 236 գյուղերից 206-ը լրիվ և 7-ը մասամբ արբարի էին: Այդ գյուղերից 6-ը պատկանում էր թուրքմեն խաներին⁶:

Խոշոր կալվածատիրության նման տոկոսային հարաբերությունն ույություն ուներ ոչ միայն հյուսիսային նահանգներում՝ Ադրբեջանում, Խորասանում, Գիլանում, Մաղանդարանում և Աստրաբադում, այլև կենտրոնական Իրանում և հարավային նահանգներում:

Հատկապես հետաքրքիր է հարավային Իրանում գտնվող հարուստ և բերրի նահանգ Խուզիստանի հողային հարստությունների յուրացման պատմությունը Շեյխ Խաղալի կողմից, որը ոչ միայն ամբողջ նահանգի խոշորագույն հողատերն էր, այլև նրա տերն ու տիրականը:

¹ ناظم الاسلام كرماني تاريخ بيدارى ايرانيان تهران ۱۳۰۳ صفحه ۸۹

² Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 114—116.

³ Л. К. Артамонов. Северный Азербайджан, военно-географический очерк, 1899, стр. 26.

⁴ Ученые записки Института востоковедения, VIII, Иранский сборн М., 1953, стр. 123.

⁵ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 156.

⁶ նույն տեղում:

Ղաչարներին օրոք Հաֆեզիյեի, Ահվազի, Ֆալահիյեի, Մոհամա-
 րայի և Ռամհորմոզի, ինչպես նաև ամբողջ Խուզիստանի հողերը և
 ցուրը խալիսե էին¹: Նասր էդ Դին շահը և Մոզաֆար էդ Դին շահը
 մեծ թվով կալվածքներ էին հանձնել Նեզամ էս Սալթանեին: Նրա
 մահից հետո այդ հողերը վաճառվեցին Շեյխին: Կառավարությունը
 մեծ թվով հողամասեր էր տվել Շեյխի հորը և եղբորը: Այդ հողե-
 րը նույնպես մտան նրա հարստության մեջ: Բացի դրանից մեծ
 թվով կալվածքներ էր պետությունից ստացել հենց ինքը՝ Շեյխը:
 Քասրավին «Խուզիստանի հինգհարյուրամյա պատմությունը» գր-
 քում անդրադառնալով Շեյխ Խազալի հողային հարստություններին,
 գրում է, որ Խուզիստանի բերրի հողերի ավելի քան երկու երրորդը
 պատկանում էր Շեյխին, որից նա ստանում էր հսկայական եկա-
 մուտներ: Ըստ գոյություն ունեցող կարգի շեյխը որպես Խուզիս-
 տանի հարկ տարեկան քառասուն հազար թուման պետք է վճարեր
 պետությանը: Մինչդեռ նա Խուզիստանի բնակչությունից կորզում
 էր հինգ-վեց անգամ ավելին²: Շեյխ Խազալի հողային սեփականու-
 թյունները շեր սահմանափակվում միայն Իրանի տերիտորիայով:
 Նա մեծ թվով կալվածքներ ուներ Իրաքում, մինչև իսկ մի շուկա
 Բասրա քաղաքում³:

Շեյխ Խազալը այսպիսի ֆանտաստիկ շահերի հարստություն-
 ներ դիզելով ձեռք էր բերել նաև քաղաքական մեծ իշխանություն և
 փաստորեն համարվում էր հարավային Իրանի միակ տիրակալը:
 Նրա այդ իշխանությունը տևեց մինչև XX դարի 20-ական թվական-
 ները:

Մուլքագարության մյուս աղբյուրը թիուլային հողերն էին: XIX
 դարի երկրորդ կեսին թիուլները նույնպես աստիճանաբար վերած-
 վեցին թիուլդարների մասնավոր սեփականությանը: XIX դարի երկ-
 րորդ կեսին արբաբի հողերի զգալի մասը հենց այդ նախկին թիուլ-
 ներն էին կազմում: Օրինակ Արդարիլի 97 գյուղ 1870 թվականին
 մուլքագարային էր, որի մի մասը նախկին թիուլային հողերն էին⁴:
 Բայց նոր հողատերերը—մուլքագարները սկսեցին մինչև իսկ նեղել
 նախկին ցեղապետ, այժմ կալվածատեր դարձած խաներին, շնայած

¹ Նույն տեղում, էջ 253:

² احمد كسروی تاریخ یا تصدساله خوزستان تهران ۱۳۳۳ ص ۱۷۶

³ Նույն տեղում, էջ 177:

⁴ И. А. О г р а н о в и ч, Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 39.

որ նրանք մասամբ շարունակում էին ներկայացնել զինվորական ուրջ ուժ:

Տիրաանովը միանգամայն համողիչ նշում է, որ խոշոր հողատերերի հողային սեփականությունների ընդարձակումը հիմնականում տեղի էր ունենում մանր հողատերերի և հողատեր գյուղացիների հաշվին, որոնք ի վիճակի չէին դիմագրելու մուլքադարների ճնշմանը: Ըստ որում եթե առաջինների նկատմամբ տեղի էր ունենում հողատիրության իրավունքի տարածումը, ապա գյուղացիների հողերի նկատմամբ հաստատվում էր մուլքադարի մասնավոր սեփականատիրական լրիվ իրավունքները¹:

Սակայն կասկածից վեր է, որ մուլքադարային հողային ֆոնդը աճում էր հիմնականում խալիսեի և վակֆային հողատիրության հաշվին: Հատկապես 80-ական թվականներին խալիսե հողերի վաճառքից հետո արբաբի կավածատիրությունը նշանակալից չափով աճեց, այնպես որ աղբյուրների վկայությամբ եթե 70—80-ական թվականներին արբաբի հողերը դեռևս ամբողջ հողատիրության մեջ մեծամասնություն չէին կազմում, ապա XX դարի սկզբներին դա արդեն հողատիրության գերիշխող ձևն էր:

խալիսեի վաճառքի փաստաթուղթը ստորագրում էր ինքը շահր: Նահանգապետները միայն միջնորդի դեր էին կատարում, երբեմն էլ իրենց պաշտոնը օգտագործելով էժան գնով հող էին ձեռք բերում: Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ նահանգապետները էժան գնած խալիսեները վաճառում էին ավելի բարձր գնով: Անսարին գրում է, որ նման ֆերմաններ ձեռք բերելու համար կատարած ծախսերը, կաշառքները և այլն, գնալով աճել էին 10, մինչև իսկ 20 անգամ²: Նա նշում է, որ սկզբում ավելի ցածր խավերի ներկայացուցիչներն էին խալիսեները դնում: Բայց երբ հողի եկամտաբերությունը բարձրացավ՝ արքայազնները, մեծամեծները և ուրիշները նույնպես մասնակից դարձան այդ մրցավազքին³:

Այսպիսով Աստրարագում խալիսե հողեր էր գնել Նասր էս Սալթանեն, որը 1900 թ. արդեն այդ կավածքների մեծ մասը իր սեփականությունն էր դարձրել⁴: Նույնը կարելի է ասել և Շիրալի

¹ Л. Ф. Т н г р а н о в, Из общественно-экономических отношений в Персии. СПб, 1909. стр. 15.

² انصاری تارخ اصفهان وری اصفهان ۱۳۲۲ ص ۶۹

³ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴ ЦГВИА, ф. 76, 241, л. 6.

շրջանի մասին, որտեղ խալիսե հողերի մեծագույն մասը անցել էր մասնավոր անձանց ձեռքը: Այդ նույն պրոցեսը տեղի ունեցավ և Մաքվի շրջանում: 1899 թ. Կոստզովսկին հաղորդում էր, որ էլըրալ էս Սալթանեն և Մոհամեդ փաշան գնել էին Մաքվի խալիսե կավածքները¹: Թեհրանի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող Սավեյի գավառում մոտ 300 գյուղ նախկինում պատկանում էր պետությանը, բայց XX դարի սկզբներին դրանց շորս հինգերորդը արդեն յուրացվել էին կավածատերերի կողմից²:

Ղաջարական դինաստիայի թագավորության տարիներին երկրի մշակելի հողերի ընդարձակ տարածություններ շահերի ցանկության մեջ տրվեցին որպես թիուլներ: Պետական պաշտոնյաները, վագիրները, նալիբները, հաքեմները և ուրիշներ ընդարձակ թիուլներ էին ստանում: Թիուլներից շոշափելի քանակ տրվում էր նաև շահի ընտանիքի անդամներին: Օրինակ Խորասանի նահանգի Նիշարուրը արվել էր Նալիր էդ Դոլեին: Այդ տարիներին հատկապես լայն տարածում էր գտել տարեկան ոռոգիչ դիմաց առանձին պաշտոնյաներին տրված թիուլը: Թիուլի այդ ձևը ավելի մեծ տոկոս էր կազմում, քան մյուս ձևերը: Մյուս կողմից էլ թիուլդարները ձգտում էին իրենց թիուլները դարձնել մշտական և փոխանցելի, պետության միջամտությունը թիուլների ներքին գործերին նվազագույնի հասցնել և փաստորեն նրանց տերերը դառնալով, կարողանալ որպես ժառանգություն փոխանցել իրենց հաջորդներին³:

Այսպիսով թիուլների հանձնման գործում կարելի էր նկատել հետևյալ փոփոխությունը: Եթե XIX դարի առաջին կեսին թիուլը, որպես պետական ոռոգիչ տրվում էր իշխաններին, հոգևորականներին, պետական պաշտոնյաներին, կամ տրվում էր ինչ-որ որոշակի ժառանգության դիմաց, ապա XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած թիուլը կարող էր ստանալ նա ով ավելին կվճարեր: Հասկանալի է, որ նոր պայմաններում հողային սեփականությունը տալիս էր մեծ եկամուտ, ուստի ունեւոր խավի տարբեր ներկայացուցիչները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում ու կաշառքի և այլևայլ եղանակներով լայնատարած թիուլներ էին ձեռք բերում:

Կորստնը խոսում է Ադրբեջանի թիուլդարների մասին: Նա նշում է, որ երբեմն ամբողջ մահալի գյուղերը տրվում էին որպես

¹ Նույն տեղում, գ. 374, թ. 3:

² А. Трест. Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 44.

³ أحمد هومن اقتصاد کشاورزی جلد اول، تصدیرات، صفحه ۱۳۴، ۱۳۹۹

թիու: Օրինակ 1900 թվականին Մեշքինի մահալի բուր 118 գյուղերը տրվել էին որպես թիու¹, կամ Մաշհադսարի բազմաթիվ գյուղերը նասր էր Դին շահը տվեց Ամին էս Սուլթանին որպես թիու²: Օգրանովիչը ուսումնասիրելով Արգաբիլի և Սարաբի շրջանների սոցիալ-տնտեսական վիճակը աղյուսակներով ցույց է տալիս հողատիրության տարբեր ձևերի տոկոսային հարաբերությունը: Նա նշում է, որ կալվածատիրական հողերը, շնչին բացառությամբ են ժառանգական սեփականություններ եղել, որոնք անցյալում պատկանելիս են եղել առանձին խաների և մոշթեհիզների: Դրանց մեծ մասը այն հողերն էին, որ շահի կողմից տրվել էին որպես թիու՝ նրանցից ստացվող եկամուտները գանձելու համար, որոշակի ծառայության դիմաց կամ վարձատրության փոխարեն³:

Ինչպես ասացինք շնայած պետության կողմից տրված այդ կալվածքները շարունակում էին կոչվել թիու, սակայն նոր պայմաններում թիուդարները փաստորեն այդ հողերի տեղն ու տնօրինն էին: Այդ հողերը պետությունից ստանալով նրանք սկզբից եեթ նպատակ էին հետապնդում դրանք յուրացնել: Այսինքն թիուներ ձեռք բերելը դառնում է խոշոր կալվածատերերի ձեռքում հողային սեփականություններ կենտրոնացնելու եղանակներից մեկը: Այս հանգամանքը սկզբում որոշ չափով անհանգստացնում էր պետությանը, որը այդպիսով ղրկվում էր իր եկամուտներից: Բայց շուտով հենց ինքը կառավարությունը շարունակելով հարկերի բարձրացման եղանակով հոգալ իր դրամական մեծ կարիքները ձեռնամուխ եղավ այդ հողերի վաճառքին, հաճախ հենց իրենց թիուդարներին, այն էլ կալվածքների արժեքի ոչ ավելի քան 5—10 տոկոսի գնով:

Ուրեմն պարզորեն նկատվում էր, որ նոր պայմաններում թիուլային հողատիրությունը այլևս իրեն չէր արդարացնում և բնականաբար այն իր տեղը պետք է զիջեր մասնավոր հողատիրությանը կամ մուլքադարությանը, մի պրոցես, որը տեղի ունեցավ XIX դարի երկրորդ կեսին և աստիճանաբար թիուլը դադարեց գոյություն ունենալ:

¹ Н. Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 114

² مرتضى حسینی دبرانی... صفحه ۱۷۸

³ И. А. Огранович, Провинции Персии Ардабильская и Серабская, 1875, стр. 39

Այստեղ, իհարկե, պետք է անել հետևյալ վերապահությունը: Չնայած XIX դարի վերջերին թիուղարներից շատերը փաստորեն արդեն այդ կալվածքների մասնավոր սեփականատերերն էին, սակայն, իրավական տեսակետից որոշ սահմանափակումներ շարունակում էին գոյություն ունենալ: Հենց այդ պատճառով էլ խալիսենների վաճառքի ժամանակ թիուղարները էժան դնով իրենց տրամադրության տակ եղած հողերը գնեցին, որպեսզի լրիվ սեփականատեր լինեն¹:

Այսպիսով հողային սեփականությունների և կալվածքների խոշոր կենտրոնացումները այնպիսի շահերի հասան, որ XX դարի սկզբին առանձին կալվածատերեր տիրում էին ավելի քան 1200 դյուղերի², իսկ պետության սեփականության ներքո ամբողջ կրկնում մնացել էր ընդամենը 1345 դյուղ³:

Հողային սեփականությունների այսպիսի կուտակումներ աննախադեպ էր Իրանի հողատիրության պատմության մեջ:

Ինչպես ասացինք հողային մեծ սեփականություններ էին ձեռք բերում նաև բարձր հոգևորականությունը, որը տիրելով հողային ընդարձակ տարածությունների փաստորեն վերածվում էր խոշոր մասնավոր կալվածատիրոջ: Մինչևիսկ քաղաքաբնակ բարձր հոգևորականներից շատերը, որոնք կոչվում էին մոջթեհիդներ, սկսեցին պետությունից, առանձին խաներից և կալվածատերերից գյուղեր և թիուղներ գնել և կարճ ժամանակում դարձան խոշոր կալվածատերեր: Թեհրանի, Քավրիդի և Իսֆահանի մոջթեհիդների հողային սեփականությունները աճել էին շորս անդամ և նրանցից յուրաքանչյուրի գնած գյուղերի թիվը 50—200-ի էր հասնում⁴: Գիլանի հայտնի մոջթեհիդ Հումամին մի քանի հարյուր գյուղերի էր տիրում և դրանցից ստացած մթերքները վաճառում: Սաբակարի մոջթեհիդ Հաջի Միրզա Իբրահիմը իր կալվածքներից ստանում էր տարեկան մոտ 200,000 թուման⁵: XIX դարի վերջին Քավրիդի մոջ-

1 Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, Тифлис, 1905, стр. 84.

2 Атрпет, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 135.

3 مسعود كيهان جغرافياي مفصل ايران تهران ۱۳۱۱ جلد سوم
صفحه ۱۳۸

4 Атрпет, Указ. соч., 1909, стр. 137.

5 ЦГВИА, ф. 76, д. 197, л. 121—122.

թևհիդ Միրզա Զալադը իր սեփականութեան տակ ունեւր մոտ 200 դյուղ²։

Բարձր հոգևորականութիւնը վերածվում էր խոշոր կալվածատերերի, օգտագործելով մինչևիսկ հանդանակութիւնների և այլ նվիրատուութիւնների եղանակով կուտակված գումարները։ Նրանք այդ գումարները շրջանառութեան մեջ էին գցում և նորանոր հողային սեփականութիւններ ձեռք բերում։

Այսպիսով, որոշ իմաստով փոխվում էր նրանց սոցիալական դիրքը և նրանք այլևս հավատալիալ շրջանների վրա չէին կարողանում պահպանել իրենց նախկին ազդեցութիւնը։ Ժողովուրդը ներանց անվանում էր կեղծ մոշթեհիդներ, քանի որ նրանք խոսելով հեղեղ բարձր գաղափարներից իրականում գյուղացիներին շահագործում էին նույնպիսի ուժգնութեամբ, ինչ աշխարհիկ կալվածատերերը, դեռ գուցե ինչ-որ շափով ավելին։

XIX դարի երկրորդ կեսին քոչվոր վաշկատուն ցեղերը Իրանում դէռևս շոշափելի թիվ էին կազմում։ Պետութիւնը մինչ այդ հողեր էր հատկացնում ցեղերին՝ իրեն վերապահելով այդ հողերի գերագույն սեփականատիրական իրավունքը։ Հողը տնօրինում էր ամբողջ ցեղը և ցեղապետը չէր կարող իր հայեցողութեամբ այն վաճառել։ Բայց ապրանքա-գրամային հարաբերութիւնների դարգացումով այդ վիճակը փոխվեց և ցեղի ազդեցիկ մարդիկ սկսեցին հողամասերը յուրացնել։ Հասկանալի է, որ մեծ թվով անասունների կենտրոնացումը խաների և ցեղապետերի ձեռքում, փաստորեն նրանց դարձրեց արոտավայրերի տերը, որոնք ձևականորեն շարունակում էին համարվել ցեղի սեփականութիւնը։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ արդեն XIX դարի կեսերին այլևս չէր կարելի հանդիսւել թեկուզ մեկ ցեղապետի, որը բացի մեծ թվով անասուններից և նրանց արոտավայրերից չտիրեր նաև նստակյաց գյուղերի՝ իր մշակելի հողերով։ Ցեղերի նստակյացութեան հետ միասին ցեղերի պետերը վերածվում էին նոր գյուղերի տերերի։ Օրինակ, Նամինի խանութեան 129 գյուղերը, որտեղ նստակյաց էին դարձել ցեղերը, գտնվում էին իլբեկների սեփականութեան ներքո։ 1859 թ. պետութեանը մի ֆերմանով թուլլատրում էր, որ քոչվոր ցե-

1 П. Н. Огородников, Страна Солнца, СПб, 1881, стр. 91.

2 Г. Каэм, Персидская земля, ...Красноводск 1914, стр. 35.

3 Л. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 36.

ղերին տրված հողերը նրանց պետերի սեփականությունը դառնան՝ և նաները և բեկերը այդ ֆերմանից օգտվելով, ցեղերին պատկանող հողերը իրենց սեփականությունը դարձրին: Բայց դա, իհարկե, դեռևս համատարած չէր: Զինովևը հայտնում է, որ 1879—1881 թթ. Գիլանում բնակվող ցեղերի տրամադրության տակ եղած հողերը անցել էին ցեղապետերի սեփականության ներքո²: Լահիջանում 192 գյուղից 42-ը, Շաֆթում՝ 26-ից 12-ը, Ֆումենում՝ 110-ից մոտ 30-ը խաներին էին պատկանում³: Բախտիարի ցեղապետը արդեն համարվում էր Իրանի ամենախոշոր կալվածատերերից մեկը:

Այսպիսով քոչվոր ցեղերի նստակյաց դառնալու պրոցեսը այնքան արագ էր տեղի ունենում, որ XIX դարի վերջին արդեն իլյաթի կամ համացեղային հողեր պահպանվել էին միայն լեռնային որոշ շրջաններում: Ցեղապետերը և ազդեցիկ անձինք աստիճանաբար գրավել էին իլյաթի հողերը և վերածել դրանք մասնավոր սեփականության: XX դարի սկզբներին իլյաթի հողերը երկրի մշակելի հողերի ֆոնդում արդեն շնչին տոկոս էին կազմում:

Ինչպես ասվեց XIX դարի երկրորդ կեսին մեծ թվով առևտրականներ նույնպես հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին:

Օտարերկրյա կապիտալը սնանկացրեց Իրանի արհեստային արդյունաբերությունը և այդ ասպարեզում գործող անձինք սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Օրինակ, Անսարին վկայում է, որ արհեստներից հեռացած և օտարերկրյա մրցակցությանը շղթմանալով առևտրից հեռացած շատ իսֆահանցիներ, սկսած 90-ական թվականներից սկսեցին գյուղատնտեսությամբ զբաղվել: Ներքանք իրենց ամբողջ ունեցվածքը վաճառելով հողեր էին ձեռք բերում, կանաթներ էին փորում և աշխատում էին հողը մշակել առավելագույն չափով⁴:

Արդյունաբերությունը զարգացած չլինելու պատճառով մեծահարուստները նույնպես իրենց կապիտալը ներդնում էին գյուղատնտեսության մեջ:

¹ عبدالله مستوفی شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی واداری دوره قاجاریه تهران ۱۳۲۴ جلد اول، صفحه ۱۲۵

² И. А. Зиновьев, Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Вастам, СПб, 1887, стр. 24.

³ նույն տեղում, էջ 17:

⁴ انصاری تاریخ اصفهان وری اصفهان ۱۳۲۲ صفحه ۵۷

1903 թ. ռուսական հյուպատոսը Իսֆահանից հաղորդում էր, որ վերջին 20 տարիների ընթացքում մասնավոր հողատիրությունը Իսֆահանի շրջակայքում շատ էր զարգացել: Իսֆահանում քիչ ունևոր մարդկանց կարելի էր հանդիպել, որ կենջանում, Ֆերիդունում և մինչևիսկ Չահարմահալում ինչ-որ հողամաս չունենար¹:

Հողատիրության այս նոր ձևը կամ մուլքադարությունը, ինչպես տեսնում ենք, արդեն իրենից ներկայացնում էր սոցիալական նոր ուժ: Դա իր հետ, անշուշտ, բերում էր նաև կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման նախադրյալներ²:

Այսպիսով խոշոր կալվածատիրությունը այնպիսի շափերի էր հասել, որ որոշ դիտորդներ նշում էին, որ կարծես թե ամբողջ Իրանի ժողովուրդը բաղկացած էր երկու դասակարգերից՝ խան-կալվածատեր խոշոր հողատերերից և անհող հասարակ ժողովուրդից: Ըստ որում չնայած գյուղացին ուներ անձի ազատություն, սակայն կատարյալ հողազրկության պայմաններում նա ամբողջովին կախված էր կալվածատիրոջից, քանի որ միայն այգպիսով նա ի վիճակի էր գոյությունը պահպանել³:

Իսկ ռուս բժիշկ Ֆիլատովը, որը երկար տարիներ աշխատել էր Իրանում, անդրադառնալով հողատիրության հարցին նշում է, որ այդ ժամանակ ամբողջ Իրանը «իրենից ներկայացնում էր առանձին կալվածատերերի սեփականությունը»⁴:

Հողային սեփականություններ ձեռք բերելու մրցավազքը վերաբերում էր ոչ միայն իրանական շահագործող դասակարգերի տարբեր շրջաններին, այլև օտարերկրյա կապիտալին: Օրինակ Կայեմը դրում է, որ ինքը Ռուսաստանից Իրան էր ճամփորդել, որպեսզի ուսումնասիրեր այնտեղ ռուս մեծահարուստների կողմից հողային սեփականություններ ձեռք բերելու նպատակահարմարությունը, կապիտալ ներդրումների շահավետությունը: Նա նշում է, որ իր դիրքը գրում է, որպեսզի «գոնե մի քիչ ծանոթացնի իրանական հողերով հետաքրքրվող մարդկանց, արդյունաբերության զարգացման համար այգ երկրամասի հարստությունների, այնտեղ իշխող կարգերի, մշակելի հողեր ձեռք բերելու հնարավորությունների

¹ АВПР, ф. Персидск. стол, д. 3869, л. 368.

² М. Павловнч, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX в. М., 1921, стр. 20.

³ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерпаторствам Западной Персии... Тифлис, 1903, стр. 25.

⁴ П. Филатов, Письма из Персии, Одесса, 1909, стр. 109.

և արլճի մասին»¹։ Արդեն XX դարի սկզբներին ռուսահայատականերին սլատկանող հողային տարածությունները փոքր թիվ չէին կաղմում։ Այդ սեփականությունները շարունակեցին գոյություն ունենալ մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը։

Անհրաժեշտ է կանգ առնել մեկ հարցի վրա ևս։ Դա ջրի և նրա սեփականության հարցն էր Իրանում։ Զուրը հանդիսանում էր Իրանի գյուղատնտեսության հիմնական պրոբլեմներից մեկը։ Զրառատ գետերի պակասը, տեղումների ցածր մակարդակը, հատկապես կենտրոնական և հարավային Իրանում, գյուղատնտեսությունը մեծ մասամբ դարձրել էր ջրովի, ուստի ոռոգումը շատ մեծ նշանակություն ուներ։ Ոռոգման հիմնական եղանակներից մեկը հանդիսանում էր կսնաթային սիստեմը, որը մեծ ծախսեր էր պահանջում։

Իրանում ոչ միայն հողը, այլև ջուրը մասնավոր սեփականություն էր։ Շատ տեղերում խոշոր կալվածատերերը բաղմաթիվ գյուղերի և ընդարձակ հողամասերի տիրելով, տիրում էին նաև ջրին։ Ունեւոր խավի երկակի այս սեփականատիրությունը, այսինքն հողին և ջրին տիրելը որոշակի փոփոխություն էին մտցնում ագրարային հարաբերություններում, այն էլ հօգուտ կալվածատիրոջ և ի վնաս գյուղացու։

Կորսունը գրում է, որ մուլքադարները բացի հողից տիրեցին նաև ջրին. որը նոր եկամուտների աղբյուր էր նրանց համար։ Այսպիսով ոռոգվող հողերի վարձակալման պայմաններից անկախ մուլքադարները իրենց մասնավոր սեփականատիրական իրավունքները տարածում էին նաև ոռոգման աղբյուրների վրա, թեկուզ այն կատարվեր գետից²։

Առանց ջրի հողը ընդհանրապես արժեք չուներ և վաստորեն որևէ հողամասի դինը որոշելիս նկատի էր առնվում ջրի այն քանակը, որը այդ հողը մշակելի էր դարձնում։ Հաճախ էր պատահում, որ որևէ հողամասի ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրին վճարվում էր անհամեմատ ավելի մեծ գումար, քան հողամասի համար³։

Հանրի Ռենն Դը Ալեմանը գրում է, որ մշակելի հողի դինը կախված էր ջրի քանակից և հողի բերրիությունից։ Որևէ կալված-

¹ Г. Каэм, Персидская земля или «Новая апельсинная», Красноводск, 1914, стр. IV.

² Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 100.

³ М. Л. Томара, Экономическое положение Персии, СПб, 1895, стр. 5.

քի գինը այսպիսով կարող էր կես միլիոն ֆրանկի հասնել, բայց կարող էր և եկամուտների քչության պատճառով մի քանի հազար ֆրանկից ավելին չլիներ¹։

Հենց այս պատճառով էլ խաները և խոշոր կալվածատերերը բացի հողային սեփականություններից ձեռք էին բերում նաև ջրային սեփականություններ և ջրի օգտագործման բնագավառում մենաշնորհը իրենց ձեռքը վերցնում։ Սա մի հանգամանք էր, որը ուժեղացնում էր գյուղացու կախումը հողի և ջրի տիրոջից։

Ջրի նշանակության տեսակետից հետաքրքիր է անդրադառնալ նաև հետևյալ երևույթին։

Արդեն նշեցինք, որ մասնավոր սեփականությունը ձեռք էր բերվում ժառանգարար, գնումով և պետական հողերի յուրացումով։ Բայց հողային սեփականություններ ձեռք բերելու գործում նշանակալից տեղ էր գրավում նաև ամայի հողերի յուրացումը, որը Իրանում շոշափելի տարածություն էր զբաղեցնում։ Ով որ որևէ ամայի անապատային հողամաս ոռոգելով մշակելի դարձներ, նա պետությանը համապատասխան հարկ վճարելով դառնում էր նրա լիիրավ սեփականատերը²։

Չնայած շարիաթի նորմաների համաձայն արգելվում էր բնական ավաղանների ջրի առ ու ծախը, սակայն շատ գետեր և առուներ ունեին առանձին տերեր, որոնք ջրի առևտրով էին զբաղվում։

Այսպիսով XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին մուլլադարային տիպի հողատիրությունը մեծ չափերի հասավ։ Որոշ աղբյուրների համաձայն XX դարի սկզբներին Իրանի հողային սեփականությունների ընդհանուր քանակի 66—68%—ը կազմում էր մուլլադարային սեփականությունը³։

Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Իրանում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը, սակայն, հողօգտագործումը շարունակում էր մնալ տրոհված և մանր։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վարձակալման սխստեմի զարգացումը տեղի էր ունենում մասնավոր սեփականու-

¹ هادی زنده دامانی سفرنامه ازخراسان تا بختیاری تهران ۱۹۰۶ صفحه ۷۳

² М. Л. Томара, Ук. соч., СПб, 1895, стр. 4.

³ Сенджаби, К изучению аграрного вопроса в Персии, Баку, 1930, стр. 15—16.

թյան աճի և ծաղկման հետ զուգահեռ: Դրա հետ կապված էլ մուլ-բաղարների եկամուտները մեծանում էին ոչ թե վարձակալման սիստեմի աճի հետ, այլ դա կատարվում էր ի հաշիվ ունետայի աճի: Առաջվա պես գյուղացին շարունակում էր հողը մշակել: ամենապրիմիտիվ միջոցներով: Նոր պայմաններում փոփոխությունը կայանում էր նրանում, որ նա ստիպված էր ավելի շատ աշխատել և ավելի նեղ ապրել:

Բիշոփը նշում է, որ մեծահարուստները և կալվածատերերը գլխավորապես ապրում էին քաղաքներում: Հազվագյուտ էր պատահում, որ նրանցից որևէ մեկը գյուղում ապրեր: Հարուստ և բազմաթիվ գյուղերի սեփականատեր կալվածատերերը բնակվում էին Թեհրանում, Քերմանշահում կամ Իսֆահանում: Նշանակում էին մի ներկայացուցիչ, այսպես կոչված նասր, որը կառավարում էր նրա կալվածքները, կարգավորում վարձակալների գործերը և գանձում եկամուտները¹:

Այսպիսով՝ խոշոր կալվածատերերը կազմելով հողատերերի շնչին տոկոսը տիրում էին երկրի հողային հարստությունների մեծ մասին: Խոշոր կալվածատերերը XIX դարի վերջին բռնագրավեցին նաև համայնական կամ «Ումումի» կոչվող հողերը:

Ինչպես նշեցինք երկրում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը: Սակայն չպետք է ենթադրել, որ հողատիրական դասակարգը միատարր էր: Նա, անշուշտ, կազմված էր սոցիալական տարբեր խմբերից, որոնք մի շարք հատկանիշներով տարբերվում էին միմյանցից: Այստեղ կարելի էր բնորոշ կերպով տեսնել երեք հիմնական խումբ. խոշոր հողատերերը, միջին հողատերերը և մանր հողատերերը: Աղբյուրները վկայում են, որ խոշոր հողատերերը, որոնք կազմում էին բոլոր հողատերերի մեկից երկու տոկոսը, տիրում էին ամբողջ մշակելի հողերի ավելի քան կեսին: Միջին հողատերերը կազմում էին բոլոր հողատերերի մոտ 30% և աիրում էին մշակելի հողերի մոտ 15%-ին: Նրանց շարքերում էին մեծ մասամբ նախկին թիրուղարները, առևտրա-վաշխառուական շրջանների ներկայացուցիչները, պետական պաշտոնյաները և միջին հոգևորականության ներկայացուցիչները: Մանր հողատերերը կազ-

¹ I. B. Bishop. Journeys in Persta and Kurdistan, vol. II, London, 1891, p. 251.

ում էին բոլոր հողատերերի մոտ 70 տոկոսը և տիրում էին մշակելի հողերի մոտ 30 տոկոսին¹։

XIX դարի երկրորդ կեսին մանր հողատերերի կամ խորդեմալեքների կազմը արմատապես փոխվեց։ Ապրանքա-դրամային հարաբերությունների դարգացման և տարբեր խավերի ներկայացույիչների հողեր ձևք բերելու հետևանքով առաջացավ խորդեմալեքների նոր խումբ։ Այդ խորդեմալեքները դուրս էին եկել առևտրականների, հոգևորականների, պաշտոնյաների և վաշխառուների խալիերից։ Էդվարդ Մթեյքը նշում է, որ մեծ թվով կալվածքների տիրումը արբաբների կողմից, ինչպես օրինակ Կավամի, Շիրազի Մուշիրիի կամ Ֆիրուզբադի Իլխանի կողմից դեռևս չէր նշանակում, որ խորդեմալեքներ չկային։ Կային նաև հողատերեր, որոնք ընդամենը մեկ դուռ ունեին, ինչպես Զավաքանը կամ Շալուդանը։ Այդտեղ գյուղացիները ավելի շատ անկախություն ունեին, քանի որ նրանք ավելի պակաս զորեղ կալվածատիրոջ տնօրինության տակ էին²։

Ինչպես արդեն նշեցինք մանր կալվածատերերին էին պատկանում մշակվող հողերի մոտ 30 տոկոսը։

Խորդեմալեքային գյուղերի մասին ուշագրավ տվյալներ են հաղորդվում 1880—1881 թթ. Ղարաղանի մասին եղած զեկուցագրում։ Այնտեղ կային երեք լրիվ կամ մասամբ խորդեմալեքային գյուղեր 50 ընտանիքից պակաս բնակչությամբ, չորս լրիվ կամ մասամբ խորդեմալեքային գյուղեր 50—100 ընտանիքից բաղկացած, երեք այդպիսի գյուղեր 100—200 ընտանիքով և մեկ խորդեմալեքային գյուղ ավելի քան 200 ընտանիքով³։ Բայց տեղեկեցրեցին էր, որ խորդեմալեքային գյուղերը կուլ էին դնում խոշոր հողատերերին։ Օրինակ՝ մի շրջանում, որտեղ կային չորս լրիվ խորդեմալեքային և 10 մասամբ խորդեմալեքային գյուղեր, կարճ ժամանակում ձեռքից ձեռք անցնելով յոթը դարձան արբաբի, երեքը գնեցին Շահսևանները և երեքն էլ նասիր օլ Մուլքը⁴։

¹ И. А. Зиновьев, Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 13—28.

² E. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 254.

³ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 156.

⁴ նույն տեղում։

խորդեմալեքային գյուղերի յուրացման գործին մասնակցում էին նաև հոգևորականները: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է հետեւյալ փաստը. Սեմնանի և Դամղանի շրջաններում կասկերտ գյուղը ժամանակին խորդեմալեքային էր: Բայց հետագայում այն նվիրվեց Մաշհադի Իմամ Ռեզայի մզկիթին: Սակայն այն երկար ժամանակ շարունակում էր խորդեմալեքային համարվել: 70 թվականին, երբ երկրում սով էր, մզկիթում գտնվում է գյուղի նվիրատուության փաստաթուղթը և գյուղը վարձով է տրվում նույն գյուղի բնակիչ շորս ավագների: Գյուղը տարեկան 1300 թուման կանխիկ և 100 խարվար հացահատիկ եկամուտ էր տալիս: Դրանից 100 թուման կանխիկ և 90 խարվար հացահատիկ տրվում էր պետությանը, 10 խարվարը ծախսվում էր տեղական նպատակներով, իսկ մնացած 1200 թումանից 600-ը մուծվում էր մզկիթի գանձարանի¹:

Կային մանր հողատերեր, որոնց հողերի տարածությունը կազմում էր 1-ից մինչև 30 ջարիք: Կային շրջաններ, որտեղ որևէ գյուղ ուներ մի քանի տեր: Հաճախ մանր այդ հողատերերի վիճակը մոտենում էր գյուղացի-հողատերերի դրուժյանը²: Իսկ գյուղացի խորդեմալեքների վիճակն էլ առանձնապես չէր տարբերվում ուրա-գյուղացու վիճակից:

Հենրի Ռենն Դը Ալեմանը գրում է, որ գյուղացիներին պատկանող հողամասերի թիվը շատ քիչ էր: Հաճախ պատահում էր, որ գյուղացին մի փոքր հողամաս էր ունենում որևէ գյուղում: Օրինակ, Արաքի շրջանում այդպիսի հողամասեր ունեցող, կամ խորդեմալեք կոչվող գյուղացիները համեմատաբար քիչ չէին³:

Խորդեմալեքների մոտ 65%-ը չքավորներ էին: Այսպես օրինակ, XX դարի սկզբներին մինչև երկու դեսյատին հող ունեցող չքավոր գյուղացիները կազմում էին 68%: 2-ից մինչև 20 դեսյատին հողամաս ունեցող միջակ գյուղացիները կազմում էին բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների 12%-ը: Մնացած 20%-ը կազմում էին հողազուրկ գյուղացիները՝ բատրակները⁴: Հաճախ կարելի էր հանդիպել այնպիսի գյուղերի, որոնք պատկանում էին մինչև 100 տե-

1 ЦГВИА, ф. 76, д. 213, л. 7.

2 И. А. Зпиковъев, Статистические сведения о провинциях Гилли и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 28.

3 هانری رنه دامانی صفحه ۷۳

4 «Биолетень прессы Среднего Востока», 1928, кн. 6—7, стр. 32.

րևրի: Օրինակ, Զարանգի հովտի Շադրուզ գյուղի հողերը պատկանում էին մոտ 700 տերերի¹: Այդ տիպի գյուղերը կոչվում էին «ռա-լալի»: Այստեղ պատահում էր, որ որպես հողատեր հանդես էր գալիս առանց լրացուցիչ աշխատուժի օգնության հողը մշակող գյուղացիները: Բայց դա հազվադեպ էր: Մազանդարանում, Նասր էդ Գին շահի ճամփորդության ժամանակ, 1875 թվականին 53 գյուղերից միայն մեկն էր ռալալի: Նույն վիճակն էր տիրում նաև երկրի այլ մասերում: Օրինակ, Ուրմիայի շրջանում խորդեմալեքային հողերից միայն 26% -ն էր գյուղացիներինը: Գիլանում, Շիրազում և այլ շրջաններում նույնպես խորդեմալեքները գլխավորապես գյուղացիներն էին²: Բայց կային նաև տոկոսային այլ հարաբերություններ: Օրինակ, Քաշանի շրջանի 360 գյուղերից 160-ը գյուղացիական էր³:

Ավերյանովը նշում է, որ Ադրբեջանում գյուղացի հողատերեր համարյա չկային, միայն Արդաբիլի շրջանում կային փոքրաթիվ հողատեր գյուղացիներ, որոնց ինչ-որ ձևով հաջողվել էր հողային սեփականություն ձեռք բերել⁴:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ռալալի հողերը չպետք է շփոթել գյուղացիների ունեցած, այսպես կոչված, տնամերձ հողերի հետ: Ռալալի հողերը ավելի լայն տարածություն էին կազմում քան վերջիններս:

Խոսելով գյուղացու տնտեսության անկայունության մասին Կորսունը գրում է, որ կարելի էր խանից ու մոլլայից որևէ հողամաս դնել, սակայն դա դեռ գյուղացուն սեփականատեր չէր դարձնում: Խանը կարող էր դալ գյուղացու մոտ և ասել, որ այդ հողամասը նա մի քանի տարի առաջ վաճառել է ցածր գնով, իսկ այժմ դինը բարձրացել է և պահանջել գնի տարբերությունը: Եթե գյուղացին չհամաձայնվեր, ապա նախկին տերը վերադարձնելով ստացած գումարը նորից տիրանում էր հողամասին⁵:

¹ S. Stack, Six months in Persia. vol. II, London, 1882, p. 260.

² ЦГВИА, ф. 76, д. 236, л. 53—54.

³ Отчет о поездке по Персии капитана генерального штаба Томшова в 1900 г. Тифлис, 1902, ч. I, стр. 62.

⁴ П. И. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1889 г., Тифлис, 1900, стр. 19.

⁵ Корсуни, Военный обзор персидского передового театра. Тифлис, 1908, стр. 31.

Ամփոփելով, կարելի է նշել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի հողատիրության բնույթի մեջ ամենաաչքի ընկնող փոփոխությունը հանդիսանում է մուլքադարական հողատիրության առաջացումն ու զարգացումը: Սա արդեն հողի մասնավոր սեփականությունն էր, որը մեծապես տարբերվում էր ֆեոդալական հողատիրությունից: Դա իր հետ բերում էր հողային սեփականության էության փոփոխություն, այսինքն նրա կապիտալիզացիան և շահագործման եղանակների փոփոխությունը:

Г. М. ЕГАНЯН

РАЗВИТИЕ МУЛЬКАДАРСКОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ИРАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Резюме

Вторая половина XIX в.— важнейший этап в истории Ирана, особенно его социально-экономического развития. Период этот характерен проникновением и развитием капиталистических отношений, в том числе и в сельском хозяйстве. Вызванное вовлечением Ирана в сферу мирового капиталистического хозяйства возрастание спроса на продукты сельского хозяйства обусловило рост его товарности, а это, в свою очередь—возникновение крупнотоварного земледельческого хозяйства. Капиталистический характер такого товарного производства обуславливал изменение отношений собственности на землю. В это время широкое развитие получает форма собственности, известная в Иране под названием «мюльк». В отличие от прежних форм собственности мюлькадарство—это частная собственность. На основе данных русских, иранских, английских источников в статье рассматривается процесс превращения части земель халисе и вакуфных владений в частную собственность и превращения параллельно этому феодалов в землевладельцев-помещиков.

Новым в этом процессе было то, что развитие частного землевладения шло не только за счет ее вызревания из род-

ственных владений, но и его формирования в результате покупки земли. Превращение земли в предмет купли-продажи открыло дорогу в сельское хозяйство торговому и ростовщическому капиталу. В результате, наряду с традиционными ее владельцами—многочисленными каджарскими принцами, светскими и духовными феодалами, появляется новый тип помещиков из среды купцов, ростовщиков, чиновников и т. д.; развивается кулацкие хозяйства.

На основе данных источников по различным районам Ирана в статье дается описание процесса развития крупного землевладения, основанного на товарном производстве, и частной собственности на землю; описание того, как в результате двухстороннего процесса—превращения феодалов «сверху» и купцов, ростовщиков и т. д. «снизу» в помещиков—в Иране складывается небольшая группа крупных земельных собственников, в руках которых оказалась значительная часть всех обрабатываемых земель. Занимая все прочное положение в экономике, эта группа еще в XIX в. начала играть ведущую роль в политической жизни страны.

ՇԱՀ-ԱՐՔԱՍ Ա-Ի ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Իրանում Սեֆյան հարստության տիրապետության (1502—1722) ժաղկման շրջանն իրավամբ դիտված են Շահ-Աբբաս Ա-ի թագավորության տարիները (1587—1629): Այդ գործունյա տիրակալը թագավորեց ավերելով ու ստեղծելով, տիրեց փառքի ու համընդհանուր ճանաչման դասնեպասակին և ժամանակակիցների կողմից արժանացավ «Մեծ» կոչմանը: Եվ իրոք, մեծ է եղել նրա դերը Իրանի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

Սակայն առանձին ուշադրության արժանի է արևելյան այգ բռնակալի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած կրոնական քաղաքականությունը, որը բխում էր առաջին հերթին Իրանի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից:

Հայտնի է, որ իսլամը և շարիաթի օրենքները մեծ դեր են խաղացել Արևելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Էնզելսի բնորոշմամբ, իսլամը «պատմական մեծ շրջադարձ» է եղել այն երկրների համար, որտեղ նա հանդիսացել է տիրապետող գաղափարախոսություն¹:

Սեֆյանների օրոք շիիզմը տիրող դասի ձեռքում ղենք դարձավ՝ միավորելու Իրանի տարացեղ շրջանները մի ամբողջության մեջ, ի հակակշիռ թշնամի սուննիզմի²: Կրոնական բողի տակ էին ընթանում Իրանի երկարատև պատերազմներն ինչպես ուղբեկների, այնպես էլ Թուրքիայի դեմ՝ իբրև պայքար շիաների և սուննիների միջև:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, стр. 646.

² В. Осетров, Духовенство в Персии («Международная жизнь», М., 1924, № 1, стр. 49).

Թշնամական էր և մահճակականության վերաբերմունքը քրիստոնեությունից նկատմամբ: Սևֆյան Իրանում կրոնական անհանդուրժողականությունը քրիստոնյաների նկատմամբ վերջիններին ասի-միլյացիայի և նիսարկելու միջոց էր: Ըստ որում, կրոնական ֆանատիզմն ուժեղ էր և բացահայտ:

Սակայն Շահ-Աբբաս Ա-ի թագավորության ժամանակ կրոնական անհանդուրժողականությունն այլ պատկեր ստացավ: Ինչպես նևրբին և արտաքին քաղաքականության մեջ ընդհանրապես, այն-ույս էլ կրոնական հարցում Աբբաս Ա-ն դրսևորեց ուրույն և իր նախորդներից տարբեր մոտեցում: Օժտված լինելով խոշոր պետական դործին հատուկ հնարամտությամբ և մտահոգվելով իր ժտոանգած պետության վերականգնման ու բարգավաճման խնդիրներով, Շահ-Աբբաս Ա-ն իր թագավորության հենց առաջին տարիներից լայնորեն ձևնամուխ եղավ երկրի ներքին վերափոխումներին և արտաքին հարաբերությունների բարելավմանը, գործելով մեծ հմտությամբ, անհրաժեշտության դեպքում շխուսափելով նույնիսկ զիջումներ անել կրոնական սկզբունքներում:

Ուստի և, ելնելով երկրի քաղաքական և տնտեսական շահերից, Աբբաս Ա-ն մերթ հովանավորում էր իր երկրի քրիստոնյաներին, մերթ հալածում ու բռնի կերպով մահճակականացնում:

Այս հակասական (թվացող) քաղաքականությունը նույնպիսի հակասական արտացոլում է դտել սլատմական աղբյուրներում ու հետադոտություններում, որտեղ Շահ-Աբբաս Ա-ի՝ քրիստոնեության նկատմամբ վարած քաղաքականությունը և դրա պատճառներն ու հետևանքները տարբեր գնահատականների են արժանացել:

Շահ-Աբբաս Ա-ի պալատական պատմիչ Իսքանդար-բեկ Թորքեմանի (Մոնչի) «Աբբասյան աշխարհարար պատմության»² մեջ «աստծո ստվեր», «նորին սրբություն» Շահ-Աբբաս Ա-ն պատկեր-

1 Այսպես, օրինակ, Քերզնի հաղորդման համաձայն, երբ 1561 թ. Անտոնի Ջենկինսոնն Իվան Ահեղի և Անդրիայի թագուհի Նիզավետայի կողմից ներկայացավ շահ Քահմասպին և հանձնեց նրանց բարեկամական նամակները, շահն ասաց. «Դուք անհավատ եք, և մենք անհավատների հետ բարեկամության կարիք չունենք»: Եվ երբ այն «անհավատին» պալատից դուրս տարան, մի հողի մոխրով լի սկուտեղը ձեռքին հետևեց նրան ու նրա ոտնահետքերը «մաքրելու» համար մոխիր ցանեց ճանապարհին: Տե՛ս

نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، مجلد ۳، تهران، ۱۳۳۹

77

اسکندر بیگ ترکمان (منشی)، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد ۳، ۳

۱۳۳۴-۱۳۳۵

ված է ամենագրական ու իդեալական գույններով¹: Ուստի դարձա-
նալի չէ, երբ հեղինակը, խոսելով Շահ-Աբբասի կողմից քրիստոն-
յաներին բռնի հավատափոխության ենթարկելու մասին, այն ար-
ձանագրում է որպես «բարի գործ»՝ կատարած «արքայի աշխար-
հարար ձայնի» թելադրանքով, հօգուտ մահմեդականացվող քրիս-
տոնյաների²:

Պալատական պատմագրության ներկայացուցիչների նման
մեկնաբանություններն իրենց ազդեցությունն են ունեցել պարսիկ
հեղինակների ուսումնասիրությունների վրա³: Թեհրանի համալսա-
րանի պրոֆեսոր Նասրուլլա Ֆալսաֆին «Շահ-Աբբաս 1-ի կյանքը»
քառահատոր աշխատության մեջ շահի կրոնական հանդուրժողա-
կանության և «քրիստոնեասիրության» հիմքում դնում է նրա մե-
ծահոգությունն ու անձնական բարեմասնությունները⁴:

«Պատմություն Նոր Զուղայու» աշխատության հեղինակ Հ. Տեր-
Հովհանյանցի կարծիքով, քրիստոնյաների և հատկապես հայերի
նկատմամբ Շահ-Աբբաս Ա-ի բռնությունները «մեծամեծների»
դրդմամբ էին կատարվում⁵:

Ա. Ալպոյաճյանը, որը Սեֆյան իրանի բարգավաճման հիմքում
տեսնում էր միայն Շահ-Աբբասի անձնական սուսվելությունները,
նրա կատարած կրոնական հալածանքի մասին ասում է, որ դա
միայն փորձ էր, որը «ձախողեցաւ, և շահը... շուտով դադրեցուց
կրոնական հալածանքը»⁶:

Մինչդեռ XVIII դարի հեղինակ Խաչատուր Զուղայեցին անհուն
կսկիծով նկարագրում է Աբբաս Ա-ի կրոնահալած քաղաքականու-

1 Ընդհանրապես XVI—XVIII դարերի պարսկական պալատական պատմող-
րությունն աչքի է ընկնում արտակարգ ներբողական ոճով:

2 97. منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، جلد ۲، ص 97.

3 Տե՛ս Շահ-Աբբաս Ա-ին նվիրված աշխատություններից՝ էջ 78

4 به انقاسم سحاب تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر، تهران ۱۳۳۵،
سرهنک محمد پرنگ، شاه عباس کبیر، تهران ۱۳۳۱

5 نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج ۱، ص ۴۱-۴۲

6 Հ. Տեր-Հովհանյանց, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, որ յԱսպաճան,
Նոր-Զուղա, 1880, էջ 76:

6 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Կ. Պ., Կահի-
րէ, 1961, էջ 184:

իյան հետևանքով քրիստոնյաների և հատկապես հայ ժողովրդի կրած տառապանքը¹։

Ուսումնասիրողներից ոմանք Շահ-Աբբասին խորթ են համարել կրոնական մոլեռանդությունը², ոմանք՝ ընդհակառակը։ Օրինակ՝ իտալացի ուղեղիր Պլետրո դելա Վալեն Աբբաս Ա-ին համարում է խիստ ֆանատիկ մահմեդական³։

Արրաս Ա-ի մասին եղած հակասական կարծիքների առկայությունն ևն հաստատում Զաքարիա Սարկավագի հետևյալ խոսքերը. «... թէ սլարոսանք և նախատինք լինին, և թէ գոհութիւնք և գովութիւնք լիցին...»⁴։

Տարակարծությունները և հակասական տեսակետները բխում ևն ինչպես տարրեր սկզբնաղբյուրների կամ ժամանակակիցների սուրյակաիվ վերաբերմունքից, այնպես էլ Շահ-Աբբասի կրոնական կրկդիմի բաղաբականությունից, որն անխզելիորեն կապվում էր Իրանի տնտեսական-բաղաբական սլահանջների հետ։

Հայտնի է, որ 1604—1605 թթ. Շահ-Աբբաս Ա-ն ստրատեգիական, բաղաբական ու տնտեսական նպատակներով Անդրկովկասից Իրան դաղթեց բաղմահալար բնակչության, որոնց մեջ մեծամասնություն էին կաղմում հայերը։ Բացի թուրքական բանակի սասղխաղացման ճանապարհն ամալսցնելու մտաղրությունից, Արրաս Ա-ի նպատակն էր նաև՝ Իրանի կենտրոնական շրջաններում արկ տալ արտաբին և ներբին առետրին, ինչպես նաև արհեստներին։

Իրանի շահի ուղաղրության կենտրոնում էր հատկապես Հին Աուղայի խոշոր վահառականությունը։ Շահը նպատակ ուներ օղտագործել Աուղայի առետրական կապիտալը, ինչպես նաև՝ մետաբուի արտահանման բարավանային ճանապարհը փոխաղրել դեպի հարավ։

Գնահատելով շուղայեցիների, հայ խոջայության առետրական հնարավորությունները ու ձղտելով դրանք ծառայեցնել Իրանի շահ-

¹ Տե՛ս նալատուր արեղայ ձուղայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 112։

² Տե՛ս Пигулевская и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958, стр. 278, հմմտ. Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, стр. XIII, էջ 78։

احمد تاج بخشى ، ايران در زمان صفويه تهرينز ، ۱۳۴۰ ص ۱۰۴

³ نصرالله فلسفى ، زندگانی ..... ج ۳ ص ۸۷

⁴ Զաքարիայ Սարկավագի Պատմագրութիւն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 15։

հերին, Աբբաս Ա-ն լայն արտոնություններ տվեց նրանց և սկսեց հովանավորել ըստ ամենայնի՝:

Խոշոր վաճառականության հետ սերտ կապ ունեւր հայ հոգևորականությունը, որը նույնպես արժանացավ շահի առանձին ուշադրությանը: Հայ հոգևորականների մեջ Շահ-Աբբասը տեսնում էր իր համար օգտակար գործակալների, որոնք կարող էին նպաստել ամրապնդելու Իրանի տնտեսական և քաղաքական կապերը եվրոպական պետությունների հետ: Միաժամանակ նրանց միջոցով շահը փորձում էր հնազանդ պահել Իրան գաղթեցված հայ բնակչությանը, որովհետև, եթե մի բուռ հայ խոջայությունը և հոգևորականությունը, վայելելով շահի տված արտոնությունները, արդարացրին նրա հույսերը, ապա հայերի հոծ զանգվածները ոչ մի կերպ չէին հաշտվում նոր «հայրենիքի»։ Նոր պայմանների ու բարքերի հետ: Մանավանդ, որ բացի կենտրոնական քաղաքներից, Իրանի մյուս շրջաններում հայերի վիճակը ծայր աստիճան ծանր էր⁵: Նույնիսկ մայրաքաղաքում գաղթականների միայն որոշ մասն էր ապահովված⁶:

Տնտեսական դժվարությունները զուգորդվում էին տեղի մահ-մեղական բնակչության ֆանատիկ վերաբերմունքի և նրանց կողմից քրիստոնյաների հալածանքի հետ: Եվ չնայած այն բանին, որ Շահ-Աբբասը Իրան տեղափոխվածների մեծ մասին ապահովել էր բնակարաններով⁷, հայերը շարունակ փորձեր էին կատարում ետ վերադառնալու հայրենիք: Ուստի Շահ-Աբբասը շնորհակցով բաղում և պէս-պէս հնարս վասն ազգին հայոց, զի մնասցեն յաշխարհս Պարսից, զի թէ ոչ էր այնպես հնարեալ, ոչ մնային»⁸:

Շահի խիստ հրամանով արգելվեց գաղթականների վախուսար կամ տեղափոխվելն այլ վայր⁹:

1 Շահ-Աբբաս Ա-ի հրամանը քրիստոնյա վաճառականների գույքի, կրոնի ապահովության մասին՝ տե՛ս

احمد تاج بخش، 'ایران در زمان صفویه'، ص. ۱۰۴-۱۰۳

2 «История Ирана с древнейших времен...», стр. 277

3 Ա. քահ. Եղգարյան, Իրանի Զարմհալ զաւար. Թեհրան. 1963, էջ 173, հմմտ. Эзов, Сношения Петра Великого... стр. XII.

4 Առաքել Գավրիսեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 148-149:

5 նույն տեղում, էջ 65:

6 նույն տեղում, էջ 64:

7 նույն տեղում, էջ 70, 149:

Սակայն արգելելու ամենամեծ միջոցը Շահ-Աբբաս Ա-ն տեսնում էր քրիստոնյաներին սիրաշահելու մեջ: Նրա «քրիստոնեասիրական» խոշոր քայերից էր եկեղեցիներ կառուցելու թույլտվությունը, որ տվեց հայերին¹: Մեծ նշանակություն է ունեցել դա քրիստոնյաների համար, որոնք օտար, մահմեդական երկրում հնարավորություն ստացան իրենց կրոնական ավանդական ծեսերը վարելու այնպես, ինչպես հայրենիքում: «Հրամայեաց (Շահ-Աբբաս Ա-ն—լ. Դ.) շինել ...վեկեղեցիս ըստ հաճութեան կամաց իւրեանց (հայերի—լ. Դ.), դրում է Ջուղայեցին,— որովք խորամանկութեամբ յանկոյց զսիրտ նախնեաց մերոց առ ինքն և մնացին մինչև ցայսօր ի ծառայութիւն Պարսից»²:

Ի թիվս այլ միջոցների, որոնց շնորհիվ հայերը մնացին Սպահանում, Դավրիժեցին շեշտում է և եկեղեցիներ հիմնելու թույլտրվությունը³: Շարգևնի վկայությամբ հայերն Աբբաս Ա-ի ժամանակ ունեին 24 եկեղեցի և մի հոյակապ վանք՝ Ամենափրկիչ անունով⁴: Սեկ այլ ֆրանսիացի ճանապարհորդի՝ Տավերնյեի հաղորդումից երևում է, որ եկեղեցիների այդ թիվը գնալով պակասել է և շահ Սուլեյմանի (1666—1694) օրոք հասել է 15—16-ի⁵:

Պետք է ասել, որ այդ եկեղեցիների մեծ մասը կառուցվում էր հայ խոշաների ծախսերով, թեև Ֆալսաֆին դրում է, որ թագավորն էլ մեծ մասնակցություն էր ունենում՝ իր գանձարանից գումարներ տրամադրելով քրիստոնյաներին⁷:

Սակայն միայն եկեղեցիներ ունենալու իրավունք շնորհելը բավական չէր քրիստոնյաների, մասնավորապես ծանր փորձությունների ենթարկված հայերի կրոնական զգացմունքները շոյելու համար: Անհրաժեշտ էր այնպիսի մի ազդեցիկ դեմքի սերն՝ ու համակրանքը քրիստոնեության նկատմամբ, ինչպիսին երկրի տիրակալ շահնշահն էր: Վերջինիս համար քրիստոնեասերի համբավն անհրա-

1 Նույն տեղում, էջ 276:

2 Խ. Ջուղայեցի, Պատմություն Պարսից, էջ 114:

3 Հարկերի որոշ թեթևացումը, գաղթականներին տեղ ու անդամատան տալը, շուղայեցիների հովանավորումը և այլն. տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 65:

4 Նույն տեղում, հմմտ.

احمد تاج بخش ' ايران در زمان صفويه ص ۲۰۴

5 Ալպոյան ճյան, Պատմություն, հ. 9, էջ 169, հմմտ.

فلسفی ' آندکاتی ... ص ۳ ص ۲۱۰

6 Նույն տեղում

7 Նույն տեղում, էջ 71:

ժեշտ էր և՛ քրիստոնյա ժողովրդին հանգստացնելու, և՛ նրա բարձր խավերին սիրաշահելու համար: Աղբյուրները մեծ թվով վկայություններ են պահպանել այն մասին, թե ինչպես Շահ-Արրասը մասնակցում էր քրիստոնյաների տոնախմբություններին, եկեղեցական ծիսակատարություններին: Ավելին, Շահը «հայրաբարձ ինքն էր հոգում, որ քրիստոնյաներն իրենց կրոնական տոները պատշաճ անցկացնեն»:

«Այնքան համարձակութիւն ետ շահն քրիստոնէից,— դրում է Դավրիժեցիին,— մինչ ի հրապարակս և ի շուկայս, թէ հանդիպէր կարգ և կոիվ քրիստոնէից ընդ մահմեճականաց, համահաւասար զմիմեանս հարկանէին և հայհոյէին առանց երկիրի»²: Իսկ եթե քրիստոնյայի և մահմեդականի միջև ծագած վեճը պարզելու առիթ էր լինում, Շահը «զքրիստոնեայս իրաւացուցանէր և զմահմեդականս դատապարտէր»³:

Անշուշտ դա պետք է առաջ բերեր մահմեդականների զայրույթը: Եվ իրոք, ինչպես հաղորդում է Դավրիժեցիին, պարսից «կարողացողքն և մեծամեծքն» բողոքում են այդ բանի դեմ: Պետք է ենթադրել, որ այդ «մեծամեծների» թվում եղել են նաև շիա բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչները, որոնք անտարբեր չէին ընդունի քրիստոնեության ազատությունը: Եվ Շահ-Աբբասն շտապում է բացատրել իր իսկական նպատակը: «...Մի վշտանայք և մեղադրեք ինձ,— ասում է նա իրեն բողոքողներին,— զի ես բազում ծախիւք, ջանիւք և հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսալայս յաշխարհս. ոչ թէ վասն օգտի նոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ զի աշխարհս մեր շինեսցի և ազդն մեր յաւելցի»: Այնուհետև՝ «Եվ վասն այնորիկ առնեմ ես զայս սերս ընդ նոսա, զի այսու կապեալ մնայցեն յաշխարհս մերս»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Դավրիժեցու մոտ բոլոր պարզունակությամբ, սակայն ճշմարտացիորեն բացահայտված է Շահի նպատակը, որը հաստատվում է նրա հետագուս քայլերով:

Շահ-Աբբասը նույնիսկ փորձ է արել քանդել էջմիածնի տաճարը և տեղափոխել իրան, որպես «բարություն» հայ զաղթականներին, նրանց վերջնականապես իրենց հայրենիքից կտրելու դիտա-

1 Դավրիժեցի, էջ 234, 302, հմմտ.

2 «فلسفی زندگانی» 3 - 80

2 Դավրիժեցի, էջ 65

3 նույն տեղում.

4 նույն տեղում. էջ 66.

վորութեամբ, բանի որ, Դավրիժեցու արտահայտութեամբ՝ «ի վերայ Աջոյն և էջմիածնի աննայն ազոյն հայոց կապեալ կան»¹: Սակայն այդ աղետալի նախագիծը ավարտվեց էջմիածնի վանքի մի յանի բարևի, ինչպես նաև «Լուսավորչի աչի» փոխադրումով: Դասեղի ունեցալ 1614—1615 թթ.²:

Առանձին ուշադրություն էր հատկացնում Շահ-Աբբասը հայերին հետո: յահելու եվրոպական պետությունների և հատկապես Հոռոմի ազդեցությունից և նրանց խնամակալությունից³, Հոռոմը դուռն խաչակրաց սուլթանների ժամանակներից ջանում էր իրեն ննթարկել հայկական եկեղեցին: XVII դարում այդ ջանքերն ավելի ուժեղացան⁴, Հայ եկեղեցու ննթարկումը կնշանակեր կաթոլիկության կողմը դարձել նաև իրանահայերին և հատկապես ջուղայեցիներին, որոնց ղերը գնալով աճում էր: Նոր Զուղայի առևտրական կառիտալը հանդես էր գալիս որպես իրանա-ևվրոպական առևտրի միջնորդ և իր ձևքում էր կենտրոնացնում իրանի արտաքին առևտրի նշանակալից մասը: Ուստի Շահ-Աբբասը շահագրգռված էր պահպանելու իր տիրապետությունը հայերի նկատմամբ, որոնք իրանի համար և՛ առևտրի միջնորդներ էին, և՛ հարկատու հպատակներ:

Մյուս կողմից, Շահը, ձգտելով Եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և վերջինիս՝ իրանի գըլլավոր ախոյանի դեմ ունենալ ևվրոպական պետությունների դաշինքը, անհրաժեշտ էր համարում քրիստոնյա Եվրոպայի և հատկապես Պապի առաջ հաճոյանալ ու նրա բարեկամությունն ու օժանդակությունը կորգել: Այդ պատճառով Շահը երկդիմի քաղաքակա-

1 Նույն տեղում, էջ 200—201:

2 Այս փաստի մասին (թիւ այլ տարրերակով) վկայում է և Շարգենը. տե՛ս ۲۹۴ ص ۱۳۳۵ ' تهران ' ر ج ' ترجمه محمد عباسی ' سياحتنامه شاردن ' Դավրիժեցին անձամբ գնացել է Սպահան և տեսել էջմիածնի տաճարի քարերը: Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 213

3 իրանում կաթոլիկական միսիանների գործունեության մասին տե՛ս Տ. Հ. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիանների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ իրանում (XVII—XVIII դդ.), «Արևելագիտական ժողովածու» 1, հր., 1960: Վ. Բայբուրգյան, Նոր Զուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիանների կազմակերպություններ, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), Եր., 1964, № 9:

4 Л. А. Семенова. «Орден Кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран. «Ближний и Средний Восток», сб. статей, М., 1962. стр 98.

նություն էր վարում: Նա եվրոպական պետություններին տվել էր մի շարք արտոնություններ¹, ղրան ավելացնելով նաև իր արտակարգ «քրիստոնեասիրությունը»՝ ծայրահեղությունների հասնող ցուցամոլությամբ, որի մասին վկայում են ժամանակակիցները, հատկապես՝ Ավգուստինյան միաբանության միսիոներ Անտոնիո դե Գուվեան և Պյետրո դելա Վալեան:

Շահ-Աբբասի շոյալ հովանավորությունն ավելի է թևավորում կաթոլիկ միսիոներներին, որոնք Շահի պալատում ժրաջան բանակցություններ են վարում՝ Իրանի քրիստոնյաներին կաթոլիկացնելու, մահմեդականություն ընդունածներին վերադարձնելու քրիստոնեության և նույնիսկ շահին քրիստոնյա դարձնելու ուղղությամբ, քանի որ, իրեն նվիրված քրիստոնեասեր ձևացնելով, Աբբաս Ա-ն չէր խորշում խոսել նույնիսկ իր կողմից քրիստոնեություն ընդունելու մասին²:

Երբեմն Շահն իր խոսքը գործի էր վերածում. հայտնի է Շահ-Աբբաս Ա-ի հրամանն այն մասին, որ մահմեդականություն ընդունած այն քրիստոնյաներին, որոնք կցանկանան նորից քրիստոնեություն ընդունել, արգելք չլինեն³:

Բայց Շահ-Աբբասը ոչ միշտ էր կոմպրոմիսի դիմում:

Երբ 1601—1602 թթ. Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ Յ-րդի հրամանով Անտոնիո դե Գուվեան Շահին առաջարկում է, որ վերջինս հրամայի հայոց կաթողիկոսին՝ հնազանդվելու Պապին, Շահը պատասխանում է. «Գիտե՞ք, որ իմ երկրում ամեն ինչ ավատ է... ես չեմ կարող հայոց կաթողիկոսին ստիպել...»⁴:

Բայց կաթոլիկ քարոզիչները չեն նվազեցնում իրենց ջանքերը: 1607 թ. Իրանի կառավարությունը նորից է առաջարկ ստանում (ևրկու կաթոլիկ կրոնավորի միջոցով) Ջուղայի հայությանը ստիպելու՝ հնազանդվել Հռոմին: Շահն այս անգամ որոշում է դրական պատասխան տալ, հիշելով, ի հարկե, իր ակնկալությունները:

---

1 Շահ-Աբբաս Ա-ի մի շարք հրամանները եվրոպական կաթոլիկական տարբեր միաբանություններին տրված արտոնությունների վերաբերյալ ամփոփված են Նեպոլի Ազգային գրադարանում գտնվող «Շահ-Աբբաս Ա-ի շրջանի վերաբերյալ նամակներ և փաստաթղթեր» ժողովածուի մեջ:

2 ۷۶ ، ۷۴ ج ۳ .... فلسفی ، زندگانی

3 Զ. Ս արկավագ, Պատմություն, հ. 1, էջ 21,

4 ۷۸ ، ۳ ج .... فلسفی ، زندگانی

Սակայն շուտով ամեն ինչ փոխվում է: Ինչպես հաղորդում է Գուվհան, մի բանի օր հետո, երբ լուր է հասնում, որ Գերմանիայի կայսր Լուդոլֆ 2-րդը Օսմանյան սուլթանի հետ դաշն է կնքել, Շահ-Աբրասը վերոհիշյալ կաթոլիկների վրա խիստ զայրանում է և ասում. «Երբ քրիստոնյա թաղավորներն իրենց խոստումներից հրաժարվում են և թշնամու հետ դաշն են կնքում, դուք ուզում եք իմ երկրում եկեղեցիներ ունենալ, հայերին ձեզ ենթարկել և բարձրաձայն կոչնա՞կ զարկել: Հանցանքն իմն է, որ ձեր զանգերը չեմ ջարդում եկեղեցիները չեմ քանդում ու ձեզ իմ հողից չեմ վռնդում»:

Այսուհանդերձ, Շահ-Աբրասը զրավոր պայման էր կնքել կաթոլիկների հետ, որ նա Օսմանյան Թուրքիայից գրավելիք յուրաքանչյուր քաղաքում մի եկեղեցի կկառուցի, եթե Իսպանիայի թագավորն իր աված խոստումներին հավատարիմ մնա, այսինքն Օսմանյան սուլթանի զեմ սյատերադմի մեջ մտնի և Իրանին հրետանի ու զինվորական մասնագետներ տրամադրի, այդ դեպքում ինքն էլ կթույլաբարի, որ քրիստոնյա քարոզիչները ողջ Իրանում քրիստոնեության սարածամբը զրաղվեն³:

Այսուիսով տեսնում ենք, թե քաղաքական ու տնտեսական ինչպիսի նկրտումներ կային Շահ-Աբրաս Ա-ի «քրիստոնեասիրության» ևսեում:

Իհարկե, շատերն էին հասկանում Շահ-Աբրասին: Սակայն դա չի խանդարել, որ Աբրաս Ա-ն նվիրված քրիստոնեասեր թագավորի համբավ ձևոք բերի, քանի որ դրան նպաստել են շատ հանդամանքներ նախ, Շահ-Աբրասը հաջող կերպով ձևացել է և գրանուվ շատերին մոլորության մեջ գցել. բացի դրանից, նա մեծ գործ է կատարել Իրանի բարգավաճման համար և արժանացել ընդհանուրի դրվատանքին. քիչ դեր չի խաղացել նաև այն, որ Իրանում քրիստոնյաների վիճակը հարևան Թուրքիայի հետ համեմատած տանելի էր և Թուրքիայից հալածված շատ քրիստոնյաների է Շահ-Աբրասն ապաստան տվել⁴: Այնուհետև Աբրաս Ա-ից հետո, հատկապես Սեֆյան վերջին թագավորների օրոք ֆանատիկ կրոնամոլությունը և քրիստոնյաների բացահայտ հալածումը հետսողայում կոնտրաստ են ստեղծում և նպաստում Աբրաս Ա-ի քրիստոնեասի-

1 Տե՛ս Սիտվատորոկի դաշնագիրը. А. Д. Новичев, История Турции, т. I., 1963, стр. 140.

2 فلسفی : دینی : کتابی .... ج ۳ ص ۸۴

3 Նույն տեղում, էջ 73:

4 Դավրիժեցի, էջ 15:

կեղևնու և հայ հասայնքի դեմ դրսևորվող կրոնական հալածանք-
ները ընդհանրապես Բացի այդ, իր իսկ վկայութեամբ, պատմիչը չի բա-
վարարվել միայն յսած տեղեկութիւններով, այլ ստուգել է դրանք
դրաւոր աղբյուրները՝ ձեռագիր մատյանների, հիշատակարանների,
կոնդակների և այլ սկզբնաղբյուրների միջոցով և ապա միայն գրել՝
«Պատահական չէ, որ Դավրիժեցու տվյալների հավաստիութիւնն
ընդհանուր ճանաչում է գտել: «Անկախութիւնն իրանական կառա-
վարական պաշտոնական տեսակետից...»,— գրում է Ի. Պետրուշև-
սկին,— թույլ է տալիս մեզ օգտվելու Ա. Դավրիժեցու տվյալներից՝
ստուգելու համար պարսկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկու-
թիւնները»²։ Իր դարաշրջանի ճշմարիտ արտացոլումը լինելով,
«Դավրիժեցու «Պատմութիւնը» մինչև օրս էլ նպաստում է վեր հա-
նելու և ճիշտ լուսաբանելու պատմութեան որոշ հարցեր: Մերկաց-
նելով թուրք կեղծարարների այն պնդումը, ըստ որի հայերը թուր-
քական պարսկական ինքնութեան ներքո մինչև 1878 թ. իրենց շատ լավ էին
պահում և հաշտ էին սպանում թուրքերի հետ, գերմանացի պոռֆ.
Մարկվարտը գրում է. «Բավական է մի հայացք ձգել հայ վարգա-
սիւտ Առաքել Դավրիժեցու պատմութեան վրա, գաղափար կազմելու
համար, թե ինչ ձևով էին վարվում օսմանցիները հայերի և ընդհան-
րապես բրիտանացիների հետ, տակավին XVII դարում»³։

Չնայած որոշ կրոնական սահմանափակութեանը, Դավրիժեցին
հիանալի ըմբռնել է ժամանակի ոգին և Շահ-Աբբասի բազաբակա-
նութիւնն ու նպատակները: Մ. Աբեղյանի արտահայտութեամբ
«...կարծես մի բազաբադեա և հոգերան լինի...»⁴։

Ա. Դավրիժեցու «Պատմութիւնը» հնարավորութիւն է տալիս
տեսնելու Շահ-Աբբաս Ա-ի քրիստոնեասիրութեան հակառակ երեսը:

«Պատմութեան» մեջ կարմիր թելի պես առկա է այն փոստը,
որ «բրիտանեասեր» Շահ-Աբբասը շարունակ հետամուտ է եղել բրիտ-

¹ Դավրիժեցի, էջ 416, 417, 432—433, հակառակ այն կարծիքի, թե
Դավրիժեցին իր ձեռքի տակ գրավոր աղբյուր չի ունեցել (տե՛ս «Առաքել
Դավրիժեցի», «Ալիք», Թեհրան 1945, № 209)։

² И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений
в Азербайджане и Армении в XVI, XIX вв., Л., 1949, стр. 49.

³ Prof. D-r J. Marguart, L'origine et la reconstitution de la nation
armenienne. Traduction de Marie K. J. Barmadjian, Paris, 1919.
Երևում է ըստ Ռ. Գ. Սահակյանի «Մարկվարտն արևմտահայերի գեներոլի մա-
սին» (ՀՍՍՀ ԳԱ տրամբեր, հաս. գիտ. 1966, № 7, էջ 109)։

⁴ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գ. 2, Երևան,
1946, էջ 452։

ստունւաներին մահմեդականացնելու: Նրանց հետ շփվելիս Շահի յուրաքանչյուր քայլը վերջանում էր հավատուրացութեան առաջարկով: Այսպես, 1608 թ. Սպահանում հաստատված գաղթականներին, որոնք ծայր աստիճանի չքավորութեան էին հասել և օգնութիւն էին խնդրում շահից, վերջինս խոստացավ օգնել և 400 թուման տրամադրեց նրանց: Սակայն երեք տարի ժամկետ նշանակեց, որից հետո պարտքը պետք է վերադարձնեին, հակառակ դեպքում նրանք պետք է կա՛մ մահմեդականութիւն ընդունեին, կա՛մ իրենց ղավակներին հանձնեին թագավորին՝ իբրև ծառա. ըստ որում՝ «զգինս ուստերաց շորս թուման ասաց, և զգինս դատերաց երեք թուման»²: 1613 թ. Շահ-Աբբասը, ռոր անմոռաց ունի զյիշատակս շարեաց ի միտս իւր», պահանջեց այդ գումարը: Սակայն տարագրյալները պատրաստ չէին վճարելու, քանի որ ստացած գումարով հազիվ էին կարողացել իրենց գոյութիւնը պահել: Շահական իշխանութիւնների կողմից կրած անասելի տանջանքներից հետո, որոնց մանրամասն նկարագրութիւնը գտնում ենք Դավրիժեցու մոտ, հայերը որոշում են իրենց ղավակներին հանձնել Շահին: Բնորոշ է, որ իրենց կրոնին հավատարիմ հայերը այլ որոշում չէին կարող կայացնել նման երկրնտրանքի դեպքում: Սակայն Շահը հրաժարվեց այդ երեսաներից: Դավրիժեցին նշում է, որ երկու պատճառ են ենթադրում, ըստ ոմանց, Շահը խղճաց ժողովրդին՝ տեսնելով նրա աղիողորմ լացն ու կոծը երեսանների համար: Բայց պատմիչն իրավացիորեն ավելի հավանական է համարում մյուս կարծիքը, ըստ որի, Շահը մտադրվեց մահմեդականացնել բոլորին և ոչ թե՛ միայն Լրեխաներին: Դա հաստատվում է նրա հետագա գործողութիւններով:

Ձարմանք ու հիացմունք է պատճառում հայ ժողովրդի ցուցաբերած տոկունութիւնն ու դիմադրութիւնն ընդդեմ մահմեդականացման՝ ասիմիլյացիայի այդ պրակտիկ միջոցի, որն Աբբաս Ա-ի ներքին քաղաքականութեան մեջ գրավում էր զլիսավոր տեղերից մեկը:

1 Խոսքն առավելապես հայերի հոծ զանգվածների մասին է (իրանաբնակ ըրիստոնյաների մեծամասնութիւնը հայեր էին): Ինչ վերաբերում է այս խոսքայութեանը, մեծահարուստ վաճառականներին, ապա նրանց նկատմամբ կրոնական հարցում ես Շահ-Աբբասը զիջումներ էր անում և հաճախ ստիպված էր լինում զբաւել իր կրոնական կրթերը: Այդ մասին վկայում է և Շարդենը, որի հաղորդմամբ Շահը Զուղայի հայ առևտրականներին մահմեդականացնելուց ետ կանգնեց, երբ նրանք հայտնեցին, որ այդ դեպքում եվրոպայում գտնվող իրենց առևտրական ներկայացուցիչներն իրան չեն վերադառնա և դրանով իրանի առևտրին մեծ վնաս կհասնի: *سياحتنامه شازن*, ۳ ج، ۲۲۲ ص ۵۵

2. Դավրիժեցի, էջ 150:

Շահի դինվորներին ի վերջո հաջողվեց կրոնափոխ անել տան-
ջանքներից կիսամեռ ու խեղանդամ դարձած սպահանցիներին մեծ
մասին: Սակայն դա միայն առերես էր, որովհետև նրանք իրենց
կրոնին շարունակում էին ծառայել նույնիսկ ավելի հաստատակա-
մորեն, քան առաջ՝ «վասն խղճմտանաց ուրացութեանցն»¹:

Այստեղ ականատես ենք նաև եվրոպացի միսիոներների գոր-
ծունեության մասին վկայող փաստի, որոնք, ինչպես ասվեց, ու
միայն կաթոլիկություն էին քարոզում, այլև ամեն կերպ խոչընդո-
տում էին բրիտանացիների մահմեդականացմանը: Սպահանցիների
հետ կատարված վերահիշյալ դեպքի ժամանակ հանդես է դալիս
«ոմն Լալիսկոպոս յաղգէն Ֆոանկաց» և հայերին առաջարկում է իր
«գնությունը՝ անվերադարձ տալով նրանց 250 թուման (Իհարկն,
ոչ խղճալու պատճառով, ինչպես կարծում է Դավրիժեցին): Ըստ
որում այդ Լալիսկոպոսը բավականին սերտ հարաբերությունների
մեջ էր Շահ-Արքասի հետ և սիրված նրա կողմից²: Սակայն Շահը
չէր տանում, երբ հայերը եվրոպացիների հետ առնչություն էին
ունենում: Ի դեպ, այդ հանդամանքը նասորյա Ֆալսաֆին բացա-
տրում է նրանով, որ նման առնչությունը «այն հարգանքի ու հնա-
դանդության տեսակետից, որ իր անձի նկատմամբ պետք է ունե-
նային, պատշաճ չէր համարում»³: Մինչդեռ բանն այնքան էլ անձ-
նական հարգանքի մեջ չէր: Քաջ իմանալով, որ եվրոպացու այդ
«գնությունը կարող է ռեալ քայլ լինել՝ սպահանցիներին կաթոլի-
կության կողմը գրավելու գործում, Շահն շտապում է բռնությանը
կասեցնել այն. անզուսպ կատաղությանը նա հրամայում է մահ-
մեդականացնել բոլոր պարտապաններին, որից հետո նրանց տրված
գումարը ետ է վերադարձնում Լալիսկոպոսին՝ վերջինիս պահան-
ջով⁴:

Այլ բան է, երբ Արքասն ինքը հարմար է գտնում լավ հարաբե-
րության մեջ լինել եվրոպացիների հետ. այդ իսկ նպատակով է, որ
նա աղատ է արձակում այն երկու պատրիկներին, որոնք Հեփսի-
մեի տաճարից զողացել էին հայերի համար նվիրական մասունք-
ները և գաղտնի տարել Սպահան՝ այնտեղից Եվրոպա փոխադրելու
դիտավորությանը⁵:

1 Դավրիժեցի, էջ 148—162:

2 Նույն տեղում, էջ 154:

3 «فلسفی، زندگانی...» 3 ص 88

4 Դավրիժեցի, էջ 156—161:

5 Դավրիժեցի, էջ 178—191, տե՛ս նաև Ը. Փափազյան, Մատենա-
դարանի պարսկերեն հրովարտակները (ՄՊ2), պր. 2, վավերագիր 10, էջ 90:

Այստեղ ուշագրավ է և մի այլ երևույթ. այսպես ասած՝ պայ-
 քարը մասունքների համար: Կարծեք մրցություն էր ստեղծվել Շահի
 և Եվրոպացիների միջև՝ հայերի ավանդական պաշտամունքը հա-
 մարվող մասունքներին տիրելու: Եվ հասկանալի է. թե՛ Շահը և թե՛
 Եվրոպացիները, որոնցից յուրաքանչյուրին հրապուրում էին հա-
 լերը՝ վերը նշված պատճառներով, լավ էին գիտակցում, որ դա
 շայերին իրենց ենթարկելու շղթայի առաջին օղակներից մեկն էր:
 Այնպես որ, հիթե վերոհիշյալ պատրիկներին Շահը չպատժեց՝ նրանց
 առերես շոյած լինելու համար, ապա նրանց խնդիրքը՝ իրենց տա-
 լու այդ մասունքի մի մասը, մերժեց, ասելով. «դայս նշխարս՝ զոր
 խնդրէք, Հայոց է, և որ իրաւունք վկայեն թէ զինչս նոցա առեսս,
 ձեզ տացա»:

Բայց բանն այն է, որ իր այս քայլը Շահը գրանցեց հայերին
 արած իր բարեգործությունների շարքը և չկորցնելով հարմար առի-
 թը՝ մեկ անգամ ևս սիրաշահելու խոջայությանը, գրեց Սպահան՝
 Խոջա Սաֆարին, թե «յաղագս շնորհի երեսաց ձերոց և ըստ յօժա-
 րութեանն սրտից ձերոց առի զնշխարս սբբոյն ձերոց ի ֆոանկաց
 և պարգևեցի ձեզ»:

Դավրիժեցիին վկայում է Աբբաս Ա-ի՝ քրիստոնյաներին մահ-
 մեղականացնելու ու նրանց ճնշելու բազմադան ձևերի ու բազմաթիվ
 ղեպքերի մասին, որոնցից երևում է, որ Շահը գիմել է շատ մի-

1 Չիչենք «Լուսավորչի աշի» և էջմիածնի քարերի պատմությունը:

2 Դավրիժեցի, էջ 192: Շահ-Աբբասը սովորաբար առիթ բաց չէր թող-
 նում՝ իր երկիրը փոխադրելու քրիստոնյաների եկեղեցական սրբությունները, բու-
 ւի որ, բացի իրենց ունեցած կրոնական, բարոյական նշանակությունից, գրանի
 իրենցից նաև նյութական հարստություն էին ներկայացնում: Այսպես, Աբբաս Ա-ն
 վրաստանից Սպահան՝ արքունի դանձարան փոխադրել տվեց «խաչ և ոկիհ և աւե-
 սարան և բուրվառ՝ և շուրջառ և զայլ անօթս և զսրբութիւնս, որք չին մեծածախր
 և ձանրադինք և զանազան յօրինուածովք ակամբք և մարգարտովք յօրինեայր...
 Այլև զանկար պատմուճան Քրիստոսի ընդ այլոց սրբութեանց անտի տարեալ են և
 կա ի նոյն դանձարան յԱսպահան քաղաքի...» Տե՛ս Դավրիժեցիի. 10

123—124, նաև ԲՂ՝ Ժ Գ՝ «سياحتنامه شاردن»

Դարձյալ ուշադրության կենտրոնում էին մասնավորապես հայ առևտրական-
 ները. Խոջա Նազարը, հորդորելով Շահին թույլ շտալ մասունքները փոխադրել Եվ-
 րոպա, նրան հիշեցնում է. որ հակառակ ղեպքում Եվրոպայում առևտուր անող
 զուղայեցիները «հաղի թէ դաննային... յայս աշխարհ»: Տե՛ս Դավրիժեցիի,
 էջ 191:

3 Դավրիժեցի, էջ 192: Պատմիչը գրում է, որ 1658 թ. Սպահանում խոջա-
 Սաֆարի տանը տեսել է այդ մասունքները (Տե՛ս էջ 196):

Պարիսյի և Բուրվառի գավառներում քրիստոնյաները ճամարձակ պաշտեսցեն զքրիստոնեութեան հաւատն իւրեանց¹։

Սակայն գա էժան շնտեց քրիստոնյաներին. հագար թուման տուզանք—ահա վճարը. և այն գանձելու համար ուղարկվեց զորականների մի մեծ խումբ՝ խոսրով սուլթանի գլխավորութեամբ։ Ենվ ողորմելի քրիստոնեայքն վասն քրիստոնեական հաւատոցն, զայս հագար թումանս... դամենայն վճարեալ հատուցին և եղեն չքաւորք՝ և աղքատ կարի յոյժ...»²։

Իսկ Գրիգորին, ի վերջո, զրպարտելով մի մահմեդականի սպանութեան մեջ, որին ձինքեանք (պարսիկները—լ. Գ.) սպանին և բերելալ ի ծածուկ արկին յանդն Գրիգորին», մահվան դատապարտեցին³։

Կրոնափոխութեանը գիմագրելիս հաճախ իրեն դգացնել էր տալիս ժողովրդի անկազմակերպվածութիւնը, շնայած նրա նվիրվածութեանն իր կրոնին։ Փահրան գյուղի տանուտեր Նուրիջանն իր համագյուղացիներին կոչ արեց. «եկայք ղինուորեսցուք ե միաբանութեամբ զդէմ կացեալ պատերազմեսցուք ընդ այլ ազգի թլպատողացն, ե մի թողուցուք մտանել ի գիւղս մեր»⁴։

Սակայն գյուղացիները միաբանութիւն չդրսևորեցին և երկյուղած ցրվեցին լեռները։ Հետաքրքիր են միայնակ պայքարի օրինակները. հիշյալ Նուրիջանն «ձինքն միայն ածեալ ղիւրեակ սուսեր, և առեալ նետ և աղեղն» սկսել է նետահարել զորականներին և ետ է դարձրել նրանց։ Իհարկե, դրա համար նա չարաչար պատժվել է⁵։

Քրիստոնյաների դեմ գործադրվող բռնութեան և այն մասին, որ հավատափոխութիւնը հեշտ ու հանգիստ չէր հաջողվում Շահի իշխանութեանը, պերճախոս վկայում է հենց այն փաստը, որ հավատափոխութեան գործն իրականացվում էր միայն «ղորականներին» օգնութեամբ։

Այդ զորականներն էլ հրաման են ստանում շահից, «չրջել յամենայն գիւղօրայս ե ըմբռնել զամենայն երիցունս և սպառնալեօք ահացուցանել ղնոսս և առնուլ ուխտ և պայման ի բերանոդ նաղա».

¹ Դ ա վ ր ի ժ ե ց ի, էջ 169

² Նույն տեղում, էջ 170։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում, էջ 166։

⁵ Նույն տեղում, էջ 166—167։

զի մի պահանջներն դրիրս ինչ ի գրեանց իւրեանց»¹: Հայերի գրական արժեքների ոչնչացումը ևս պետք է նպաստեր ասիմիլյացիայի ընդհանուր գործին:

Քրիստոնյաներին մահմեդականացման մղելու միջոց էր նաև նրանցից գանձվող գլխահարկը (أجـ — «չիդլե»), որը տարիների ընթացքում նրա վրա բարգվող վերադրով ու տոկոսներով (تفاوت و فرق — «թաֆալուֆ» և «ֆար») բավականի խոշոր գումար էր կաղմում և նշանակալից տեղ էր գրավում պետական ֆինանսների մեջ²:

Մյուս կողմից, համաձայն շիաների հմամ Ջաֆարի օրենքի, մահմեդականութուն ընդունածներն իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա աղգականների ունեցվածքն ամբողջապես գրավելու և նրանց սրբազան ժառանգության իրավունքից³:

Ինչպես տեսնում ենք, շարիաթն ուներ մուսուլմանների համար տնտեսական բավականի շահավետ սկզբունքներ՝ քրիստոնյայից գլխահարկ էր վերցնում, իսկ մահմեդականութուն ընդունողին վարձատրում էր դարձյալ քրիստոնյայի գրպանից:

Դավրիժեցին, որպես ականատես, բաղմիցս վկայում է այդ հյեշավոր օրենքների գործադրման մասին, որոնք մեծ հարված էին հասցնում քրիստոնյաների տնտեսական վիճակին: «Ծվ այսպէս դրկեալ դողորմելի քրիստոնեայս, — պատմում է Դավրիժեցին, — յափշտակեալ զամենայն ինչս և տան, (դատավորները — Լ. Դ.) ուրացողացն այնոցիկ»: Ծվ այնուհետև՝ «...Յափշտակեցին զժառանգութիւնս քրիստոնէից և ետուն ուրացողացն, զոր մերով աչօք տեսար»⁴:

Սգտվելով իրենց արտոնություններից և թիկունքում ունենալով մահմեդականների համագործակցությունը, ուրացողները (թեև դրանց թիվը մեծ չէր) գնալով դառնում էին ավելի ու ավելի վտանգավոր կեղեքիչներ քրիստոնյա բնակչության համար⁵:

Այս բոլորին հաճախ լրացնում էին քրիստոնյաներից ապօրինաբար գանձվող, բայց հետո «օրինականացվող» գումարները՝ մեծ

1 Դավրիժեցի, էջ 167:

2 Լ. Փափաղյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը (Բրանբեր Մատենադարան), 1956, Մ 3, էջ 87):

3 Տե՛ս Շելխու-ու-Լուլամի 1621—1622 թթ. Ֆաթվան Զիմմի ռայաթների մուսուլման ժառանգներին տրվող առանձնաշնորհումների մասին (ՄՊՂ, պր. 2, վավերագիր 16, էջ 101):

4 Դավրիժեցի, էջ 67—68:

5 Նույն տեղում, էջ 67, 134 և այլն:

մասամբ տուգանքների ձևով: Վերջին փաստի վառ ապացույցն է տարեկան հարյուր թուման մուղագայի¹ գանձումը Մելիքսեթ կաթողիկոսից², որը հետագայում բարդվեց էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վրա և տարեցտարի ավելանալով հասավ 600 թումանի: Քժմ այս եղև բեռն ծանր,—կարդում ենք Դավրիժեցու մոտ,— և լուծ տաժանելի և անուր անխզելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի ի գուր և ի տարապարտուց և ամենայն աղին Հայկայ սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի եկեղեցականաց և աշխարհականաց³: Ոչ ոք հանձն չէր առնում էջմիածնի կաթողիկոսությունը այդ ծանր պարտքից երկյուղած: Միայն Շահ-Աբբասի մահից հետո, շահ Սեֆիի օրոք էջմիածինն ազատվեց այդ պիղքաշից⁴:

Չնայած քրիստոնյաներից գանձվող գլխուհարկին և մահմեդականացածների բոլոր արտոնություններին, հայ գաղթականությունն իրանում ամեն կերպ պայքարում էր ընդդեմ կրոնափոխության.

1 Գր. Ե. (արար.)—նշ. կտրված, որոշված:

2 Շահ-Աբբասը Մելիքոսեթին տուգանել էր 300 թուման (նրա երեք շանցանքի համար, որոնցից հիմնականը Շահի հրամանին շանսայն էր. տե՛ս Դավրիժեցի էջ 218). երկար դեգերումներից հետո Մելիքսեթը պարտավորություն է դրում, որ 300 թուման կտա երեք տարվա ընթացքում, որովհետև մեկ տարում ի վիճակի չէ տալու Դրանով նա ազատ է արձակվում և Շահից ստանում օրինական կաթողիկոսության իրավունք: Սակայն, ինչպես նշում է Դավրիժեցին, թի բուն մատեան արքունական դիւանի ոչ ըստ օրինակին էր գրեալ որպէս էր ձեռագիր կաթողիկոսին, թէ երեք հարիւր թուման տամ և ոչ այլ ինչ ավելի. այլ գրեալ էր շահն թէ, Մելիքսեթ կաթողիկոսն խնդրեաց զէջմիածնի կաթողիկոսութիւնն, և խոստացավ ի տարին հարիւր թուման մուղագայ տալ ի դիւան թագաւորին, վասն որոյ և մեք ջնորհեցաք նմա զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան, զի նա վարեաց: (տե՛ս էջ 221): Իրոք, այդ է վկայում Աբբաս Ա-ի մեզ հասած 1617 թ. հրովարտակր, որով հաստատվում է Մելիքսեթ կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները, միաժամանակ շեշտելով, որ նա հանձն է ստել ամեն տարի 100 թուման որպես փիշքաշ կանոնավոր կերպով վճարել պետական գանձարանին (տե՛ս ՄՊՂ, պր. 2, վավերագիր 12, էջ 93):

Վերոհիշյալ փոփոխության պատճառով այդ տուգանքի չափը շփոթություն է առաջացրել ուսումնասիրողների մոտ Օրինակ, Մ. Օրմանյանն այդ պարտքը համարում է 300 թուման, վերապահությամբ նշելով, թե՛ ոմանք կրսն 100 թուման 3 տարվա համար (տե՛ս Մ. Օրմանյան, «Աղգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2338):

3 Դավրիժեցի, էջ 221—222.

4 Տե՛ս Սեֆյան Շահ-Սաֆիի 1629 թ. հրովարտակր՝ էջմիածինը տարեկան 100 թուման փիշքաշի պարտավորությունից ազատելու մասին (ՄՊՂ, պր. 2, էջ 101, վավերագիր 18):

ասյրելով սուղ պայմաններում և զոհարերելով ամեն ինչ ալդ պարբարում: Այդ է պատճառը, որ, ինչպես վկայում են աղբյուրները, չնայած դաժան հալածանքներին, հայերի կողմից մահմեդականություն ընդունելու դեպքերը շատ շեն, այն էլ՝ առերես, մեծ մասամբ մահվան սպառնալիքի տակ, իսկ ավելի շատ ունևոր դասի ներկայացուցիչների կողմից՝ շահադիտական կամ ժառանգության տիրա-նալու նպատակով: Այդ մասին Տավերնյեն գրում է. «Հայերն իրենց կրոնի նկատմամբ այնքան մոլեբուսող ու հավատարիմ են, որ նրանց մոտ այլ կրոնի մասին խոսել չի լինի և եթե երբեմն որևէ մեկը նրանցից կրոնափոխ լինի, գա անշուշտ շահի (օգաի) համար է»¹:

Հավատափոխության գործին նսյաստելու համար, որպես կանոն, Շահ-Աբբասը քրիստոնեությունն ուրացողներին ներում էր իրոստանում, եթե հանցավոր էին և կամ պարտք ունեին: Սպանության մեջ մեղադրվող Գրիգորին դատարանում առաջարկում են՝ «կամ ուրասցի կամ սպանցի»²: Պարտապան քրիստոնյաներին Շահր բաղմիցս հորդորում էր. «Եթէ դառնայք յօրէնս մեր յոյժ բարութ ատնէք, դի զոր ինչ և պարտիք զայն ամենայն շնորհեմ և ի վերայ այնր բաղում և այլ ևս սլարդևս և դժիրս բաշխեմ ձեզ: Ապա թէ ոչ դառնայք, մատնեմ զձեզ ի տանջանս անդերծանելի...»³: Ավելին. նա խոստանում էր գրամ տալ, նրանց ապրուստոր հոգալ, նւլյնիսկ բարձր պաշտոններ տալ. «Ուրացի՛ր զհաւատն քրիստոնեութեան ձերոյ, և լեր օրինօքն մերովք...», — հրամայում է Շահր իբրև մեղավոր բրածնե՛տ արված Անդրեաս քահանային, — ել ես տաց բեզ պատիւ և մեծութիւնս, և թէ ոչ հաւանիս, շսնց և գազանաց առաջի արկանեմ զբեղ»⁴:

Այսպիսով, Շահն ամեն բայլափոխում առևտուր էր անում քրիստոնյաների հետ՝ մահմեդականությունը նրանց պատվաստելու համար: Փարիս ե. Թուրվառ գավառների բնակչությանը բռնի գավանափոխ անելուց հետո շահի զորականները հրաման են ստանում՝ այդ շրջանի հոգևորականներին իբրև պարգև տալ 40 ոչխար: Շահի հրամանը կատարվում է: Ահա թե ինչպես է բացատրում Դավրիժեցին թագավորի այդ քայլը. «Շահն դայս ոչխարքս վասն այնր ետ երիցանցն, զի ոմանք յերիցանցն ագահեալ յինչսն հեշտասցեն

1 فلسفی زندگانی ..... ج. ۱ ص ۲۳۲

2 Դավրիժեցի, էջ 170:

3 նույն տեղում, էջ 153, 156, 158 և այլն:

4 նույն տեղում, էջ 358:

այնու տրօք, և մի գրգռեսցեն զժողովուրդս իւրեանց դառնալ ի տաճկութենէ և ոմանք, որք կերեալ և վատնեալ իցեն, յերկիւղէ վճարելոյն կացցեն ի տաճկութեան»¹:

Սակայն Շահը միշտ չէ, որ կատարում էր իր տված խոստումները, քանի որ վերջիններս հաճախ մեծ գումարների էին հասնում: Երբ Ֆարահաբազում ապրող վրացիները Շահին տեղեկացրին իրենց շքավորութեան: և տիրող սովի մասին, Շահն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ առաջարկեց նրանց մահմեդականություն ընդունել, խոստանալով լիովին ապահովել նրանց ապրուստը: Սովից սարսափած վրացիները ստիպված դավանափոխ են լինում. սակայն «շահն ոչ ետ նոցա զինչս յուրով ըստ իւրում խոսումանն՝ այլ ստեաց, քանզի խաբեաց զնոսա»². և յուրաքանչյուրին տալով միայն մեկ դահեկան, արձակեց իրենց տները: Ի դեպ, նշենք, որ շնայած Արբաս Ա-ին վերագրվող «առատաձեռն» տիտղոսին, Դավրիժեցին հաճախ է անդրադառնում նրա ժլատությունը, ագահությունը ցույց տվող փաստերի: Ամեն կերպ շահույթ կորզելու, իր գանձարանը հարստացնելու Արբաս Ա-ի ձգտումն իրեն ղգացնել է տվել յուրաքանչյուր քայլափոխում: Դա գաղտնիք չի մնացել և նրա պալատականներից: Երբ Մովսես վարդապետը 1628 թ. դալով Ղազվին (որտեղ գտնվում էր այդ ժամանակ Շահ-Արբասը), թախանձում է Շահի պալատականներին բարեխոսել Շահի առաջ՝ էջմիածինն սղատելու հարյուր թուման պարտավորությունից, նրանք պատասխանում են. «թագաւորս յոյժ արծաթասեր և ազահ է, և յայդքան շահեաց արծաթոյ ոչ զանց առնէ»³:

Եվ պատահական չէ, որ երբ Շահ-Արբասը կանգնած էր լինում երկրնտրանքի առաջ՝ թե ինչ ձևով պատժի քրիստոնյային, նա շէր մոռանում արծաթի և տուգանքի մասին: Դա ահեհայտ է Մովսես և Պողոս վարդապետներին պատժելու նպատակով Շահի կայացրած վճռից. «Թէ սպանտնեմ արս երկուս՝ սակաւ լինի վնաս քրիստոնէից և (սակաւ) օգուտ մեզ, այլ առից զյուրով (շատ) տուգանս արծաթոյ ի նոցանէ, որով լինի ավելի օգուտ մեզ և վնաս նոցա»⁴, ի դեպ Դավրիժեցու վկայութեամբ, Պողոս վարդապետին հակառակորդներն այնքան հալածեցին, մինչև նրանից ղրություն վերցրին,

¹ Նույն տեղում, էջ 167:

² Նույն տեղում, էջ 133:

³ Նույն տեղում, էջ 308:

⁴ Նույն տեղում, էջ 362:

որով նա հրաժարվում էր բարոյելու նրանց դատավճիռն այսպիսին
լր. «Ի՛, այսուհետե քարոզես, լինիցիս թշնամի թաղաւորին»¹։ Պո-
ղոս վարդապետը սահպոված դնաց անապատ և մեռավ 1620 թ.։

Քրիստոնեյաներին մահմեդականացնելու դործում Աբբաս Ա-ին
շատ թև քիչ հաջողութուն էր բերում այն պրակտիկան, երբ ստի-
պում էր կրոնափոխ լինել մասսայի մեջ հեղինակութուն վայելող
անձանց կամ թեկուզ միայն լուր էր տարածում այդ մասին։ Այս-
պես, «համբու հանին, թէ Ղարապաշ մեխիքն տանկացաւ»², որից
հետո ժողովրդին ճկելն ավելի հեշտ էր։

Մահմեդականութուն շրջողունելու համար ահավոր տանջանք-
ներ է ևնթարկվել վրաց թաղավոր Թեյմուրազի մայրը՝ Մարիամը³,
այն բանից հետո, երբ Շահն իմացել է, որ իր մոտ դերված վրաց
մեծազորի շատ կանայք կրոնափոխ շին լինում այն պատճառով, որ
դեղորսալը (թաղավորի մայրը) հավատարիմ է իր կրոնին։ «...Կամ
դարձուցէ... յօրէնս Մահմետի, և կամ շարաշար մահուամբ կո-
րուսցլ» — ևդել է Շահի հրամանը։ Զդիմանալով դազանային խոշ-
տանդումներին, Մարիամը մահացել է։ Դա տեղի է ունեցել
1625 թ.⁴։

Այս և ուրիշ շատ դեպքեր, որ նկարագրում է Դավրիժեցին,
ցույց են տալիս, որ Շահ-Աբբասն իր դաժանութունից ու կրոնա-
մոլութունից բաժին է տվել և վրացիներին, որոնք ևս մեծապես
տուժել են ու զրկանքներ կրել, հակառակ Բեկ Բայաթ Օրուշի (Իրա-
նի Դոն ժուան) այն պնդմանը, թե Իրանի Շահը վրացիներին եր-
բեք շէր նեղում⁵։

Կրոնափոխութունից իուսափելով, բրիստոնեյաները հաճախ
էին թողնում իրենց տուն ու տեղը, հեռանում լեռները կամ հեռա-
վոր դավառներ, փոխում իրենց անունը և կերպարանքը և «...բա-
զում աուրս քաղցեալ և սովալլուկ լեալ թափառական շքշէին ի լե-
րինս, և ոչ կարէին ի շէնս մտանել՝ կամ ումեք երևել, վասն ահի
թաղաւորին և թլպատողաց»⁶։

1 Նույն տեղում, էջ 283։

2 Նույն տեղում, էջ 157։

3 Վրաց աղբյուրներում՝ Քեթևան։

4 Դավրիժեցի, էջ 143—147։

5 «بیات اوروچ بیگ، دون جوان ایرانی، ترجمه مسعود، جب نیا، ص ۷۳»
تهران ۱۳۳۸

6 Դավրիժեցի, էջ 165—166։

Հաճախ Շահի «ուշադրութեանն» էին արժանանում քրիստոնյաների իրեխաներու, որոնց տանում էին և դարձնում «թագավորական ծառա»: Այդ էր պատճառը, որ Ագուլիս գյուղի բնակիչները, պատրաստվելով դիմավորել Շահ-Արքասին, որն Ագուլիս պետք է մտնէր Երևանի բերդի շուրջ տեղի ունեցած մարտերից հետո, իրենց իրեխաների գլուխները սափրում են, «որպէս ղի մի վայելչագեղ երևեսցին մանկուննն յաշս նորա և հաճեալ ի նոսա առցէ ի նոցանէ»¹: Շահը նկատում է դա և հրամայում գտնել և սպանել նախաձեռնողին: Իր աշակերտների ծնողներին փրկելու համար «հանցանքն» իր վրա է վերցնում Ագուլիսի դպրապետ Անդրեասը, որի նահատակութեան պատմութիւնը ցնցում է իր ողբերգութեամբ²: Անդրեասին նույնպես առաջարկում են մահմեդականութիւն ընդունել և փրկվել: Բայց նա մերժում է... և պատմութիւնն արձանագրում է ևս մի տանջալի նահատակութիւն. նահատակութիւն, որոնցով լի է Դավրիժեցու Պատմութիւնը, որոնք, Մ. Աբեղյանի խոսքերով ասած՝ «մի տեսակ հավելված են Առաքելի Պատմութեան, և կարևոր հավելված՝ ժամանակի վիճակը լավ ըմբռնելու համար»³:

Անհրեքելի է Շահ-Արքաս Ա-ի դաժանութիւնը քրիստոնյաների նկատմամբ: Նրա մասին են ասված լեռնի հետևյալ խոսքերը. «Արևելյան այն թագավորները, որոնք ժողովրդականութիւն են ստացել իրենց մեծագործութիւններով, ունին և մի բնորոշ հատկութիւն—անգթութիւն գերազանց շփերով»⁴: Դավրիժեցու պատմութիւններով, որոնք ակնատեսների հաղորդումներ են, «գթառատ» Արքաս Ա-ն պատկերանում է մեղ որպէս անագորույն բռնակալ, որն իր շահից այն կողմ ոչինչ չէր ճանաչում: Նա կարող էր ցասումով բռնված կացնահար անել մահմեդականանալու առաջարկը մերժող հայ հոգևորականի գլուխը կամ հրամայել, որ քրիստոնյա զոհի գլխին դնեն պղնձ շիկացած սաղավարտը, պատուել կենդանի մարդու որովայնը, անդամահատել ու խեղել քրիստոնյաներին և կամ անհնազանդ կաթողիկոսին ստիպել սեփական միսն ուտել⁵:

Անպատմելի են Արքաս Ա-ի պատճառած տանջանքներն ու վրկանքները քրիստոնյաներին՝ նրանց մահմեդականութիւն ընդու-

1 Նույն տեղում, էջ 357:

2 Նույն տեղում, էջ 354—363:

3 Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, հ. 2, էջ 449:

4 Լեռ, Հայոց պատմութիւն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 229:

5 Դավրիժեցի, էջ 146, 165, 208, 360:

նկուղ հրաժարվելու համար: Դրանք ոչ միայն շեն խոսում Շահ-Աբրահամի դժբախտության ու քրիստոնեակախության մասին եղած կարծիքների օգտին, այլև ցույց են տալիս այն մոլեգին կիրքը, որով նա ջանացել է իր երկրի քրիստոնյաներին վերջնական ասիմիլյացիայի ենթարկել՝ նրանց հավատափոխ անելու ճանապարհով:

Այս յուրորից հետո կրկին հիշենք Իսբանդար Մոնշուն, որն Աբրահամ Ա-ի՝ մահմեդականությունն ընդունելու «հրավերը» բացատրում է Շահի այն մեծ հոգատարությամբ ու ջանքերով, որոնցով իբր նա ուղում էր ուղարկանել նրանց հարևան երկրների ոտնձգություններից, որպեսզի «ներանց վերջը բարի լիներ»¹:

Արտառոց է նաև Մոնշու նկարագրությունը, թե ինչպես էին հայերն իբրև մեծ ուրախությամբ ու գոհունակությամբ ընդունում մահմեդականությունը, նույնիսկ աշխատում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել ընդունելու շահի հրավերը²:

Այսպիսի կարծիքների ու իրականության հակադրությունը և Աբրահամ Ա-ի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած քաղաքականությունը ինչպես հայելու մեջ անդրադարձել են Դավրիժեցու հետևյալ արտահայտիչ խոսքերի մեջ. «Արդ, որք գովեն դայա Շահս, թէ քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր էր, այս է նորա քրիստոնէասիրութիւնն, որ դամենայն աշխարհն քրիստոնէից՝ սլաւոց և զվրաց աւերեաց և դամենեսեան սպառեաց սրով և սովու և գերութեամբ. և դմնացեալսն վարեալ տարաւ ի Ֆահրապատ և լԱսպահան, որ նորա ևս օր աւուր անդէն սպառին պէս-պէս կերպիւ: Եվ ով ոք որ գովել կամի զնա, թող յառաջ հայեցեալ նկատեսցէ զարարեալ գործս նորա, զոր արար ընդ քրիստոնէից՝ և ապա զովեսցէ զնա»³:

Л. Г. ДАНЕГЯН

К ВОПРОСУ ПОЛИТИКИ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕРПИМОСТИ ШАХА АББАСА I

Р е з ю м е

При царствовании шаха Аббаса I в Сефевидском Иране политика религиозной нетерпимости по отношению к христианам, свойственная до этого персидским шахам,

¹ 970—971 թ. Կարճ Երևանի Գրքարան, Երևան, 1934 թ.

² Նույն տեղում:

³ Դավրիժեցու, էջ 134:

носила двойственный характер. Исходя из политических и экономических интересов своей страны, шах Аббас I то покровительствовал христианам, проживавшим в Иране, то преследовал их. Поэтому, а также вследствие субъективного отношения разных первоисточников существуют разные мнения о религиозной политике шаха Аббаса I. Согласно большинству из них он признан шахом, любящим христиан и не ставившим разницы между религиями.

В статье анализируются причины «христианолубия» Аббаса I и на основе богатых сведений армянского достоверного первоисточника — «Истории» Аракела Даврижеци описывается противоположная сторона аббасовской религиозной политики, его жестокое отношение к христианам, политика ассимиляции и насильственного обращения христиан в мусульманство.

Б. П. БАЛАЯН

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЛУРОВ ИРАНА

Среди актуальных вопросов этнического развития народов Ирана наиболее важной и вместе с тем малоизученной является проблема их этнической консолидации в новое и новейшее время.

Еще недавно в зарубежных странах Азии колониальная экспансия империалистических держав осложняла и нарушала протекавшие здесь этнические процессы, консервировала докапиталистические формы этнических общностей и тормозила формирование наций. Однако благодаря влиянию Великой Октябрьской социалистической революции, небывалому размаху национально-освободительной борьбы в странах Азии и Африки и крушению колониальной системы империализма, веками искусственно сдерживавшиеся в этих странах этнические процессы настолько активизировались, что вопрос об их направлении получил не только теоретическое, но и политическое значение, а в условиях современного Ирана стал частью общей проблемы путей национального развития.

В задачи настоящей статьи входит лишь постановка и предварительное освещение некоторых относящихся к данной теме вопросов на примере малоизученных луров Ирана. По материалам переписи населения к началу 1967 г. в Иране было 25.488.000 человек, говорящих на 80 языках. Половину их составляют персы, а остальные—это национальные меньшинства, народности и этнографические группы, населяющие окраины и находящиеся на разных ступенях национальной

¹ "اطلاعات", 3 декабря 1966 г. Ср. "Iran almanac 1961", p. 500; آمار در ایران، تهران، دی، ۱۳۳۸، ص ۱۰۰

и этнической консолидации. После персов, азербайджанцев и курдов наиболее многочисленными являются луроязычные народности: луры, бахтиары, кухгилуйе и мамасани (1 млн. 80 тыс. чел.). На западе Ирана они населяют сплошную территорию, которая простирается на 750 км от Керманшаха на северо-западе до Шираза на юго-востоке.

В XII—XVI вв. эта обширная территория исторического Луристана делилась верхним течением реки Абе-Диз (приток Каруна) на две области: Большой Лур (перс. لور بزرگ — Лор-е¹ бозорг), занимаемый ныне бахтиарами, кухгилуйе и мамасани² и названный акад. В. Бартольдом «Великими Лурами», а также Малый Лур (перс. لور کوچک — Лор-е кучек)³, территория которого совпадает с границами современного Луристана⁴.

Как географическое попятие «Лор-е бозорг» и «Лор-е кучек» с конца XIX в. вышли из употребления, несмотря на то, что в прошлом так назывались не только два географических района, но и два государственных объединения, находившиеся под управлением династии луристанских атабеков. Первая из них, известная под названием Фазлавидов, правила с 1155 г. Большими Лурами и вела свое происхождение от некоего Фазлави, потомки которого в 1006 г. поселились в Малаире и в равнинной местности к северу от Ошторанку-

---

¹ В Иране луров называют лорами, а Луристан — Лорестаном. Так называют себя и свою страну и сами луры.

² Ссылаясь на иранские хроники XVI в., В. Минорский отмечал, что луры мамасани заняли область Шулистан и Фарсе в 1203—1204 гг. (см. V. Minorsky, *Lur*, „The Encyclopaedia of Islam, London, 1928, p. 44—45, 48—49).

³ См. ۱۷۸ ص ۱۲۰، تهران، ایران، مقصد ایران، تهران، ۱۳۲۰، ص ۱۷۸. Ср. В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб, 1903, стр. 121.

⁴ Эта граница между Большими и Малыми Лурами указана Керзоном (см. С. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London, 1892, vol. 2, p. 273). А. Г. Туманский ошибочно считал, что граница проходила по хребту Кухе Герру, у подошвы которого расположен г. Буруджирд, в то время как хребет этот мог быть только северо-восточной границей Малых Лур (ср. А. Г. Туманский, От Каспийского моря к Хорезмскому проливу и обратно», «Сборник материалов по Азии», вып. 55, СПб, 1896, стр. 38).

ха. В начале XV в. эта династия прекратила свое существование.

Другая династия атабеков управляла Малыми Лурами в течение 413 лет (1184—1597¹). Столицей их был город Хорремабад, построенный, по словам автора «Роузат-ас-Сафа» Мирхонда, в 1115 г.² Марко Поло считал владения атабеков одним из восьми персидских княжеств³, вероятно потому, что со времени правления этих династий слово «лур» вошло в средневековую иранскую географию как собирательное название всего населения Луристана в его исторических границах.

Современный Луристан, расположенный между городами Керманшах, Боруджирд и Дизфуль, делится на два основных географических района, которые охватывают районы Пишкуха (предгорья) и Поштекуха (загорья). Пишкуч занимает территорию, протяженностью в 300 км с севера на юг и 200 км с запада на восток и представляет собой постепенно поднимающееся от Хузистана горное плато, образующее ряд вулканических складок, имеющих преимущественное направление с северо-запада на юго-восток.

Другой заселенный лурами район—Поштекух—на севере граничит с Керманшахом, на востоке—с Бахтиарней и рекой Аб-е Диз, а на западе граница проходит по реке Керхе, называемой в своем верхнем течении Сеймере.

Поштекух наиболее изолированная, высокогорная и труднодоступная часть Загроса, которую по этой причине луры называют «Страной дивов» (злых духов)⁴. Есть в Луристане и третий район, известный под названием «Бала-герив» и расположенный к востоку от Пишкуха (до долины Аб-е Диз'а).

Города Луристана сравнительно невелики. В столице Луристана Хорремабаде 40 тыс. жителей¹. Город лежит при

---

¹ В 1957 г. шах Аббас I низложил независимого правителя Малых Лур Мохаммед-бека Мир-Шахверди-хана, а титул атабек заменил титулом вали (наместник).

² „The Encyclopaedia of Islam“, t. 3, p. 52.

³ G. H. Curzon, Persia and the Persian Question, p. 277.

⁴ А. Г. Туманский, От Каспийского моря к Хорезмскому проливу и обратно, стр. 40.

входе в ущелье, через которое устремляется горный поток на равнину Кураге. В центре города находится скалистая возвышенность, на которой некогда находились укрепления, возведенные арабами² и усиленные персами. Подножье этой возвышенности и весь город окаймлены лентой садов, привлекающих внимание красотой своих кипарисов и проточной водой. Юго-восточнее Хорремабада находятся развалины древнего города. В начале халдейские и сасанидские монеты, затем бронзовая культура обеспечили этим местам всемирную известность. Поселившиеся здесь после Сасанидов арабы превратили Хорремабад в центр своей религиозной пропаганды. Им были построены мечети, мосты через Кашган и каравансарай. До сих пор сохранилась круглая, кирпичная башня «мшнар», высотой в 60 м с куфической надписью у вершины. Вблизи башни находится огромный монолит, тоже покрытый уже стертymi куфическими письменами и более поздней надписью, запечатлевшей первые суры Корана.

Луры не отличаются набожностью, не признают мул, и несмотря на то, что являются шиитами, по старинной традиции поклоняются могилам своих пиров—«святым» старцев—свидетельство застойности пережитков языческого многобожья. В Поштекухе, например, считается священной гробница «святого» пира Неджеф Эшрефа. Морган считал, что в конце XIX в. больше остальных луры почитали могилу главы пиров Баба-Бозорга³, а в дальнейшем самыми священными для луров были гробницы сорока пиров на склоне горы Кухе Геру. За этим пантеоном присматривали луры-папы—потомственные блюстители религиозных ритуалов⁴, с которыми

¹ آمار در ایلات، ص ۸۸۰

² Арабские войска вступили в Луристан в 639 г., после битвы при Нихавенде (вблизи расположения луров — дильфап и сельселе). Решающее сражение произошло у стен древнего города Масбезан, на правом берегу реки Сеймере, где в настоящее время расселены луры — тархан. Наиболее крупное восстание луров против арабского ига произошло при халифе Махди, гробница которого находится в Луристанском Эйламе (Поштекух).

³ J. de Morgan, Mission Scientifique en Perse, t. 2, Paris, 1895, p. 193.

⁴ Архив СВАН Арм ССР, ф. Племена Ирана, д. 2. Луры, л. 2.

считаются не меньше, чем с лурами-дальвенды—признанными в Луристане шиитскими ортодоксами и, по лурской версии, «потомками пророка»¹.

Другой центр Луристана г. Боруджирд расположен в начале плодородной долины Силахор. Местные легенды утверждают, будто долина некогда представляла собой озеро, которое неожиданно исчезло. Наносная формация долины, ее плоскость и болотистость указывают, что легенда похожа на правду, несмотря на то, что исчезновение озера приписывается пророку Мухаммеду, который, дескать, мечом разрезал горы и образовал «узкое море» (بیر تنگ Бахр-е-тапг) на месте, где сливаются Аб-е Боруджирд и Камандаб². Климат Боруджира отличается суровой зимой и умеренным летом благодаря близости Кух-е Герру. Хребет этот притягивает к себе влагу и не проходит недели, чтобы не было ливня, продолжающегося несколько часов подряд. Население города смешанное. По переписи 1956 г. в Боруджирде было³ 49 тыс. человек, большинство из них луры и персы, остальные жители—армяне³ и курды. Боруджирская равнина покрыта старыми руслами, из которых по временам выкапывали причудливые бронзовые изделия глубокой старины⁴. Устанавливая связь этих уникальных бронзовых памятников с древними автохтонами области, М. М. Дьяконов указывал, что они могут иметь отношение к касситам—горному народу,

---

¹ Шиитское сектантство не имеет в Луристане глубоких корней. Лишь небольшие группы луров в районах Сернани и Туйсаркана (в 30 км юго-западнее Хамадана), близко расположенных от курдов—ардаланп, принадлежат к сектам «Али-иллахн» и «Курд беча», а лурские дервиши—к орденам Хаксар и Шонематулла.

² Архив СВАН АрмССР, ф. Племена Ирана, д. 2. Луры, лл. 62, 63.

³ Со времен Аббаса I в селах, расположенных между Боруджирдом и Хорремабадом, живут армяне, а также ферейданские переселенцы—грузины.

⁴ Похожие на луростанские находки бронзовые изделия уже давно находились в европейских музеях и считались «малоазийскими» или «каппадокийскими», и только в 1930 г. было археологически засвидетельствовано их луростанское происхождение. Об этом см. Ph. Aseghjan, *Luristan Bronzes*, New York, 1940; A. Codard, *Les bronzes du Luristan*, Paris, 1931.

жившему на территории Луристана в XVIII—XVI вв. до н. э.¹ Развивая эту гипотезу, И. М. Дьяконов считал установленным, что «иранизированными по языку потомками касситов являются племена горных скотоводов—луры, обитающие ныне на этой же территории»². Не останавливаясь на возражении О. Вильчевского о том, что «по языку касситы были родственны эламитами»³, заметим еще, что в 1903 г. В. Бартольд причислял луров к народам арийского происхождения⁴, несмотря на то, что, по его же словам, в Авесте не говорится об иранцах, а только сказано об арийской стране Арийан Ведж, расположенной у «Великой реки».

Об иранстве луров можно говорить лишь в широком плане принадлежности современного лурского языка к обширной иранской группе языков, что, однако, не доказывает иранского происхождения луров, хотя и является одним из его признаков. К тому же луры не упоминаются в перечне древнеиранских племен у Геродота, не обнаруживается прямая связь лурского языка с языком ахеменидских клинописей. И оттого, что в Британской энциклопедии луров называют «чистыми персами»⁵, несмотря на то, что вообще не существуют «чистые» народы и языки, а иранский археолог Бахман Карими иранство луров аргументирует блеском их глаз, которых он не мог видеть, и покроем одежды эпохи Ахеменидов⁶, проблема этногенеза луров не решилась. Не прояснилась она и после сенсационного сообщения тегеранского журнала «Гошун» о том, что «в лурской крови мало иностранных примесей» (!), потому что в прошлом «луры не общались с греками, монголами и татарами» и потому сохранили очаровательные черты: «широкое («бра-

¹ См. М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 340.

² И. М. Дьяконов, История Мидии, М., стр. 122, 227, 444.

³ О. Вильчевский, Курды. Введение в этническую историю курдского народа, М.—Л., 1961, стр. 11, 119.

⁴ См. В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, стр. 123.

⁵ „The Encyclopaedia Britannica“, 14—th edition, v. 14, L., p. 488 489.

⁶ بهمن کریمی ' جغرافی ' مفصل تاریخی غرب ایران ' تهران ' ۱۳۱۷
حی ۱۶۵

хицефальное»—Б. Б.) лицо, выступающие вперед нос и лоб. сросшиеся брови и густой волосяной покров»¹.

Наряду с версиями об иранстве луров имели хождение и более ранние версии о курдском происхождении луров. В XIX в. были обнаружены хроники XVI в. Шереф-хана Бидлиси, который, ссылаясь на арабские версии X в., писал, что среди прибывших из Сирии в районы Загроса курдских племен были луры и бахтиары². Европейские исследователи Хаммер и Диттель распространили версию Бидлиси на Западе, курдский историк Эхсан Нури подтвердил, что курды объединяют не только ветви курмандж, кельхор и гуран, но и луров и бахтиар³, а антрополог Фильд, развивая версию Бидлиси, обнаружил у луров и черты сирийских друзов, хотя и не отрицал при этом, что географическое понятие Шам (Сирия) воспроизводилось средневековыми авторами как обширная территория, расположенная между Евфратом и Средиземным морем⁴.

Возможно, что под влиянием этих версий гипотеза об иранстве луров была частично пересмотрена в работах советских историков. В. Бартольд, через 23 года после того как он впервые указал на иранское происхождение луров, снова возвращается к проблеме этногенеза луров, но уже с пересмотренной концепцией. Теперь он уже считал, что «первоначально, по-видимому, не были иранцами кочевые и полукочевые горцы в областях вдоль прежней (до 1918 г.) границы между Турцией и Персией. В мусульманский период эти горцы уже говорили по-ирански и были известны у арабов под общим именем «курд». С точки зрения лингвиста,— писал В. Бартольд,—и теперь являются курдами те горцы, которые живут исключительно в пределах Персии и сами себя курдами не называют, именно луры и бахтиары»⁵.

¹ «قشور» 1931, № 2

² «شرفنامه» ص 47، «ال»
Наименование «лур» впервые появилось в сочинениях Истахри и Табари.

³ احسان نوری، تاریخ ریشه نژادی کرد، تهران، 1333، ص 146

⁴ См. H. Field, Contribution to the anthropology of Iran, vol. 1, Chicago, 1939, p. 200.

⁵ В. В. Бартольд, Иран. Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 50—51.

Однако если луров называли курдами арабы, эти арабы могли иметь в виду лишь луров Северного Лурнстана, которые веками общались с керманшахскими курдами и смешали с ними свои языки. К тому же, как писал В. Минорский, средневековые арабские географы слово «курд» нередко употребляли и как синоним кочевника. Даже своих же арабов Хузистана арабы называли курдами Шуристана¹. И поскольку В. Бартольд допускал, что луры и бахтиары являются курдами «с точки зрения лингвиста» и не более, т. е. с точки зрения их языка, то в таком случае можно было с той же точки зрения считать курдский язык лурским или бахтиарским, или, так как они вместе относятся к иранским языкам, отрицать существование каждого из них, несмотря на то, что они существуют как самобытные языки.

Наряду с версиями об иранском и курдском происхождении луров, Рашид Ясеми предпринял попытку объединить эти версии. «Курды и их этническая и историческая принадлежность». Он пытается доказать иранское происхождение курдов и при этом не только отрицает себя как курда, но и причисляет к «иранцам-курдам» всех луров. В разных местах книги рядом со словом «лур» Ясеми поясняет: «из курдских племен» и для большей убедительности указывает, что предками луров и курдов были лулуби, упоминаемые в надписях царя Анну Банини и обитавшие в курдских районах Касре-Ширина, Зохаба и Сулеймание².

В. В. Трубецкой отмечает: «Поскольку Шереф-хан жил на рубеже XV—XVI вв., то историю курдов, луров и бахтиар X века он писал по курдским легендам и устным преданиям, нередко носившим мифический характер»³. В. В. Трубецкой заметил еще, что эти средневековые версии о курдском проис-

¹ V. F. Minorsky, The tribes of Western Iran, „Journal Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland“, vol. 75, L., 1945.

² رشید یاسمی، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، ص ۷، ۱۲، ۱۳

³ В. В. Трубецкой, Бахтиары. «Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии», М—Л., 1963, стр. 153, 154.

хождении луров и бахтиар распространены среди националистически настроенных курдских авторов¹.

Возможно, что В. Трубецкой не имел достаточных оснований для такого рода обвинений, тем более, что в данном случае речь идет не столько о национализме или панкурдизме отдельных курдских авторов, тем более, что концепция Бидлиси имела и европейских приверженцев, сколько о методологической ошибке, основанной на недооценке того, что иранизм лурского и курдского языков не доказывает курдского происхождения луров. Не менее показательным, что после того, как антинаучная концепция Ясеми была отвергнута в нашей историографии, появились новые версии этногенеза курдского народа, связанные с историей древней Мидии. Несмотря на то, что иранизм лурского и курдского языков невозможно отрицать, была зафиксирована «мидийская основа» ранних курдских диалектов, а В. Трубецкой сослался на эту «мидийскую теорию» для отрицания общности лурского и курдского языков, так как известно, что мидийский язык господствовал в северо-западных областях Ирана, в то время как лурские диалекты примыкают к группе южно-иранских диалектов Фарса.

Выяснение всего многообразия этнических компонентов, из которых формировались луры, связано с непреодолимыми трудностями, так как процесс этот подвержен непрерывному обновлению и воздействию изменяющихся экономических, политических и географических факторов, а также войн и миграций. Известно также, что территориальная общность не обязательно приводит к ассимиляции находившихся на данной территории различных этнических единиц, сосуществование которых также допустимо, как и их смешение. Поэтому можно знать о всех аборигенах Луристана и не найти их связи с лурами. Уходящая в глубь веков совместная жизнь лурских и курдских кочевников, их взаимовлияние, обнаруживаемое в языковых аналогиях, особенно в районах

---

¹ В. В. Трубецкой, Бахтиары, «Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии», М.—Л., 1963, стр. 153, 154.

их непосредственных хозяйственных контактов, не должны мешать правильному пониманию этнической консолидации самобытной лурской народности.

* * *

Самобытный лурский язык относится к южной ветви иранских языков. Известно, что к началу XX в. знание этого языка ограничилось несколькими десятками лурских слов, собранных Ричем и Шиндлером. Материалы, опубликованные В. Жуковским¹ почти не изменили положения. Как и прежде, лексикографические опыты для выяснения лурского языка, его грамматики и словарного фонда не производились, не было издано ни одного лурского словаря. Зато возвращались к вопросу о праязыке луров, чтобы его легче можно было привязать к языку Авесты, биситунских надписей, а заодно к курдскому или арабскому языкам. По версии Раулинсона, лурский язык происходит от древнего фарси, который совпал с ним, но отличается от пехлевийского языка эпохи сасанидских царей. В интерпретации Моргана лурский язык является единым, сильно приближающимся к иранским языкам и сохранившим большое количество древнеперсидских терминов и грамматических форм². В отличие от Моргана немецкий исследователь О. Манн считал, что язык лури не обладает какими-нибудь только ему свойственными производными древнеиранских звуков, зато во всех случаях пользуется звуковым составом разговорного персидского языка³. Большинство иранских авторов, так же как и Британская

---

¹ В. Жуковский, *Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии*, «Журнал министерства просвещения», СПб, ч. I, 1889, стр. 123.

² J. Morgan, *Mission scientifique en Perse*, v. 2, Paris, 1895, p. 193.

³ O. Mann, *Kurze Skizze der Lur dialekte*, 1904, p. 143 (*Die Mundart der Lurstamme dialekt im Sud westlichen Persien*, Berlin, 1910).

مسعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲، ص ۷۳

энциклопедия, относят лурский язык к диалектам персидского или вовсе не показывают луров, считая их персами¹.

Принадлежностью лурского и курдского языков к иранской группе, так же как и длительный процесс взаимовлияния этих языков, вызванного общением этих соседних народов на базе кочевого скотоводства, на участках, примыкавших к Керманшахскому экономическому району, объясняют этническую пестроту Луристана, в том числе и существующие версии о тождестве лурского и курдского языков.

В Восточном Луристане зафиксировано смешанное луро-курдское наречие, которое принято называть лакским языком.

Впервые о лакском языке упомянуто в хрониках Зейнал Обейдина Ширвани. Впоследствии В. Минорский в Энциклопедии ислама², а затем ген. Размара в Военной географии Ирана повторили приведенную Зейнал Обейдином Ширвани следующую этимологию названия «лак»: численность племен байранвенд, хасанвенд и дильфан, в северо-восточной части Луристана, в далеком прошлом составляла 100 тыс. человек, говоривших на одном языке, и поскольку слово «лак» в то время означало «сто тысяч», то и язык этих ста тысяч населения стали называть «лакским»³.

В 1895 г. Морган тоже засвидетельствовал, что на юг от Махидашта и Зохаба (зап. г. Керманшах) живут кочевники Кельхора, говорящие на лакском диалекте⁴. Их оседлая часть и поныне находится в районе Херсина (в 45 км восточнее Керманшаха). На диалекте, близком к лакскому, говорят этнографические группы хезели и сеймере в Поштекухе.

В северных и северо-восточных районах Луристана лаки настолько перемешаны с лурами и похожи на них по внешним признакам, что их трудно отличить, несмотря на свидетельство Е. И. Чирикова о том, что «луры и лаки говорят на разных диалектах»⁵.

¹ The Encyclopaedia Britanika, p. 488.

² V. F. Minorsky, Lak, „The Encyclopaedia of Islam, London, vol. 3, 1928, p. 10.

³ علی رزم آرا ، جغرافیاء نظامی ایران ، لرستان ، تبریز ، ۱۳۲۰ ، ص ۲۶۳ ، ۲۶۴

⁴ J. Morgan, Missions scientifique en Perse, t. 11, p. 94, 95.

⁵ Е. И. Чириков, Путевой журнал (1849—1852), стр. 227.

Другие версии столь же неопределенны. Шейл, например, писал, что курды и лаки говорят на персидских диалектах, но без арабской примеси, а Соон в «Грамматике курманджи» пытался установить различия между курдским и лакским языками. По его версии, в Иранском Курдистане на курманджи говорили в районе, ограниченном южной линией гор Загроса, где обитают северные луры или древние племена Гуран и Ардалан, называемые теперь курдами¹. Другими словами, лаков, а также нынешних курдов, расселенных между городами Сенендедж и Керманшах, Соон называет лурами.

Самой разноязычной областью Луристана является пограничный с Ираком горный Поштекух. Проживающие здесь луры в отличие от курдов этого района назывались «лор-е фэйли»², от персидского *فیلی* (современные). Термин этот не был синонимом всех луров³, потому что Поштекух отрезан от остального Луристана высокогорной границей Кебиркуха и луры этого района сохранили, по гипотезе В. Бартольда, «первобытные черты своего племени»⁴.

Языковая пестрота Поштекуха поразительна. На языке лор-е фэйли говорят в одиннадцати этнических группах: алиширван, бадрей, асраб, бардие, гярру, гялильванд, гамливали, малек-джали, хани-мали, чехар-дахиль и амале. В девяти других объединениях (дехбала, сулеймани, малекшахи, мурадхани и др.) говорят на смешанном курдско-лурском наречии, которое принято называть «курди-е лури». Язык этот не является лакским и отличается от курдского и персидского. Например, огонь по-персидски «атеш», по-курдски «нур», «агр», а по-курди-е лури «межь». Неудивительно, поэтому, что жители Эйлама (Дехбала), Поштекуха, в

¹ E. B. Soone, *Crammer of the Kurmanji or kurdish Language*, London, 1913.

² G. H. Curzon, *Persia and persian Guestion*, p. 275. علی رزم آرا، جغرافیای نظامی ایران، پشتکوه، ۱۳۲۰، ص ۲۱

³ См. А. П. Колпаков, *Очерки этнографии луров*, Институт этнографии АН СССР, (б. ч.), (канд. дисс.) М., стр. 77—78.

⁴ В. Бартольд, *Историко-географический обзор Ирана*, стр. 122.

том числе и многочисленны курды, не без основания считают, что говорят не на «курди-е курдистани», т. е. не на курдском языке центральных районов Иранского Курдистана, а на «курди-е лури». Все это говорит о существовании в Северном Луристане смешанных луро-курдских языков: «лакского» и «курди-е лури», возникших в результате взаимовлияния курдского и лурского языков на луристано-курдистанской границе.

Аналогичная картина наблюдается и на луристано-хузистанской границе в отношении арабского языка.

Начиная с 639 г. н. э., когда арабские войска, предводительствуемые Кейс-бен-Саламат Ашджаном, вступили в Луристан, эта граница стала зоной луро-арабского языкового соприкосновения, взаимовлияния и смешения. Об арабизации лурского языка этой пограничной зоны писал еще арабский автор XIII в. Хамадаллах Казвини в «Избранной истории». В этом первом письменном сообщении о фонетических особенностях лурского языка отмечается, что в лурском языке тогда не было собственных арабских звуков «kh», «sh», «gh», «f» и «k», характерных для арабского, зато в лурском было значительное число арабских слов¹.

В. Берар отмечает, что в начале XX в. пограничные с арабами луры ежегодно перекочевывали со своими стадами в арабизированные равнины Хузистана, принимали у себя арабских беглецов и усваивали арабские слова и понятия от своих семитских соседей². При этом малые луры (современного Луристана.—Б. Б.) были сдержаны в своих сезонных перекочевках и этим уберегли себя от арабской инфильтрации³. В языке современных луров сейфи и мольхатави, проживающих вблизи от хузистанской границы, много арабизмов, и это вполне естественно. Однако ген. Размара причислил их к арабам⁴, несмотря на то, что в их языке столько же

¹ V. E. Minorsky. Lur, „The Encyclopaedia of Islam, Leyden-London, 1928, v. 1, p. 43.

² В. Берар, Персия и персидская смута, 1912, стр. 37.

³ Там же.

⁴ علی رزم آرا، جغرافیای نظامی ایران، انتشارات امیرکبیر، ص ۲۰.

арабских слов, сколько и лурских. Кстати, эти луры сейфн и мольхатави говорят на двух языках—лурском и арабском, а их соседи—луры али-беги, фатх-аллахи, пандж-сутуни и баба-али салех говорят на лурском, арабском и курдском языках.

Так в основном обстоит вопрос арабо-лурской языковой ассимиляции на луристано-хузистанской границе.

Отсутствие лурской письменности и сети учебных заведений с преподаванием лурского языка тормозит формирование общелурского языка, чуть ли не единственной питательной средой которого остается богатый лурский фольклор, лурские сказки, эпические сказания, восхваляющие подвиги героев, а также колыбельные и свадебные песни, знакомые советскому читателю по книге В. Жуковского¹. Наиболее известным лурским поэтом был современник Авиценны, мистик Баба Тахир Уриян (ум. в 1010 г. н. э.), четверостишия которого цитируются и поются во всем Луристане. «Популярность Баба Тахира,—замечает Э. Броун,—этого Бернса Персии, обязана простоте его мыслей, близости диалекта, на котором он писал к стандартному персидскому; легкости и мелодичности потока слов и однообразию размера»². В творчестве поэта преобладают тема любви, гимны богу, проповеди суфизма и покорности.

Среди других видных поэтов В. Минорский называет Хусейн-Кули-хана (ум. в 1882 г.), Файд Дафтари (ум. в 1922 г.), Изади (ум. в 1905 г.), Али-Асгар-хана Нахавенди; Шейх Али-Акбар Муаммама—автора «Мирадж наме Бахтиари» и сочинителя блестящих газелей Молла-Зольф-Али-Куррани³.

Современные лурские поэты пишут свои стихи на лурском языке, используя арабо-персидскую графику. Однако за

---

¹ В. Жуковский, *Колыбельные песни и причитания оседлого и кочевого населения Персии*, 1889, стр. 5.

² E. Brown, *A Literary History of Persia*, vol. 1, 1929, p. 83. В столице Луристана г. Хорремабаде имеется квартал, названный именем Баба Тахира, а на окраине Хамадана—недостроенный мавзолей на могиле поэта.

³ V. F. Minorsky, *Baba Tahir*, „The Encyclopaedia of Islam, London, vol. IV, 1928, p. 611.

редким исключением стихи эти даже в персидском переводе почти не публикуются, несмотря на то, что большинство луров хорошо знает и охотно говорит по-персидски.

Языковые и другие характерные черты, роднящие луров с курдами, говорят о том, что в историческом прошлом луры, так же как и луроязычные бахтиары, кухгилуйе и мамасани мало отличались от курдов. (Этим, по-видимому, было вызвано заявление Истахри о курдских племенах в Фарсе)¹. И лишь позднее, в результате исторических процессов, формирование луроязычных народностей пошло по другому направлению, чем у курдов, что и привело к их современным различиям от курдов. Для луров такими историческими процессами было влияние южноиракских и хузистанских арабов; оказываемое на луров специфическое влияние Османской империи, которая считала иранскую власть в Луристане весьма слабой и не раз нападала на Луристан из Месопотамии и, наконец, в отличие от других народностей и этнических групп, луры приняли шиизм и сами стали носителями шиизма в Иране.

Для бахтиар, кухгилуйе и мамасани, занимающих историческую территорию Великих Луров, таким историческим процессом была их оторванность от Иранского Курдистана и близость к политическим центрам средневекового Ирана — городам Исфаган и Шираз, где они всегда играли видную роль.

Статистика численности луров крайне противоречива. Одни источники имеют в виду только тех луров, которые находятся в границах исторических Малых Луров вместе с Поштекухом. В этих границах в начале 30-х годов XX в. было 450 тыс. луров. В «Сборнике консульских докладов», где указана эта цифра, отмечается, что в расчет были приняты Луристан, прилегающие к нему районы Керманшаха и Хузистана, но без районов Мамасани и Кухгилуйе².

По данным С. И. Брука, использовавшего демографические справочники ООН, в 1960 г. в Иране было 600 тыс. лу-

¹ «История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в.», ЛГУ, 1958, стр. 133.

² «Сборник консульских докладов» (Южная Персия), М., 1932, стр. 213.

ров¹. Надо полагать, что С. И. Брук тоже имел в виду Малый Луристан, а разница в 150 тыс. человек указывает на естественный прирост луров за 30 лет (1930—1960).

По официальным статистическим данным иранского генерального штаба, в начале 50-х годов в стране насчитывалось 1 млн. 80 тыс. луров². Эта же цифра была указана в материалах переписи населения Ирана 1956 г. Показательно, что в ходе переписи 1956 г. подсчет луров производился в 21 шахристане (губернаторстве) Ирана. Более того, на карте распространения языков на территории Ирана границы распространения лурского языка охватывают Большие и Малые Луры вместе с Бахтиарией, Мамасани, Кухгилуйе и Поштекухом³.

С учетом естественного прироста луроязычных народов за последние 10 лет (около 2% в год) в настоящее время общее число их превышает 1.300.000 человек.

Луры объединены в семи постоянно обновляющихся, занимающих определенную территорию группах⁴, тесно связанных с экономическими центрами Луристана и Северного Хузистана.

Развитие капиталистических отношений в Луристане уничтожает сковывающие рамки феодализма и пережитки старинных родоплеменных институтов; усиливает эксплуатацию лурского крестьянства.

Существующие среди луров союзы и объединения, называемые по старинной традиции «племенами» и «родами», основаны не на кровно-родственных отношениях, а на территориально-хозяйственных принципах и зависимости мел-

---

¹ С. И. Брук, Население Передней Азии, АН СССР (прилож. к карте народов), М., 1960, стр. 18; Ср. его же, Этнический состав стран Передней Азии, журн. «Советская этнография», 1955, № 2.

² فرهنگ جغرافیای ایران، ۱۳۳۱-۱۳۳۸

³ نشریه سالانه اداره کل آمار عمومی، ص ۱۰۱ (Statistics in Iran annual publication of the public statistics department, vol. I, Jan. 1960, p. 101).

⁴ Названия этих групп (бала-гариве, байранавенд, дильфан, поштекух, тархан и сельселе) совпадают с названиями районов Луристана.

ких ханов от ильханов и других лурских феодалов-помещиков, власть и роль которых изменились в результате аграрных преобразований. Вместе с кризисом феодальных отношений и родо-племенных пережитков в Луристане происходит деформация разорившихся лурских подразделений, одни из которых поглощаются более крупными объединениями луров, другие группируются вокруг более сильных в экономическом отношении лурских группировок. Вожди этих деформировавшихся, разбросанных по Луристану эфемерных союзов обычно обзаводятся фиктивными генеалогиями, чтобы сохранить иллюзию племенной общности в сфере кочевого скотоводства. Племенная оболочка нужна им для внеэкономического принуждения—феодальной эксплуатации лурских кочевников и преодоления трудностей кочевой жизни, которая требует усилий коллектива, и обходятся без дорогостоящей сельскохозяйственной техники. С одной стороны, крупные лурские феодалы-помещики искусно пользуются ограниченным характером проводимой в Иране аграрной реформы, а также малочисленностью и слабостью созданных сельских кооперативов, а с другой, вынуждены вести свое хозяйство на новой основе буржуазных отношений собственности, тем более, что правительство устраняет лишь наиболее архаичные феодальные институты и создает более благоприятные условия для капитализации сельского хозяйства. Под давлением этой политики предприимчивая часть лурских феодалов спешила перерядиться в новые одежды, чтобы не лишиться своей частной собственности на орудия и средства производства и выступить в новой роли землевладельца-помещика, тем более, что обязанности вождя и патриарха племени становились все более бесперспективными в условиях развивающихся товарно-денежных отношений, так как сама форма искусственно созданной родо-племенной близости вступала в противоречие с усилением эксплуатации крестьян.

Продолжающаяся перестройка эксплуататорского класса в Луристане вызвана не только ограничением власти лурских феодалов, отменой их титулов, национализацией пастбищ и сокращением ханского землевладения, что было тесно связа-

но и с разорением многих аристократических лурских семей, не сумевших приспособиться к новым условиям из-за привязанности к патриархальным традициям.

Факты показывают, что в результате проводимой в Иране аграрной реформы в Луристане стали выделяться новые категории землевладельцев—в основном мелких помещиков, которые выкупают земли у крупных помещиков и разорившихся аристократов при прямой поддержке правительства, заинтересованного в создании опоры для конституционной монархии.

Одна категория этих «местных» землевладельцев хорошо известна в Луристане. До реформы они были мелкими ханами, в основном «калантарами» и «кедхода» (деревенскими старостами).

Другую категорию составляют мечтающие разбогатеть «пришлые» правительственные и военные чиновники, а также представители торгово-ростовщической и компрадорской буржуазии, закупившие в Луристане государственные земли «Халисе», конфискованные в прошлом у опальных лурских вождей¹.

Как же перестраивались те бывшие крупные лурские феодалы и аристократы, которые не разорились в новых условиях и не оказались в опале за противодействие проведению аграрной реформы? Прежде всего, в соответствии с этой реформой, они оставляли себе по одной деревне (в 6 дангов), а часть других своих деревень тайно распределяли среди своих родственников и преданных «сородичей», которые таким путем становились «местными» помещиками, но сохраняли прежнюю зависимость от своих бывших крупных феодалов. Такого рода зависимость укрепляется еще и тем, что бывшие феодалы используют свои связи с небеспристрастными к деньгам тегеранскими властями и через них оставляют вместо себя своих ставленников—«местных» помещиков, а последние оплачивают им за это часть своих доходов и поддержанием их урезанной власти.

اطلاعات در يك ربع قرن ، حوادث مهم يك ربع قرن در يك جلد¹
تهران ، ۱۳۲۹ ، ص ۲۰

Влияние бывших феодалов среди луров сохраняется и благодаря их торгово-ростовщической и предпринимательской деятельности в сфере скотоводства и товарного земледелия. Оптом закупая товары в городах, они реализуют их по высоким, спекулятивным ценам в лурских деревнях, а в городах Луристана они обзаводятся ковровыми и ремесленными мастерскими, продовольственными магазинами и гаражами. В обмен на сельскохозяйственную продукцию эти ханы отпускают своим «сородичам» товары в кредит за ростовщическую ссуду, нередко под залог стада, земельного участка или урожая будущих лет.

Нарастающие долговые обязательства крестьян создают условия для их внеэкономической эксплуатации, прикрываемой племенной организацией. Таким образом, бывшие лурские крупные феодалы, все более приспосабливаясь к развивающимся капиталистическим отношениям, становятся в деревне преуспевающими помещиками (хотя и сохраняют при этом феодально-племенные институты), а в городе — мелкими капиталистами, акционерами действующих и строящихся промышленных предприятий¹, оптовиками и т. д. Это означает также, что наряду с появлением новых категорий мелких землевладельцев, класс бывших крупных феодалов стал представлять собой новую категорию землевладельцев-капиталистов. В определенной мере это относится и к «пришлым» помещикам, которые продолжают оставаться представителями торгово-ростовщической и компрадорской буржуазии. Небольшие изменения происходят и среди эксплуатируемой массы лурских крестьян.

В конце 1964 г., перед началом второго этапа земельной реформы, которая по политическим соображениям в первую очередь проводилась в Курдистане, Луристане и Хузистане,

---

¹ В счет компенсации за отчужденные излишки земли помещикам выдавались 6% стоимости этих излишков в качестве первоначального государственного взноса, а в счет остальной стоимости предлагались акции на строительство промышленных предприятий или облигации займов, которые можно было заменить на акции до истечения срока их действий. В середине 1966 г., из общей суммы долга в 6,5 млрд. риалов, которые государство должно было выплатить помещикам за отчужденные земли, было уплачено 1 млрд. 200 тыс. риалов.

правительство обратилось к землевладельцам с предложением выбрать одну из трех форм отчуждения у них земли: продажу земли крестьянам, аренду на 30 лет или соглашение с крестьянами о дележе урожая. Землевладельцам предлагалось обсудить этот вопрос с крестьянами и сообщить правительству об окончательном решении¹. По сообщению иранской демократической прессы, большинство помещиков Луристана и других провинций избрало вариант аренды без согласования этого вопроса с крестьянами, что было нарушением закона об аграрной реформе.

Только когда было выгодно помещикам, они соглашались продавать свои земли крестьянам или делить с ними урожай по пятичленной системе, выражающей отношение собственности к ее элементам (земля, вода, семена, тягло и труд). Доля крестьянина в этом случае колеблется от одной четвертой до половины урожая², в зависимости от характера почвы, орудий труда³, водных источников и удобрений. При этом часть этой доли уходит на покрытие взноса кооперативу, долговых обязательств, расчетов с лавочниками, ростовщиками и т. д.

Ограничиваясь полумерами при проведении аграрной реформы, правительство не предпринимает решительного наступления против феодальных отношений. Этим пытаются воспользоваться и урезанные в правах лурские землевладельцы, чтобы закрепиться в сфере кочевого скотоводства, где имеются наибольшие возможности для сохранения феодальной эксплуатации лурских кочевников, прикрываемой племенной оболочкой. Характерно, что внутри этой племенной организации арендная плата предоставляется крестьянину под видом помощи обедневшему сородичу и несмотря на то, что с 1930 г. правительство заменило все натуральные сборы со скотоводов денежным налогом, отдача помещицего скота в аренду бедняку или принятие в помещицье стадо

¹ «Иран пресс», 3 мая 1965.

² Ш. М. Бадп, Аграрные отношения в современном Иране, М., 1959, стр. 124—126.

³ Собственники сдают тракторы в аренду, взимая по 50.000 риалов за пропашку 1 га («Техрап экономист»), 1963, № 493, стр. 17.

на выпас нескольких овец бедняка афишируется как забота и милость их бывшего хана.

Отказавшись от управления лурами через их вождей, правительство еще в 1953 г. при министерстве шахского двора создало Высший совет по делам племен¹. В этих же целях были использованы командование войск, дислоцированных в Луристане, и институт «сарпарастов»—государственных попечителей над племенами. Все они не могли обойтись без помощи лурских ханов-помещиков, власть которых были призваны ограничить, и потому их деятельность была безуспешной². Независимо от этого проводимые в Луристане аграрные преобразования, так же как и слияние лурских отходников с рабочими индустриальных гигантов, строящихся с помощью Советского Союза в Исфаганской провинции, а также нефтепромыслов иранской национальной нефтяной компании (Западнее Керманшаха) и Международного нефтяного консорциума в Хузистане, открывают простор для развития капиталистических отношений в Луристане и деграйбализации лурских этнических союзов.

Языковая близость и религиозная общность персов и луров до середины XX в. использовались иранским правительством для отрицания лурского языка и народности и персизации луров. Однако с 1956—1960 гг. стал проводиться новый курс в национальной политике правительства, официально признавшего луроязычные народности. Проведение этого курса было частично связано с выступлением видного иранского общественного деятеля Хасана Таги-заде в клубе «Мехрگان» в декабре 1960 г. Призывая отказаться от политики персидского шовинизма, паниранизма и расизма, Х. Таги-заде осудил сторонников «теории» единой иранской нации и потребовал установления национального равноправия³ в многонациональном и многоязычном Иране, однако не в

¹ «Техран экономист», 25 сент. 1961.

² F. Barth, *Nomads of South Persia. The Tribe Basseri of Khamseh* Conte darcy, Oslo—New York, 1963, pp. 21, 71, 72.

³ سید حسن تقی زاده ، خطابه در موضوع اخذ تمدن خارجی ،
تهران ۱۹۶۱ ص ۴۲-۴۳

целях демократизации общественного строя страны и ликвидации национального гнета, а «для увеличения ассимиляторской силы центрального правительства»¹.

В том же 1960 году была предпринята попытка использовать шиитов-луров для ослабления в Иране национализма суннитов-курдов и арабов с помощью перекраивания административных границ. Часть Луристана с полумиллионным населением была присоединена к Хузистану для искусственного создания арабского национального меньшинства в этой провинции и ослабления арабского сепаратизма².

Одновременно курдские районы Керманшаха (несмотря на заявление возглавляемой Пезешк-Пуром партии паниристов об иранском происхождении курдов)³ были включены в Луристан. Это означает, что, по убеждению правительства, луры ближе стоят к персам, чем курды. Отсюда их заинтересованность в луризации курдов и арабов. Наблюдается и другая тенденция правительства—рассматривать вместе все луроязычные народности Ирана (луров, бахтиар, кухгилуйе и мамасани), что нашло свое конкретное отражение в опубликованной в 1960 г. в Тегеране официальной карте распространения языков в современном Иране⁴. Это выдвинуло луроязычные народности по численности (1.300.000 чел.) на четвертое место в стране, после персов, азербайджанцев и курдов⁵. Судя по приведенному заявлению Х. Таги-заде, иранское правительство заинтересовано не в национальной консолидации всех луроязычных народностей, а в их ассимиляции и персизации, а также использовании сравнительно инертных в политическом отношении луров в целях разрядки

¹ Там же.

² По данным официальной иранской статистики, три луристанских шахрестана Хорремабад, Буруджирд и Гольпайген, общей численностью населения в 508.400 чел. (в 1956 г.), а также шахрестан Бехбехан из провинции Фарс с населением в 174.400 чел. были присоединены к Хузистану, где в то время проживало примерно полмиллиона арабов (об этом см.

امار در ايران، ص ۱۰۱)

³ «اطلاعات»، 1966, 4 января.

⁴ امار در ايران، تهران، ص ۱۰۱

⁵ Там же.

накаленной обстановки в Хузистане и Курдистане, поскольку арабы и курды Ирана поддерживали контакты с освободительным движением курдов в соседнем Ираке¹, а также с антиимпериалистическим и антимоноархическим движением в арабских странах. Другая тенденция в национальной политике правительства проводится в Поштекухе, где проживают лурцы и курды, и который по новому административному делению не включен ни в Луристан, ни в Курдистан, и считается персидской территорией.

Таким образом, лурцы являются самобытной народностью, говорят на своем лурском языке, имеют свою литературу, религию, историческую территорию и опыт освободительной борьбы.

Развивающиеся в Луристане капиталистические отношения, связанные с проводимой аграрной реформой, способствуют дестрабализации этнических лурских союзов и ускоряют консолидацию лурской народности, однако иранские правящие круги пытаются затормозить этот процесс средствами разобщения и ассимиляции луров, а также перекраиванием территории исторического Луристана.

Բ. Պ. ԲԱԼԱՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ԼՈՐԵՐԻ Էթնիկական ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա մ փ ո լ ի ու մ

Իրանի ժողովուրդների ազգագրական ղարգացման արդիական ամենաբիշ ուսումնասիրված հարցերից մեկը մնում է նորագույն շրջանում լորերի էթնիկական կոնսոլիդացիայի պրոբլեմը:

Հոգվածում ցույց են տրված լորերի ծագման պրոբլեմի ուսումնասիրության հիմնական ուղղություններն ու փուլերը սովետական և արտասահմանյան պատմագրության մեջ: Քննվում են լորերի բարբառների ղարգացման մի քանի յուրահատկությունները իրա-

¹ См. Б. П. Балаян, Арабы Хузистана, «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. III, Ереван, 1967, стр. 220, 225.

նական լեզուների սիստեմում: Հետազոտվում է լորերի էթնիկական միութունների դետրայբալիզացիայի և լոր ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը՝ ֆեոդալական ինստիտուտների և ցեղային կազմակերպության փոխակերպման, ինչպես նաև զարգացող կապիտալիստական հարաբերությունների և ագրարային վերափոխումների ազդեցության տակ:

Այդ կապակցությամբ բացահայտվում է իրանի ղեկավար շերջանների տենդենցը արգելակելու լորերի կոնսոլիդացումը՝ նրանց ասիմիլացման, մեկուսացման և պատմական լորեստանի տերիտորիայի վերանայման միջոցով:

Г. Б. АКОПОВ

ОСНОВНОЙ ПРИНЦИП КЛАССИФИКАЦИИ НАРОДОВ ДРЕВНЕИРАНСКОЙ ИСТОРИКО-ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИЕЙ

Древнеиранская историко-эпическая традиция давно привлекает внимание как филологов, так и историков. Подобно тому, как нельзя изучать древнюю историю, например евреев, в отрыве от данных библейской мифологии¹, так нельзя дать всестороннее освещение древней истории иранцев в отрыве от иранской историко-эпической традиции. Конечно, Мардух перегибает, когда доказывает, что действительная история Ирана не в западных источниках, а в иранском эпосе²; конечно, когда Фатх-Али-шах Каджар, перечисляя иранские династии, ставит мифических пишдадийцев и кейанидов в один ряд с историческими Аршакидами и Сасанидами³, это говорит об уровне его познаний в истории, но никак не о том, что такие династии действительно существовали. И все же, несмотря на все это, дело не в том, чтобы сослаться на «неисторичность» древнеиранского эпоса и отвернуться от него, а в тех «признаках материалистического мышления, которые неизбежно возникали в процессе труда

¹ Например, H. H. Milman, History of the Jews. London, 1883, p. III—VII, 1—47.

² شیخ محمد مردوخ کتاب تاریخ مردوخ جلد ۱ ص ۲

³ نامه خسروان
стеклографическим способом книги портрет, видимо, Фатх-Али-шаха и надпись: گرد آورنده این داستان جلال پور فتحعلی شاه قاجار

и всей суммой социальной жизни древних людей» и которые А. М. Горький выдвигал как доказательство «целесообразности древних сказок и мифов»¹. В этом смысле понятен интерес к иранской мифологии и эпосу не только в филологическом, но и историческом плане.

Оно и неудивительно. Отмечая, что еще в сасанидское время иранцы не имели официальной историографии, В. В. Бартольд добавляет, что ее заменял официальный эпос², в форму которой и облеклась реальная история. Это положение особенно верно в отношении древнейших эпох. Касаясь того, что Иран имеет 2,5-тысячелетнюю писаную историю, А. Т. Олмстед отмечает, что ей предшествовал почти такой же период³, история которого в той или иной мере отразилась в легендах и героическом эпосе⁴. Отсюда — мнение иранского историка Мошир од-Довле, что подобно тому, как нельзя изучать древнеиранскую мифологию в отрыве от истории, так невозможно изучение древней истории Ирана в отрыве от эпоса и мифологии⁵. Дело лишь в том, что если Т. Нельдеке, например, акцентирует внимание на выяснении исторических корней тех или иных образов и тем иранского эпоса⁶, для В. В. Бартольда более важно выяснить, какие конкретные исторические факты и события могли отразиться в них⁷; если для Е. Э. Бертельса важна филологическая сторона вопроса⁸, для А. Кристенсена интересней выяснить, что могло отразиться в рассказе о «десятиях» тех или иных легендарных царей⁹.

¹ М. Горький, О литературе, М., 1933, стр. 446.

² В. В. Бартольд, Иран, Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 27.

³ G. G. Cameron, History of Early Iran, Chicago, 1936.

⁴ А. Т. Olmstead, History of the Persian empire, Chicago, 1960, p. 2—3.

⁵ حسن پيرنيا ، ايران باستان ، جلد ۱ ، تهران ۱۳۳۱ ، ص ۱۷۱

⁶ Th. Nöldeke, Der Iranische Nationalepos, Berlin-Leipzig, 1920.

⁷ В. В. Бартольд, К истории персидского эпоса, ЭВО, т. XXII, вып. 4, 1915.

⁸ Е. Э. Бертельс, История таджикско-персидской литературы, Избр. труды, т. I, АН СССР, 1960.

⁹ A. Christensen, Les gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique. Paris, 1933.

Впрочем, оба эти аспекта изучения древнеиранского эпоса взаимосвязаны столь тесно, что нередко трудно определить, где кончается филология и где начинается история¹. Тенденция эта особенно характерна для работ иранских авторов: если Р. Шафаг акцентирует внимание на филологической стороне истории иранского эпоса², то С. Нафиси дает его «комплексное» изучение³, а З. Сафа в одном случае выступает как филолог⁴, в другом—ведет «поиски исторических данных в иранских народных легендах»⁵. В результате сложилось такое положение, когда редкое исследование обходится без того, чтобы не попытаться привлечь данные эпоса к освещению вопросов истории⁶. Тенденция эта характерна как для иранских⁷, так и европейских авторов, в том числе и, в частности, Э. Брауна, который ставит целью дать не просто историю Ирана, а именно «литературную историю Персии», основанную на данных иранских литературных памятников, особенно в части ее древнего периода⁸. Сюда же относится и работа Е. Херцфельда⁹.

Формирование иранской историко-эпической традиции относится к глубокой древности; отдельные ее элементы сложились в эпоху «происхождения» иранцев, а другие несут в себе такие «рациональные зерна» их этнической истории, которые не дошли до письменной историографии, а если и

¹ I. Darmsteter, *Etudes Irantennes*, t. II, 1883.

² شفق ، تاریخ ادبیات ایران ، تهران ، ۱۳۲۰

³ نفیسی سعید ، تاریخ تمدن ایران ساسانی ، تهران ، ۱۳۳۱

⁴ دکتر ذبیح الله صفا ، تاریخ ادبیات در ایران ، جلد ۱ تهران ، ۱۳۲۹

⁵ مجله دانشکده ادبیات ، شماره ۲۵ ، تیرماه ۱۳۴۵

⁶ Например, P. Sykes, *A history of Persia*, London, 1951, p. 133—135.

⁷ Типична в этом отношении изданная стеклографически в Иране книга التاريخ العجم فی آثار ملوک العجم. Работа без даты и имени автора; на обложке надпись почерком, отличающимся от основного текста: Фазл-олла Хосейни Казвини. В дальнейшем: «Тарих аль-аджам».

⁸ E. G. Browne, *A literary history of Persia*, v. I, Cambridge, 1956, p. 112—116.

هرسفلد ، شاهنامه و تاریخ ، تهران ، ۱۳۰۵

дошли, то в столь «абстрагированном» виде, что не привлекали внимания историков. Правда, мы располагаем исследованием А. Кристенсена о легендарных версиях происхождения иранцев¹ и его же попытками решить вопрос об их прародине на основе данных иранского эпоса²; такими же попытками Е. Бенвениста³ и работой М. Купера, имеющей целью решить по этим же данным вопрос об иранских миграциях⁴. Но мы не имеем ни одного специального исследования о «родословной народов» иранской историко-эпической традиции и особенно о ее принципах. И дело тут не только в частности, а в том, что в силу некоторых методологических принципов индоевропейской науки изучается не то, что заключено в иранском эпосе, а то лишь, что подходит под те или иные ее концепции. Говоря точнее, иранская историко-эпическая традиция изучается не сама по себе, а в плане концепций индоевропейской теории. Настоящая статья является второй, после опыта данных древнеиранской мифологии по этнической истории курдов⁵, попыткой рассмотреть основные принципы иранской историко-этнической традиции в классификации народов в свете разрабатываемой нами теории этнической консолидации.

Останавливаться на всей сюжетной линии древнеиранского эпоса нет ни возможности, ни необходимости. Отсылая интересующихся к обширной литературе по этому вопросу⁶,

---

¹ A. Christensen, *Recherches sur l'histoire legendaire des Iraniens*, Stockholm, 1915.

² A. Christensen, *Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire legendaire des Iraniens*. Stockholm, 1917.

³ E. Benveniste, *L'Eran Vez et l'origine legendaire des Iraniens*, BSOS, v. VII, 1934.

⁴ Cooper M., Grass, *A persian epic migration*, „Asia“, Jan. feb. 1925.

⁵ Г. Б. Акопов, Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии. «Востоковедческий сборник», вып. II, АН АрмССР, 1964, стр. 318—348.

⁶ Кроме отмеченных работ Э. Брауна и Е. Э. Бертельса см. также И. М. Оранский, *Введение в иранскую филологию*. М., 1960; «Литература древнего Востока», МГУ, 1962.

отметим, что и он начинается с «сотворения мира». Разница лишь в том, что если библейский всевышний справился с этим делом в один прием за неделю, иранский бог потратил на это несколько тысяч лет, разделив их на два цикла: сначала, в течение трех тысяч лет он трудился над созданием духовного мира, а затем начал создавать мир реальный, в том числе и человека¹. Первым человеком, в отличие от библейского Адама, Авеста называет Гайомарта², или, как его именуют средневековые источники, Кейумарс³; с Адамом его роднит и то, что бог и ему не выдал обмундирования и ходил он голым.

Как в нашей, так и зарубежной литературе имя Гаймарта расшифровывают как «земной смертный»⁴. Но нам, признаться, такая расшифровка не совсем понятна, и мы находим, что второй элемент этого имени—«март»—это иранское, как, впрочем, и армянское «человек», «мужчина»; что же касается начального «гай» или средневековой его формы «кей», то оно обнаруживается в названии мифической династии кейанидов⁵. Впрочем, некоторые полагают, что кейниды не мифическая, а мифологизированная династия,—одни видят в них выступавших против зороастризма владетелей на северо-востоке Ирана⁶, а другие—правлящую в то же время в Белуджистане династию⁷. При наличии нескольких, опять-таки нам не совсем понятных расшифровок элемента «кей»⁸, нам он представляется показателем «царственности», и не случайно, видимо, что «кей» прилагается именно к царским именам,—например: Кей-Кобад, Кей-Хосров, Кей-Кавус и т. д.⁹. Не случайно в равной мере и то, что вопреки мнениям о его принадлежности к династии пишдади или парадата

¹ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, I, стр. 40.

² Hartman Sven, Gayomart, Uppsäl, 1953.

³ Фердоуси, «Шах-наме», т. I, АН СССР, 1957.

⁴ Е. Э. Бертельс, там же, стр. 198.

⁵ A. Christensen, Les kayanides. København, 1917.

⁶ В. В. Бартольд, Иран, Исторический обзор, Ташкент, 1926, стр. 59.

⁷ P. Sykes, p. 136.

⁸ В. В. Бартольд, Исторический обзор, стр. 59.

⁹ P. Sykes, p. 137.

авестийской мифологии¹, средневековые источники, например, «Аль-Бид ва-т-таварих» Макдиси называют его царем, — «первый, кто царствовал из потомков Адама, носил имя Кейумарс»². Другое дело, что если Макдиси говорит, что Кейумарс «царствовал на земле», вкладывая в это выраженное как в армянских источниках³, так и в «Наме-е Хосрован» убеждение, что он был вообще «первым царем»⁴, иранская традиция видит в нем именно «первого иранского царя» — *نخستین پاشا هان عجم*⁵. Исходя из этих тенденций, Олмстед называет Гайомарта «родоначальником арийского народа», в узком, именно «иранском» значении — «арийский»⁶. Если иметь в виду, что «мард» — это нередко обозначение мидийцев⁷, откроется возможность расшифровать имя Гайомарт как «царь мидийцев», тем более, что оно находит связи с таким «мидийским» именем, как Гаумата, которым именовался объявивший себя царем маг времени начала царствования Дария⁸. Но все дело в том, что как в авестийской мифологии, так и в средневековых интерпретациях его темы Гайомарт выступает в роли «царя людей» вообще, а не какого-либо одного, в частности «иранского народа»⁹.

Не касаясь попыток историзирования темы Гайомарта¹⁰, ограничимся некоторыми вытекающими из рассмотренного материала замечаниями. Речь идет о том, что, во-первых, в

¹ Е. Э. Бертельс, Избр. тр., I, стр. 137.

² Цит. по: «*ملك الشعراء بهار ، سبکشناسی نثر فارسی ، جلد ۲ ، طهران ۱۳۳۱ ص ۴*»

³ «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, стр. 10—12.

⁴ «Наме-е Хосрован», стр. 22.

⁵ «Тарих аль-аджам», стр. 24.

⁶ А. Т. Olmstead, p. 21.

⁷ W. Geiger, *Ostiranische Kultur im Altertum*, Erlangen, 1882, 5, 66.

⁸ М. М. Дьяконов, Очерк Истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 82—84.

⁹ A. Christensen, *Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes*, Det. kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Bd. XXIX, № 4, 1943.

¹⁰ *احسان نوری ، تاریخ ریشه نثر ادب ، کرد نیوان ، ۱۳۳۳ ص ۴۲-۴۳*

теме Гайомарта в роли родоначальника рода людского отразилась та идущая из глубин истории «этногенетическая концепция», которая в современной науке известна под названием моноцентрической теории¹, с тон, конечно, разницей, что если наука род человеческий выводит из одного «центра»², здесь, как и в легенде об Адаме,—один предок. Важно, во-вторых, что Гайомарта—это предок не одного какого-то народа; в интерпретации Макдиси он потомок Адама³, а если иметь в виду созвучие его имени, отождествляемого с Ноем, Кейзуфруса, например, у Волнея⁴, или Ксисуфара армянских источников⁵,—не останется сомнений, что в образе этого «первого, кто царствовал», мы имеем не «родоначальника иранцев», а такого же «супернационального» родоначальника, как и отождествляемые с ним Адам или Ной. Отсюда следует, что иранская эпическая традиция, в отличие от современной паниранистской историографии⁶, не претендует на какую-то особую извечную расу иранцев.

Рассмотренная «моноцентрическая» концепция предполагает, что подобно тому как в библейских легендах о патриархах от Адама до его седьмого потомка Ноя, так и в авестийской мифологии в период от Кейумарса до его седьмого потомка Ферейдуна люди жили «одним миром». Но вот трон достается Ферейдуну, или авестийскому Трейтаоне⁷, в котором Э. Браун видит образ, тождественный библейскому Ною⁸; именно в его время происходит разделение рода человеческого на отдельные народности⁹. Касаясь этой темы, Фердоуси пишет:

¹ Я. Я. Розинский, Теория моноцентризма и полицентризма в проблеме происхождения современного человека и его рас. М., 1949.

² L. Leakey, The origin of the genus Homo... „The evolution after Darwin“, v. II, Chicago, 1960.

³ ملك الشعراء بهار ص. ۴

⁴ Волней, Путешествия Волнея в Сирию и Египет, ч. I, М., 1791, стр. 544.

⁵ Например, «История Армении Моисея Хоренского», М., 1893, стр. 5.

⁶ Например, كيهان مسعود ، جغرافیای مفصل ایران ، جند ۲ ، ص ۴۴-۴۳

⁷ „Grundriss der Iranischen Philologia“, II, s. 131.

⁸ E. G. Browne, I, p. 115--116.

⁹ احسان پارسا ، داستانهای شاهنامه ، تهران ۱۳۳۷ ص ۳۷

Мир натрое царь Феридун разделил:
 Часть—Запад и Рум, часть Китай и Туран,
 А третья—Пустыня бойцов и Иран.
 Сначала на первенца он поглядел.
 Рум с Западом Сельму назначил в удел...
 А храброму Туру седой властелин
 Туран во владение отдал и Чин...
 Когда же Ираджа черед наступил,
 Ему во владение отец уступил
 Иран и Степь копыеносных бойцов...¹

Из этого отрывка видно, что разделение мира на отдельные народности иранская эпическая традиция возводит к царю Ферейдуну² и что в этом смысле рассмотренная тема имеет много общего с легендой о сыновьях Ноя³. Подобно тому, как в библейской легенде они выступают в роли родоначальников различных народностей⁴, так и здесь иранская историко-этническая традиция возводит к сыновьям Трайтано⁵ происхождение тех или иных охватываемых ею народностей⁶. Остановимся коротко на вопросе, о каких народностях идет речь,—вопрос тем более интересный, что дает возможность наметить круг представлений древних иранцев о соседних странах⁷.

Из текста «Шах-наме» следует, что Сальму достался Рум, под которым имеется в виду Малая Азия. Из этого Зия

¹ «Шах-наме», т. I, стр. 99—100.

² «Наме-е Хосрован», стр. 95—96.

³ A. T. Olmstead, p. 22.

⁴ Об этом в изложении мусульманской схоластической историографии см. например, Иби-Кутейба, كتاب المعارف изд. Ф. Вюстенфельда, 1850, стр. 14.

⁵ «Тарих-аль-аджам», стр. 147.

⁶ P. Sykes, p. 135.

⁷ Г. В. Птицин, К вопросу о географии «Шах-наме», ТОВЭ, IV, Л., 1947; относительно географии Авесты,—A. Christensen, Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes. „Det. kgl. Danske videnskabernes selskab“ № 4, Bd. XXIX, Kobenhavn, 1943.

Геокаल्प делает вывод, что в «потомках Сальма» нужно видеть турок, поскольку именно они обитают ныне в этом районе¹. Но он «забывает», что легенда к «уделу Сальма» вместе с Румом относит и Запад, в котором автор «Ат-тарих аль-аджам» видит Европу². Но курьезность притязаний этого «отца пантюркизма»³ не только в том, что через причисление турок к «потомкам Сальма» он «доказывает» исконность их обитания в Малой Азии⁴,—она состоит еще и в том, что этот «предок турок» им же отождествляется с Сальмом⁵, известным в библейской традиции как родоначальник семитических пародов⁶.

В науке высказывается предположение, что в легендарных «потомках Сальма» иранская эпическая традиция имеет в виду древних сарматов⁷, известных истории как одна из групп ираноязычных кочевников⁸. Отождествление «потомков Сальма» с ними основывается на том, что в некоторых названиях наблюдается варьирование звуков «л» и «р», когда элемент, например, «ал» в названии Албания и вообще «алан» переходит в «ар»—Арран, санскритское «арана» или «живущий в степи», встречающаяся у Птолемея форма названия алан Приаралья «ари(ак)» и т. д.⁹. Отсюда возможность варьирования «сальм»—«сарм» в роли основы иранской формы этого названия «Сайрим», перешедшей в греческое «сав-

¹ Ziya Gökalp, Türkünlüğün esasları. İstanbul, 1961, s. 10—14.

² «Тарих-аль-аджам», стр. 147.

³ Выражение курдского деятеля Джалилет-Али Бадр-хана. مکتوب ترکیا ، رئیس جمهوری قازی مصطفی کمال پاشا حضرتلرینه ، ۱۹۳۲ ص ، ۱۱

⁴ Научно-критический анализ этих концепций: Г. Б. Акопов, Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока в освещении пантюркистской историографии, «Известия» АН АрмССР, № 7, 1965, стр. 27—45.

⁵ Ziya Gökalp, s. 10—14.

⁶ А. Крымский, «Семитические народы и языки, Т. Нельдеке, «Труды по востоковедению», вып. IV, 1903.

⁷ В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический очерк, 1903, стр. 5—6.

⁸ А. А. Шахматов, Введение в курс русского языка, ч. I, 1916..

⁹ Об этом см: «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 138..

ромат» и через нее—наше «сармат»¹; интересно наличие в топонимике Центральной Азии названия Сайрам. Другое дело, что мы не располагаем научно обоснованной расшифровкой названия сарматов: в то время когда В.с. Миллер выводил его из иранского «сар» (голова) и элемента «мат», не давая, впрочем, ему объяснения², Нюберг находит, что основа «сармат»—это «сау-ром» и означает, «черноволосый»³, а Мацулевич считает, что основа названия «савромат»—«савр» восходит к тому же корню, что и крымское «тавр»⁴...

Как видно, перед нами три взаимоисключающих решения вопроса этимологии «сармат». Единственное, что на основе данных источников можно сказать о сарматах,— это то, что нередко они именуется киммерийцами⁵; киммерийцы же известны как часть скифов⁶, следовательно, и в сарматах история имеет дело со скифами⁷; не случайно Страбон о них говорит: «скифы или сарматы»⁸ или что сарматы—это «тоже скифы»⁹. Из этих данных следует, что в сарматах, по крайней мере их иранской части, мы имеем дело с иранцами.—Геродот об иранских мидийцах говорит как о народности, имеющей сарматское происхождение, а Диодор, наоборот,—что-де они—потомки мидийцев¹⁰. Взгляды иранской принадлежности сарматов¹¹,—если верно их отождествление с

---

¹ М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, Птроб., 1918.

² В.с. Миллер, Эпиграфические следы иранства на юге России, ЖМНП, октябрь 1886.

³ «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 128.

⁴ Л. А. Мацулевич, Аланская проблема и этногенез Средней Азии, там же, стр. 128—130.

⁵ Б. Б. Piotrowski, Скифы и древний Восток, «Советская археология», вып. XIX, 1953.

⁶ «История Мидии», стр. 238—239.

⁷ Я. А. Манандян, Некоторые проблемы истории древней Армении и Закавказья, Ереван, 1944, стр. 65.

⁸ Страбон, XI, 6, 2.

⁹ Там же, XI, 2, 1.

¹⁰ «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 132.

¹¹ И. М. Оранский, Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр. 64.

легендарными «потомками Сальма»,—подтверждаются той тенденцией иранской эпической традиции, что они потомки родного брата родоначальника иранцев и едва ли отличались от них.

Таким образом, выясняется, что, обособляя «потомков Сальма» в отдельную общность, иранская эпическая традиция исходит не из их расовых или языковых особенностей. Эта тенденция игнорирования отмеченных признаков при классификации народов особенно наглядно видна на примере ее отношения к так называемой «туранийской расе» или «потомкам Тура».

Их рассмотрение начнем с вопроса об отождествлении турецкими историками легендарных туранийцев с предками турок¹. Такое их отождествление, помимо созвучия «тур(ан)»—«тур(к)», строится на том убеждении, что легендарный Туран—это прародина турок или, по терминологии Бахри Гюльтекина, их колыбель²; отсюда понятие «anayurta» турок в лице Турана³, отождествляемого турецкими историками с Центральной Азией, точнее нынешним Туркестаном⁴. Отождествление Турана со Средней Азией имеет место и в некоторых средневековых источниках, например в «Джаме аттаварих» Рашид эд-Дина⁵. На этой основе возникло убеждение, что легендарные туранийцы—это предки турок⁶.

Несмотря на широкое распространение этих взглядов, они трудно доказуемы. Дело в том, что Туру в удел, по легенде, достался «Китай, страны тюрок и области востока» вообще⁷, и это не дает возможности локализовать «удел Тура». Если Е. Херцфельд в авестийском Туре видит Хорезм⁸.

¹ Ziya Gökalp, s. 10—14.

² Цит. по: «Бюллетень кружка по изучению Востока» NS, Тифлис, 1932, стр. 64—65.

³ „Birinci Türk tarihi kongresi“, Istanbul, 1937, s. 30.

⁴ „IV TTK“, Ankara, 1948, s. 8.

⁵ Рашид эд-Дин, Собрание летописей, т. III, Л., 1946, стр. 24, 35—36, 51.

⁶ Dr. Arin Engin, Eti tarihi, Istanbul, 1961, s. 16.

⁷ «Тарих аль-аджам», стр. 147.

⁸ E. Herzfeld, Zoroaster and his World, Princeton, 1947, p. 90/.

то другие авторы, в том числе и В. И. Абаев, отождествляют легендарных туранийцев со скифами¹. Ничего не дает для локализации Турана и иранская эпическая традиция; не случайно, что связанные с туранцами события в «Шах-наме» разворачиваются не только в Средней Азии, но и в других районах, в том числе и на Кавказе²; интересно встречающееся в исторической топонимике Армении название Тур-труни³. К Турану в сасанидское время относился и юго-восточный Иран,—это видно из рассказа Табари о том, как к Ардеширу вместе с послами кушанского царя пришли послы «царя туранского и мекранского»⁴. Правители этого района и в средние века носили титул «туран-шахов»⁵. Важно отметить, что, локализуя Туран в Средней Азии, Рашид эд-Дин ничего не говорит о туранийцах как определенной расово-этнической общности; что ни в одном—ни иранском, ни индийском, ни китайском, ни древнетюркском и ни каком-либо другом источнике нет данных об особой «туранийской расе»⁶,—ведь эпоним и туранийцев—это родной брат Ираджа⁷.

Намечая далее вернуться к вопросу о том, что имеет в виду современная наука под понятием «туранийской принадлежности», обратим внимание, что и в обособлении иранцев в отличную от туранийцев и сайримов единицу иранская традиция руководствуется не этническими или языковыми их особенностями. Для иранской эпической традиции иранцы являются иранцами по той причине, что они—подданные «царя иров»,—как, вероятно, должно расшифровываться

¹ В. И. Абаев, Скифский быт и реформы Зороастры, «Archiv orientální», XXVI, 1956, стр. 28.

² М. М. Дьяконов, Фердоуси—жизнь и творчество, АН СССР, 1940.

³ «История Армении Моисея Хоренского», стр. 96.

⁴ „Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Cronik von Tabari übersetzt von Th. Nöldeke“, Lieden, 1879, s. 17—18.

⁵ „История керманских сельджуков“ Мухамед бин-Ибрахима,—„Revue de textes relatifs a l'histoire des Seljukides“ par m. Th. Houthma, v. II, Lung.-Batav. 1886.

⁶ В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический обзор, 1903, стр. 5.

⁷ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, т. I, М., 1960, стр. 33—34.

«ир-радж». — (ср индийское «радж»)¹. Впрочем. Иран именовался Ираном и до Ираджа, и тут нельзя не отметить, что не все его подданные именовались иранцами. Так, население доставшейся ему «Степи богатырей», или Дашт-е гордана «Шах-наме», именовалось гордами; одни авторы в этой стране видят Курдистан², другие — нынешний Сейистан³, или древнюю Сакастону, название которой расшифровывают как «Страна скифов»⁴. Кроме того, к владениям Ираджа относятся еще и عراق⁵: возможно, что это Арак, но все дело в том, что некоторые варианты легенды об Ирадже говорят, что ему достался «Иран и Арабистан»⁶. Возникает вопрос: почему население этих владений Ираджа не именовалось «иранцами»?

Но оставим пока вопрос этимологии «иранец». Для нас важно здесь подчеркнуть, что если в библейской мифологии отличию физического облика хамитов, например, от семитов или яфетидов дается то объяснение, что они «черны лицом» из-за хамского отношения Хама к отцу своему⁷, иранская эпическая традиция вообще не отличает сайримов от туранийцев и их вместе от иранцев. Правда, в «Наме-е Хосрован» отмечается тенденция отличия иранцев от них объяснить тем, что-де в то время, когда мать Ираджа Эрнаваз — это дочь иранца Техмуреса и именуемая поэтому Иран-дохт, мать Тура и Сальма — это дочь чужеземца Зохака⁸. Во всем остальном между всеми ними нет никакой разницы. Это означает, что тема разделения Ферейдуном мира на три части, которую отождествляют, как мы видели, с аналогичной темой в библейской мифологии и которая должна, казалось бы, дать ответ на вопрос о происхождении иранцев, — такого

¹ «Востоковедческий сборник», II, стр. 331.

² Например, комментарий к «Шах-наме», т. I, стр. 612.

³ Тегеранское изд. Малак ош-Шоара Бахара. تاریخ سیستان

⁴ E. Herzfeld. Sakastan. „Archaeologische Mitteilungen aus Iran“. Ad. IV, H. I, Berlin, 1932.

⁵ «Тарих аль-аджам», стр. 147.

⁶ احسان يارشاغر، داستانهای شاهنامه، ص ۷۰

⁷ Ибн-Кутейба, стр. 14.

⁸ «Наме-е Хосрован», стр. 95—96.

ответа не дает. Игнорирование ею расово-антропологических признаков особенно наглядно видно на примере туранийцев.

Как известно, одним из основных признаков расы является расово-антропологический тип, история же не знает определенного туранийско-турецкого типа¹. Впрочем, в науке высказывается мнение², что исходный тип тюркской расы— это монголоид³; Масуди характеризует древних турок-огузов как монголоидов⁴; на основе данных Марвази представляется даже возможным воспроизвести картину того, как в результате внешнего влияния признаваемый исходным типом турка монголоид превращается, говоря словами Рашид эд-Дина, в «походящего на турка»⁵. Но все дело в том, что исходным берется не туркоидный тип, а монголоидный. Попытки турецких историков конструировать тип туркоида⁶ завершились признанием, например А. Энгином, того факта, что нет «чистых рас», нет, следовательно, и «чистого» туркоида в роли носителя признаков туранийско-турецкой расы⁷. Этот вывод находит подтверждение в том, что иранская историко-эпическая традиция ничем не отличает ее от иранцев или сайрамов.

В этих условиях важнейшим признаком туранийско-турецкой расы выставляется языковой фактор,— А. Инан, например, утверждает, что еще в IX тысячелетии до н. э. в Центральной Азии обитал народ, обладавший турецкой речью⁸; другие авторы говорят о «туранийском языке»⁹. Но

¹ نفیسی سعید ، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران .... جلد ۱ ، تهران ۱۳۳۷

² W. Eberhard *Cin'in şimal komşuları*, Ankara, 1942.

³ R. Verneau, *L'Homme, Races et Coutumes*, Paris, 1935, p. 206—225.

⁴ Цит. по: МИТТ. I, стр. 166.

⁵ Там же, стр. 498—498. Речь идет о выражении, что под влиянием климата и смешения с иранцами турки становятся «торк-мананд», встречающимся и у Абульгази,— «Родословная туркмен» (Асхабад, 1897, стр. 39).

⁶ «IV ТТК», s. 195—209.

⁷ Arin Engin, *Atatürkçülük ve Moskovluk*, İstanbul, 1953, s. 71, 93.

⁸ «IV ТТК», s. 30.

⁹ „Birinci Türk dili kurultayı“, (tezler), s. 94.

эти, рассмотренные нами в научно-критическом плане утверждения¹, находятся в противоречии с концепциями иранской историко-эпической традиции, не выделяющей туранийцев и в языковом отношении в отличную от других общность. Интересно в этой связи отметить ту тенденцию турецких лингвистов, когда, начав с тезиса древности турецкого языка и даже вытекающих из так называемой солнечной теории² убеждений, что все языки мира происходят от турецкого³, они приходят к отрицанию его исторической самобытности. Так, если Дильачар, Рифет, Ялчин и Раифпашузаде доказывают древность связей турецкого языка с индоевропейскими⁴, то Назих и Сафдет ставят вопрос об изучении его истории в плане отпочкования от общего для всех индоевропейских языков праязыка⁵; другие лингвисты идут еще дальше, — объявив турецкий «одним из индоевропейских языков», С. Али отрицает его самобытность⁶, а Данишменд на этой основе приходит к выводу, что турки принадлежат вместе с индоевропейскими народами к одной арийской расе⁷.

Должно признать, что в научном плане нам не совсем понятно отрицание самобытности турецкого языка; видимо, оно идет от сознания того, что поскольку исторически не было особой туранийско-турецкой расы, не должно было быть и ее особого языка. Отсутствие туранийско-турецкой расы подтверждается еще и тем, что, кроме предложенного И. Хаммером сопоставления названия «туран» с «тиран»⁸, наука не располагает другой ее этимологией в качестве этнонимического названия. Не имеет такой же этимологии и

---

¹ Г. Б. Аков, Вопросы этногенеза народов Ближнего Востока в освещении пантюркистской историографии, «Известия» АН АрмССР, № 7. 1965.

² О ней в изложении И. Дильмана см.: «II ТТК», s. 86—90.

³ „Birinci Türk dili kurultayı“, s. 110—127.

⁴ Там же, стр. 21—46, 95—98, 216—231, 270—279.

⁵ Там же, стр. 110—127, 129—149.

⁶ Там же, стр. 71—80.

⁷ J. N. Danisman, Türkleri hindo-avropalıları menşe birliđi. Cilt I, İstanbul, 1939.

⁸ I. de Hammer, L'histoire de l'Empire Ottoman, t. I, Paris, 1835, p. 4—5.

название «турк». Не считая лишенных каких бы то ни было оснований попыток найти «турк» в хеттской клинописи¹, в том числе и его этимологизации, например, от названия хеттского божества «туруг»², отметим, что и «турк» от греческого таурикос³ не более обосновано, несмотря на то, что оно находит параллели в таких народных этимологиях, как «огуз» от тюркского «бык»⁴.

Короче, речь идет о том, что «турок» в качестве этнонима не имеет приемлемой этимологии. Этим термином византийцы обозначали, например, гуннов⁵, тюркизм которых, особенно если речь идет о так называемых «белых гуннах»⁶, вряд ли доказуем⁷. В других случаях под «турк» в арабских источниках фигурируют эфталиты⁸, известные как ираноязычная народность⁹, о которых китайские источники сообщают, что язык их «отличен от тюркского»¹⁰. Из этих данных видно, что «турк» в истории появляется задолго до вступления турок на историческую арену и вне зависимости от них; турками иранцы называли своих кочевников, а византийцы и через них русские летописи—скифов¹¹; армянские источники говорят о «скифах, именуемых турками»¹². В этом плане понятно, почему, анализируя данные источников об именуемых «тур-

1 «IV ТТК», s. 230.

2 I КТЯ, стр. 98.

3 Н. А. Морозов, Христос, т. VI, М.—Л., 1932, стр. 790.

4 А. Бериштам, Изображение быка в находках из Ноин-уликских курганов. «Пробл. истории докапитал. общества», № 5—6, 1935, стр. 27.

5 Об этом см.: Зия Буннатов, Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965, стр. 180.

6 Прокопий Кесарийский, История войн с персами, вандалами и готами, СПб., 1862, стр. 14.

7 К. Иностранцев, Хунну или Гунну, Л., 1926.

8 I. Marquait, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenacī. Berlin, 1901, s. 52.

9 R. Ghirshman, Les Chionites-Nephtalites, Le Caire, 1948, p. 61—67.

10 Н. Я. Бичурин, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. II, М.—Л., 1960, стр. 268.

11 «Повесть временных лет», I, стр. 10, 14.

12 У. Ширшман, *Պատմություն Հայոց*, Հատ. Բ, էջ 901.

ками» древних хазарах и болгарях, В. В. Бартольд отмечает, что этнически ни те, ни другие не были турками¹, в том числе и потому, что «турк» не имело изначально этнонимического значения². Более того, как на основании анализа данных „Altertürkisch Inschriften der Mongolia“ отмечает Ф. Хирт, даже в Центральной Азии многие из относимых к туркам племен на деле не были турками³. Все это объясняет тот факт, почему «турк» в истории и «туран» в иранской эпической традиции служили обозначением не особого этноса, а лишь названием всего того, что не входило в понятие «иранства».

Важно в этой связи обратить внимание и на то, что термин «туранийский» вошел и в современную научную литературу в роли условного обозначения тех или иных неиранских форм. Так, имея в виду особенности языка второго абзаца Багистанской надписи, отличающие его от языка древнеперсидского текста, Опперт назвал этот язык туранийским⁴; чтобы понять, что под этим названием имеется в виду не какой-то определенный в туранийско-турецком смысле особый язык, отметим, что речь идет о языке, который Н. Я. Марр называл яфетическим⁵, Вилклер⁶ и вслед за ним Мардук—аншанским, по названию области в юго-западном Иране⁷. Эти названия, не имея расово-лингвистического оттенка, служат обозначением форм, которые не укладываются в традиционные представления о собственно иранцах-ариях⁸. Отсюда неудивительно, что, анализируя данные источников, Э. Браун отмечает, что такой явно ираноязычный народ, как парфяне,

¹ В. В. Бартольд, Избран. соч., т. I, ч. II, стр. 815.

² В. В. Бартольд, Очерк истории туркменского народа. «Туркмения», I, Л., 1929, стр. 9.

³ Цит. по: «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 155.

⁴ М. Опперт, Le peuple et la langue des medes, „Revue critique“, 21 juil. 1880.

⁵ Н. Я. Марр, Избр. раб., т. I, стр. 50—58.

⁶ Цит. по: „Untersuchungen altorientalischen Geschichte“, Leipzig, 1889, s. 19.

⁷ کتاب تاریخ مردوین، جند ا، ص ۴۱

⁸ E. G. Browne, I, p. 23—24.

относится к «не то иранской, не то туранийской расе»¹. Понять это положение можно в том лишь плане, что парфяне, в отличие от собственно иранцев в древнем значении этого понятия, относились к числу скифов², известных в истории как кочевники³. В плане отождествления туранийцев с номадами понятно и то, что, отмечая вполне иранскую этимологию имени Гистаспа, Олмстед отмечает, однако, что он был номадом и поэтому туранийцем⁴; именно в этом смысле он объясняет туранизм и Афрасяба⁵.

Рассмотренные факты не оставляют сомнения в том, что при отсутствии определенной расово-этнической общности туранийцев название «турани» не имело этнонимического оттенка. Оно служило обозначением противостоящих собственно Ирану кочевых номадов, всех тех, как сказано в одном из древнейших гат Авесты, «степных кочевников, убивающих мужчин, угоняющих скот и увозящих в плен женщин и детей»⁶. Турану и вообще всему не-Ирану авестийская традиция противопоставляет собственно Иран, и чтобы понять, чем она руководствуется в обособлении иранцев от их соседей, необходим экскурс к некоторым вопросам зороастрийского мировоззрения.

Классики марксизма-ленинизма указывают, что религия—это фантастическое отражение действительности. Несмотря на все попытки найти в Авесте какие-то высокие абстракции, авестийская религия оказалась вполне наземной; Авеста,—отмечал ак. Ольденберг,—это творение деятельного и трезвого народа, принимающего мир таким, каков он есть⁷. Для зороастрийца мир един, и это его единство отразилось в монотеистических концепциях его религии⁸. Но монотеизм зороастризма—это не расово обусловленная вера в единого

¹ Там же, стр. 79.

² Квинт Курций, IV, 12, 11.

³ Страбон, XI, VI, 2.

⁴ А. Т. Olmstead, p. 21.

⁵ Там же.

⁶ Цит. по: В. В. Бартольд, Иран, Историко-географический обзор, стр. 5.

⁷ Там же, стр. 6.

⁸ E. G. Gowne, I, p. 8.

«арийского бога»¹, а отражение убеждение в единстве божественного начала вообще². Поэтому Ахурамазда—это не «местная разновидность» единого «Sky Arian god»³, а верховное, но не единственное в зороастрийском пантеоне божество; кроме него действуют не только другие добрые, но и ряд отрицательных божеств и злых духов во главе с Ахриманом. Тема Ахримана в зороастрийской мифологии интересна тем, что изначально он не противопоставляется Ахурамазде. Еще Егише отмечал генетическое единство Ахурамазды и Ахримана в Зварне⁴. Эти два божества—близнецы⁵, и Ахриман, отделившись от Ахурамазды, после долгой борьбы должен вернуться к нему и слиться с ним,—и тогда наступит всеобщий мир, люди объединятся, в том числе, как в изложении Плутарха гласит эта тема, и в едноязычии людей⁶.

Таким образом, выясняется, что авестийская мифология в своих взглядах, говоря словами Фердоуси, на «начало начал»⁷, равно как и на отдаленные перспективы истории исходит из монотеистических концепций. Но, несмотря на это, авестийскую религию характеризуют как религию дуалистическую⁸—в той ее «серединной» части, которая касается темы борьбы олицетворяемого Ахурамаздой добра и света и зла и тьмы, носителем которого выступает Ахриман. Едва ли не все исследователи в теме отделения Ахримана от Ахурамазды видят отражение процесса разделения тогдашнего мира на мир оседлой земледельческой цивилизации и варварства кочевой степи⁹, а в теме борьбы между этими двумя

¹ А. Т. Olmstead, p. 10—12.

² Б. Л. Тураев. История древнего Востока, т. II, стр. 207.

³ P. Sykes, p. 6, 16, 21.

⁴ «История Егише вардапета», Тифлис, 1853, стр. 41—42.

⁵ I. Darmsteter, Ormizd et Ahriman, leurs origines et leurs histoire, Paris, 1877, p. 29—30.

⁶ Цит. по: Б. Л. Тураев, История древнего Востока, т. II, стр. 146—148.

⁷ «Шах-наме», I, АН СССР, 1957, стр. 9.

⁸ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, стр. 290.

⁹ F. Kern, Die Welt worin die Griechen traten im Anthropos, t. XXIV, 1929.

божествами—отражение борьбы между отмеченными двумя группами населения. В этом плане помянуто и мнение, например, В. Гейгера о том, что борьба между зороастризмом и отвергнутыми им культами—это отражение социальных тенденций, борьбы общества земледельческой цивилизации и кочевого скотоводческого «варварства»¹.

Авестийскую религию часто и вполне справедливо характеризуют как религию земледельческой культуры², не случайно одна из ее заповедей гласит: «Тот, кто сеет хлеб, сеет святость». Обращаясь от имени земли к человеку, Ахурамазда говорит: «Человек, который пашет меня правой и левой рукой, левой и правой, я буду вечно помогать тебе, приносить всякого рода пищу, все, что могу принести»³. Земледельческий труд считался одним из высших зороастрийских благоделей. Ксенофонт рассказывает, что когда к Киру младшему «пришел Лисандр с дарами от союзников» в Сарды, царь показал ему великолепный сад; изумленный его красотой, Лисандр спросил, кто посадил и ухаживает за этим садом: «Ты удивляешься,—ответил Кир,—клянусь Митрой, я никогда, будучи здоров, не принимал пищи прежде чем не потрудиться до пота над какой-нибудь работой военного или земледельческого характера»⁴. Комментируя эти данные, Б. Л. Тураев отмечает, что в таком отношении царя к земледельческому труду нужно видеть более побудительные, чем экономические интересы, причины—«религиозные, а именно следование предписаниям зороастрийской религии, поставляющей заботу о земле и ее культуре в число наиболее существенных заповедей для верного последователя Ормузда и пособника его в борьбе с Ахриманом»⁵, который в Авесте выступает в роли главного носителя всего того, что она называет «храфстрой»⁶; под этим словом Авеста имеет в виду

¹ Wilhelm Geiger, *Ostiranischen Kultur im Altertum*, Erlangen, 1882, s. 169.

² R. G. Kent, *Cattle-rearing and agriculture in the Avesta*, JAOS, v. XXIX, 1919.

³ Цит. по: «Введение в иранскую филологию», стр. 82.

⁴ Цит. по: Б. Л. Тураев, *История древнего Востока*, т. II, стр. 142.

⁵ Там же, стр. 144.

⁶ Анализ этого слова и данных о его содержании см. в нашей работе в «Востоковедческом сборнике», II, стр. 334.

кочевников, хищных животных, засуху, вредителей сельского хозяйства,—все, что мешает земледелию и вообще оседлой мирной деятельности.

Данное положение подводит нас к пониманию, кого имеет в виду иранская историко-эпическая традиция под названием «иранец», точнее—«арья», или «арий», античных греко-римских источников, которым в древности обозначалось все то, что ныне именуется Иран и иранцы¹.

Вопреки мнениям, что «арья»—это название расовой общности, именно «арийской расы», служившее обозначением и иранцев как части этой расы², в Авесте ни в одном случае оно не имеет этнонимического содержания. В различных ее местах, в зависимости от контакта, «арья» обнаруживает различные оттенки. Так, замечено, например, что оно нередко обозначает понятие религиозной, именно зороастрийской принадлежности³. Отсюда не случайно, что в эламской версии Багистанской надписи Ахурамазда назван «богом ариев»⁴; из этого выражения следует, что арии—это поклонники Ахурамазды. Не случайно и то, что авестийское Агуатап, в котором «ман»—это «род», «община» и другие понятия того же круга⁵, нередко расшифровывается как «культовое содружество»⁶, или, точнее говоря, «религиозная община ариев»,—в смысле поклонников Ахурамазды; Р. Кент называет такую общину замкнутой кастой⁷.

Но Ахурамазда, как отмечалось,—это верховное божество обособляющегося на основе земледельческой оседлости общества. Отсюда не удивительно, что «арья» служит обозначением зороастрийца не вообще, а именно оседлого⁸. Поэто-

¹ Там же, стр. 328—329.

² محمد حجازى ميهن ما ، تهران ، ۱۳۳۸ ، ص ۱

³ کتاب تاریخ مردوخ ، جلد ۱ ، ص ۱۴

⁴ F. Weisbach, Die Keilinschriften der Achmeniden, Leipzig, 1911.

⁵ О нем см.: Н. Я. Марр, Избранные работы, т. V, стр. 17—18.

⁶ И. М. Дьяконов. История Мидии, М., 1956, стр. 185.

⁷ R. G. Kent, JAOS, v. XXIX, 1919, p. 332.

⁸ М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, 1961, стр. 66.

му в Авесте «арья» чаще всего встречается в «земледельческом» значении¹. Это, между прочим, особенно видно на примере понятия агуапат dahупат², которое обычно переводится как «арийские страны»³ и «дахья» которого находится в связи с нынешним персидским deh—«оседлое поселение» или «село». Нужно сказать, что индийский материал давно привел к выводу, что в индийской форме этого термина «ария» нужно видеть обозначение земледельческого населения⁴. Отвергая этот вывод, В. И. Авдиев ссылается на то, что этимологию «ария» от «ри-ар» (пахать) «нельзя считать доказанной», но приводимые им факты «добродетельности», в том числе и для брахманов и вообще «святости» земледельческого труда⁵, даже при ошибочности отмеченной этимологии, подтверждают связи «ария» с земледельческой культурой как в иранской, так и индийской среде.

Не останавливаясь на других оттенках «арья», равно как и на вопросе о его этимологии, поскольку это выходит за рамки нашей темы, отметим, что отложившийся в его семантике «зороастрийский» и особенно «земледельческий» оттопок дает возможность видеть, что в процессе обособления ариев, в частности иранцев, из массы окружающего их населения важнейшую роль играл исторический процесс первого крупного общественного разделения труда—отделение земледелия от скотоводства⁶. Процесс этот иранская традиция относит к эпохе царя Хушанга. Интересующая нас тема сказания о нем в изложении Фердоуси гласит:

Владыка, чтобы людям нужды избежать,
Пахать научил их сеять и жать.
И каждый стал хлеб свой выращивать сам,
Не стал кочевать по степям и лесам⁷.

¹ Там же.

² Например,— Яшт V, 22.

³ «История Мидии», стр. 188.

⁴ В. И. Авдиев, История древнего Востока, М., 1948, стр. 485.

⁵ Там же, стр. 484—485.

⁶ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1947, стр. 180.

⁷ «Шах-наме», т. I, стр. 28.

В научной литературе делаются попытки найти в образе Хушанга черты реальной исторической личности¹. Отвергая эти опыты, мы не можем не отметить, что датировка его эпохи совпадает с эпохой зарождения земледелия в Иране². И поскольку его начало связывается с темой выделения иранцев из массы окружающего населения, нельзя не обратить внимания на ту любопытную тенденцию, которая проявляется в интерпретации легенды о Хушанге Фатхали-шахом Каджаром: «Некоторые,—пишет он о Хушанге,—называли его Ираном, и по его имени стали называть Ираном и страну эту»³.

Если бы эта версия нашла подтверждение источников, это открыло бы новые аспекты решения проблемы этимологии «ирани» и вопроса происхождения носящего это название населения. Но таких данных пока нет, и мы вынуждены довольствоваться отмеченным выше фактом «земледельческого» оттенка «ирани», точнее—«арья». Такой его оттенок и роль отделения земледелия в этом тем более несомненна, что под каким бы названием ни выступил неиранский мир в эпосе и истории, все эти названия вызывают «кочевнические» ассоциации. Мы уже имели возможность наблюдать это в отношении «туран» и «турк». Выше отмечались также и связи обозначаемых этими названиями групп населения с сарматами, о которых Геродот говорит, что они «ничего не сеют»⁴, и вообще скифами,—тем и интересными, что несмотря на их ираноязычие⁵, как иранская традиция, так и современная наука относит скифов к числу «неиранских» народностей⁶. Причину этого нужно, очевидно, искать в том, что скифы в отличие от собственно иранцев—это номады; не случайно, что в «скиф» Страбон видит общее название разных народов, объединяемых именем «скифов или номадов»⁷,

¹ «Тарих аль-аджам», стр. 30.

² Об этом см. например: „A Survey of Persian Art“, I, 1938, p. 42; G. G. Cameron, History of Early Iran, p. 8.

³ «Наме-е Хосрован», стр. 34.

⁴ Геродот, I, 216.

⁵ И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию, стр. 25.

⁶ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М., 1938, стр. 92.

⁷ Страбон, II, 2, 27.

турок, в третьем ираноязычных горцев. Но случилось так, что, зародившись на иранской почве, именно здесь оно в дальнейшем, в процессе формирования восточно-иранских «таджиков» в народность, стало принимать этнонимическое содержание и трансформировалось в название конкретного, именно таджикского народа¹.

История названия «таджик» типична и для названия другого ираноязычного народа: «курд», — отмечается в «Бурхан-и кате», — это «название известного кочевого племени» и обозначение «также пастухов и овцеводов»². Не случайно, что и Фердоуси о курдах говорит: «Кочуя, живут они в черных шатрах»³; что из анализа данных средневековых источников С. Нефиси выводит взгляд о тождественности понятий «курд» и «шомад»⁴. По свидетельству В. Диттеля еще в XIX в., в некоторых иранских диалектах «курд» означало «пастух»⁵. Отмечая изначально неэтнонимическую природу «курд», иранский историк Ясеми пишет, что изначально оно служило обозначением воинственных кочевников⁶. Интересно в этой связи отметить, что если в одном варианте легенды о бежавших от тирана Зохака юношей⁷ речь идет о том, что они стали предками курдов⁸, в других вариантах их называют вообще кочевниками⁹.

Рассмотренные факты, говоря о роли процесса разделения труда в этнической истории, подводят нас к пониманию того, почему иранская традиция в классификации народов

¹ Hygh Charles, The tajiks of Panjshir of the Hind-Kush, —

مجله مردم شناسی ، شماره ۴-۵ ، ۱۳۳۰

² «برهان قاطع» تهران ۱۳۱۷ ، جلد ۲ ، ص ۱۰۹۸

³ «Шах-наме», т. I, стр. 51.

⁴ نفیسی سعید تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران ، جلد ۱ ص ۱۰۱

⁵ «Библиотека для чтения», т. 11, 9, ч. VII, 1853, стр. 9..

⁶ رشید یاسمی ، کردویپوستی نژادی و تاریخی او ، ص ۱۰۷

⁷ Об этом см. в нашей статье «Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов...», Востокведческий сборн., вып. II, АН АрмССР, 1964.

⁸ «Шах-наме». т. I, стр. 51.

⁹ «Наме-е Хосрован», стр. 87.

исходит именно из этого критерия¹. Видимо, этим объясняется, что современная наука не нашла в ней этногенетических концепций, соответствующих ее взглядам. Поэтому не случайно, что в то время, когда А. Сэйс, например, находит возможным в попытках восстановления картины этнического состава населения древнего Востока исходить из данных библейской мифологии²; когда различного рода их сопоставления с данными истории привели Б. Л. Тураева ко взгляду, что-де новейшие открытия дают возможность «комментировать библейскую родословную народов, а затем, с некоторыми поправками, удержать ее принципы»³; когда в результате всего этого, как отмечал Н. Я. Марр, традиционная этнография до сих пор находится в плену библейской «родословной народов» и вообще всех ее этногенетических принципов⁴.— древнеиранская историко-эпическая традиция третируется как «неэтногенетическая». Между тем, в ней немало научного в самом строгом, именно материалистическом понимании истории. Ее принципы, отвергая «этнологические» фантазирования в туманностях расовой теории⁵, возвращают проблему этногенеза народов на историческую почву, к изучению тех конкретных исторических процессов, в результате которых «происходят» народы.

Одной из важнейших особенностей истории Востока К. Маркс считал издревле наблюдаемое у всех его народов общее отношение между оседлостью одной их части и продолжающимся кочевничеством другой⁶. Тезис этот имеет важнейшее значение в понимании как монотеистических, так и дуалистических концепций иранской историко-эпической и мифологической традиции: очевидно, что в них отразилось сознание изначального единства мира и его последующего.

---

¹ Е. Э. Бертельс, Избранные труды, т. I, АН СССР, 1960, стр. 33—34.

² A. Sayes, The Races of Old Testament, London, 1893.

³ Б. Д. Тураев, История древнего Востока, т. I, стр. 64

⁴ Н. Я. Марр. Избранные работы, т. V, стр. 152.

⁵ Типично в этом отношении,— А. Куник, Влияние иранского племени на судьбы семитических народов, Опыт приложения этнологического взгляда на разработку древней истории, ЖМНП, май, 1856.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXI, стр. 488.

вызванного процессом разделения труда, разделения на собственно Иран и ему противостоящий Туран и вообще весь Ан-Иран с его «неиранским» кочевым «варварским» населением. Роль этого отвергаемого традиционной этнографией фактора этнической истории Ф. Энгельс иллюстрирует историей процесса обособления евреев в отличную от других семитов народность. Отмечая, что древние евреи являлись «такими же молкими бедуинскими племенами», он добавляет, что их выделение из массы бедуинов вызвано было местными условиями, в частности их переходом к земледелию, которое привело к «раннему отделению евреев от своих родственных по племени, но оставшихся кочевыми, — соседей»¹. В этой связи интересно отметить, что само название «араб» в древнем его значении прилагалось к той лишь части населения, которая именуется «бадав», т. е. к кочевым арабам-скотоводам².

Арабы и евреи — не единственные народности, обособление которых имело в своей основе отделение земледелия от скотоводства. Интересна в этом плане этническая история турок. Отмечая отсутствие извечной расы турок, А. Н. Берштам пишет, что основанная на общности языка «турецкая раса» сформировалась исторически и важнейшим условием этого явилось формирование кочевого общества³. Развивая этот тезис в другой работе, он отмечает, что разделение населения Северного Китая на оседлых земледельцев и кочевых номадов обуславливало тяготение китайского элемента не к родственному по этносу земледельческому населению, а к племенам Южной Сибири, вошедшим в историю под названием «турк»⁴, — «там, где, начиная с эпохи бронзы, шел процесс формирования кочевого общества, там конечным результатом процесса явился тюркский этногенез». Этот же процесс

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, М., 1947, стр. 72.

² A. El — Agif, *Bedouian law and legend*. Jerusalem, 1944; Ph. K. Hitti, *History of the Arabs*, London, 1946, p. 27.

³ А. Н. Берштам, Происхождение турок, «Проблемы истории докапиталистических обществ», № 5—6, 1935, стр. 50.

⁴ А. Н. Берштам, Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии, «Советская этнография», вып. VI—VII, 1947, стр. 163.

А. Н. Берштам наблюдает в этнической истории и Средней Азии; он пишет, что при всей роли расовых факторов в конце концов случилось так, что в районах земледельческой культуры верх брал иранский этнос, а кочевого скотоводства—тюркский¹.

Конечно, все эти взгляды нельзя принять полностью. В них, в частности, проступает модная в одно время среди наших историков теория «спонтанной» тюркизации, исходящая из убеждений, что процесс этот—результат «стадиального» развития тех или иных групп нетюркского населения в тюркок. Но одно дело распространение названия «турк» на такие группы, понятное в плане его социального содержания, и другое—их действительная тюркизация, являющаяся следствием тюркского влияния, в частности, восприятия ими тюркской речи. Одно дело «спонтанность» и другое, когда «тюркский образ жизни» способствовал тому, что дотюркское население, например, Хорезма², в том числе описанные аль-Бируни аланы или асы, испытывая тюркское влияние³, начинают тюркизироваться и превращаться в тюркок⁴. Процесс этот шел тем интенсивнее, чем больше население вело «тюркский образ жизни». Так, если тюркизация степных районов Средней Азии датируется первой половиной I тысячелетия, в районах земледельческой культуры, например в Прикопетагской полосе Туркмении, еще в XIX в. население не потеряло своего ираноязычия⁵. В литературе встречаются попытки передвинуть датировку тюркизации Азербайджана к первым векам I тысячелетия и даже доказать тюркское происхождение албанского алфавита⁶. Но эти попытки тем и курьезны.

---

¹ Там же, стр. 148—149.

² А. А. Фрейман, Хорезмийский язык, АН СССР, 1951.

³ С. Л. Волин, К истории древнего Хорезма, ВДИ, № 1, 1941, стр. 194.

⁴ А. Ю. Якубовский, Вопросы этногенеза туркмен в VIII—X вв., «Советская этнография», № 3, 1947.

⁵ Г. П. Васильева, Туркмены-нохурлы,— «Среднеазиатский этнографический сборник», М., 1954.

⁶ Н. И. Рзаев, Новые наблюдения в эпиграфике Кавказской Албании, «Известия АН АрмССР», № 1, 1964, стр. 111—118.

что находятся в противоречии с данными источников¹ о том, что еще в начале текущего тысячелетия на территории Азербайджана тюркская речь не имела распространения². Например, в Южном Азербайджане, наряду с собственно азерийским, иранским по природе языком³, имел распространение такой же иранский язык, который источники той эпохи называют пехлевийским⁴. В Кавказской Албании⁵ говорили на арранском и армянском языках⁶. Подобно тому, как арабы до них и монголы после них не арабизировали и не монголизировали Азербайджан, так и сельджуки не тюркизировали его, но зато они положили начало тому продолженному ордами Чингиза и Тамерлана процессу разрушения и опустошения страны, в результате которого население, бросая традиционные формы земледельческого хозяйства, переходило к «тюркскому образу жизни» и на этой основе сближалось с тюрками и тюркизировалось. То же мы наблюдаем и в Малой Азии. В то время, когда оседлость населения Юго-восточного Курдистана служила основой его иранизации⁷, кочевничество населения его Северо-западных районов, отмечал Н. Я. Марр, служило основой влияния на него социально родственных турок и его дальнейшей туркизации⁸...

Из этих фактов следует роль хозяйственного фактора в поляризации населения в те или иные народности. Именно в этом смысле нас интересуют рассмотренные принципы иранской историко-эпической традиции в классификации народов. Они дают возможность наметить общие контуры одного из важнейших положений разрабатываемой нами теории этнической консолидации.

¹ Их обзор см., например, «آذربایجان» ، جلد ۱ ، «آذربایجان»

۱۳۳۷ ، ص ۲-۳

² J. Marquart, *Eranšzhr...*, Berlin, 1901, s. 123.

³ احمد كسروی تبریزی آذری، یازبان باستانی آذربایجان ص ۷

⁴ Аль-Истахри, BGA, t. 1, 1870, p. 191—193.

⁵ В. Б. Миллер, К вопросу об языке населения Азербайджана до отуречения этой области, «Уч. зап. Ип-та этноч. и нац. культуры народов Востока», т. 1, М., 1930.

⁶ Ибн-Хаукаль, BGA, t. II, 1873, p. 250.

⁷ Керманшах, ИКОРГО. № 2, т. XXIII, 1915, стр. 232—234.

⁸ Н. Я. Марр, Еще о слове «челеби», ЗВО, т. XX, вып. II—III, 1911, стр. 124.

В названной теории нет ничего из ряда вон выходящего. Это теория роли исторических факторов в этнических процессах. Они исходят из того положения, что народность—это исторически формирующаяся общность людей. Как правило, она формируется из разных расовых и этно-лингвистических элементов, каждый из которых, в зависимости от своего вклада в него, формирует этнический облик данного народа. Но сама эта народность как историческая категория—продукт исторических процессов. Природа одного из них раскрыта нами в связи с вопросом этимологии названия «рус» и динамики его семантики от термина военно-социального круга в обозначение формирующейся под эгидой военно-феодального сословия древних русов народности¹, в другом случае² нами намечены контуры тех процессов, в результате которых курды выделились из массы окружающего населения в отдельную народность³. В данном же случае мы имели целью на примере изучения принципов иранской историко-эпической традиции выяснить роль первого крупного общественного разделения труда в этнической истории. Роль этого процесса состоит не только в самом факте обособления земледельческого населения от кочевников, но и в последствиях такого их обособления. Дело в том, что разность условий быта обуславливает, как мы видели, разные формы верований—фактор, тем более важный, что известное указание Маркса о том, что ислам сводит историю и этнографию к разделению мира на неверных и мусульман⁴ относится и к древним религиям, когда понятие принадлежности к зороастризму совпадает с понятием принадлежности к иранцам и когда, как это мы наблюдаем на примере ассирийцев, народность начинает именоваться по названию верховного божества Ашура, а

---

¹ Г. Б. Акопов, Этимология названия «рус» в свете теории этнической консолидации, «Вестник общественны: наук АН АрмССР», № 6, 1967, стр. 19—101.

² Г. Б. Акопов, История курдского народа (проспект), М.—Ереван, 1965, стр. 10—12.

³ Г. Б. Акопов, Некоторые аспекты проблемы происхождения курдов в свете данных древнеиранской мифологии, «Востоковедческий сборник», АН АрмССР, 1964, стр. 343—348.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XX, стр. 6.

халды,—хотя это название и вызывает ныне возражения.— по имени бога Халда. Вместе с религией разность условий быта обуславливает и разные формы нравов и обычаев, этнографии и всего вообще «психического склада» изучаемого народа. Но особенно важна роль разделения труда в истории народов, в формах и темпах их развития. В то время, когда в условиях земледельческой культуры с ее территориальными формами организации общества первобытнообщинные институты теряют свою необходимость и когда в результате этого на их месте формируется основанная на общности территории народность, в условиях кочевничества общество продолжает жить по родо-племенному делению¹; отсюда не удивительно, что едва ли не все древнейшие из известных истории народностей известны именно как земледельческие и, наоборот, история кочевых народов насчитывает десяток-полтора столетий. Впрочем, вопрос этот—особая тема, требующая особого рассмотрения.

Գ. Ք. ԱՆՈՊՈՎ

ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԴԱՍԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՎԻՊԵՐԳԱՅԻՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՍԻՑ

Ա մ փ ո փ ո լ մ

Իրանի պատմութիւնն ըստ աղբյուրների հաշվվում է մոտ երկու և կես հազար տարի: Դրան նախորդած ևս այդպիսի մի ժամանակաշրջանի պատմութիւն իր արտացոլումն է գտել դիցաբանութիւն մեջ և վիպերգում:

Դեռևս սասանյան ժամանակաշրջանում պաշտոնական պատմութիւնը փոխարինել է պաշտոնական էպոսը: Այդ իսկ պատճառով հին իրանական դիցաբանութիւնն ու վիպերգութիւնը ուսումնասիրվում են թե բանասիրական, և թե պատմական հայեցակետից: Առավել քիչ է ուսումնասիրված դրանց ազգածագումնական հիմնադրույթների հարցը:

¹ Г. Б. А к о л о в, Критическая история проблемы происхождения курдов, Ереван, 1969, стр. 50—61.

Ավեստաական դիցաբանության և վիպերգի. ինչպես նաև ուս- սերեն, պարսկերեն և արևմտաեվրոպական լեզուներով գրականու- թյան ուսումնասիրության հիման վրա բացահայտվում է, որ հին իրանական պատմավիպերգային ավանդությունը ընդհանուր շատ բան ունի Աստվածաշնչում պահպանված՝ «ժողովուրդների ծննդա- բանության» հետ: Դրանց երկուսի հիմքում էլ ընկած է բոլոր ժողո- վուրդների՝ մի արմատից ծագելու «լուկոցեներիկ» համոզմունք- հիմնադրույթը:

Տարբերությունը միայն այն է, որ Աստվածաշունչը նախա- մարդուն Ադամ, իսկ Ավեստան՝ Գայոմարտ է անվանում:

Ադամի յոթերորդ սերնդի՝ Նոյի կողմից աշխարհը իր երեք որ- դինների միջև բաժանելու մասին աստվածաշնչյան լեզենդին համա- պատասխանում է Ավեստայում պահպանված լեզենդր՝ իրանական Գայոմարտի յոթերորդ սերնդի՝ Տրոյտանի նույնպիսի դերի մասին: Նա աշխարհը բաժանեց իր երեք որդիների միջև, որոնք և դարձան առանձին ցեղերի և ժողովուրդների նախահայրը:

Մարդկային ցեղը ենթադրաբար սարմատների, թուրանցիների և իրանցիների բաժանելիս, ավեստյան ավանդությունը չի առաջ- նորդվում ցեղային կամ լեզվաբանական շափանիշներով: Այն ժողո- վուրդներին դասակարգում է ըստ կենցաղատնտեսական, կրոնական և քաղաքական հատկանիշների: Եթե իրանցիները կամ արիաները զրադաշտադավան, նստակյաց հողագործներ են, ապա թուրանցի- ները, սարմատները և, ընդհանրապես, բոլոր ոչ իրանցիները հան- դես են զալիս որպես քոչվոր բարբարոսներ:

Իրանական պատմա-վիպերգային ավանդութի կողմից ցեղա- մարդաբանական և ազգա-լեզվաբանական հատկանիշների անտե- ստամբ հնդեվրոպական դիտության մեջ ծնունդ է տվել այն համոզ- մանը, թե այդ ավանդութի շունի աղոթածաղումնարանական հիմ- նադրույթներ:

Ի հակադրություն այդ հայացքների, հոգվածում ցույց է տրվում, որ ժողովուրդների դասակարգման հիշյալ սկզբունքները ծագում են տարերային-մատերիալիսաական այն հայեցակետից, որով հին մարդիկ զնահատում էին հողագործությունից անուսնապահության անջատման նշանակությունը ժողովուրդների տարաբաժանման խնդրում:

Հայացքն այդ միանգամայն համապատասխանում է այնպիսի ցեղա-էթնիկական ընդհանրությունների կազմավորման կոնկրետ

սլատմությանը, որպիսին են իրանականը, թուրքականը, իրանցի-
ններից տաջիկ, բուրդ ժողովուրդների տարանջատումը:

Խոսելով Արևելքի բոլոր ժողովուրդների մոտ պահպանված այն
քնդհանուր փոխհարաբերության մասին, որ գոյություն ունի նրանց
նստակյաց և բուլվոր մասի միջև, Մարքսն ու Էնգելսը նշել են աշ-
խատանքի առաջին խոշոր բաժանման դերը էթնիկական սլատմու-
թյան մեջ: Այդ թևղիսը նրանք լուսարանում էին սեմական ժողո-
վուրդներից հրեաների անջատման օրինակով, անջատում, որ իրա-
կանացի էր նրանց նստակեցության և հողագործության վաղ անց-
նելու հիման վրա:

Հողվածի հեղինակը մշակում է էթնիկական կոնսոլիդացման
տեսություն: Դրա էությունը կազմում է էթնիկական պատմության
համար պատմական գործոնների նշանակության ուսումնասիրու-
թյունը:

Հին իրանական պատմա-վիսլերդային ավանդության կողմից
ժողովուրդների դասաբաժանման սկզբունքների ուսումնասիրու-
թյունը ցույց է տալիս այն նշանակության կարևորությունը, որ
ունեցավ հողագործության բաժանումը սնասնապահությունից՝ ժո-
ղովուրդների և ամբողջական ցեղային ընդհանրությունների կաղմա-
վորման տեսակետից:

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄՆ ԻՐԱՆՈՒՄ

(դեմոգրաֆիկ տվյալներ)

Ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, հայերն Իրանի հյուսիսային ու հյուսիս-արևմտյան գավառներում սկսել են բնակություն հաստատել XI գարում, հետագայում՝ նաև մի շարք կենտրոնական գավառներում: Սակայն ընդհուպ մինչև XVII դարը հայերի հիմնական գաղթօջախները երկրի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան գավառներն էին, ուր բնակվում էր հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը:

XVII գարում, 1603—1608 թթ. Շահ-Աբբաս Ա-ի՝ հայերին Իրանի խորքերը վերաբնակեցնելու հետևանքով, նոր գաղթօջախներ առաջ եկան նաև երկրի հարավային ու կենտրոնական գավառներում:

XVII—XIX դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառները, այստեղ ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր:

Տարագաղթման պատմական այս պրոցեսի հետևանքով Իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու՝ հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) և հարավային (Նոր Զուղա կենտրոնով) մասի, որոնք միմյանցից տարբերվում են մի շարք՝ պատմական, աշխարհագրական, էթնիկական, կազմակերպական և այլ առանձնահատկություններով: Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչև XX դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգրեթե խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Դարիս քառասունական թվականների կեսերին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան,

որի մեջ նրա կենտրոնը հանդիսացող Թեհրանի հետ մեկտեղ մտան նաև հարակից կենտրոնական, ինչպես նաև հարավ-արևելյան և հյուսիս-արևելյան գավառների այն հայկական բնակավայրերը, որոնք մինչ այդ մտնում էին գաղութի հարավային շրջանի մեջ:

Այսպիսով, Իրանի հայ գաղութը ներկայիս դրությամբ բաժանվում է հիմնական երեք շրջանների: Պատմականորեն շրջաններից ամենահինը հյուսիսայինն է, ապա՝ հարավայինն ու կենտրոնականը: Շրջանների կենտրոններից առավել հինը՝ նոր Ջուղան է, ապա Թավրիզն ու Թեհրանը: Սակայն իր նշանակությամբ, բնակչության թվի ու կաղամակերպմածության տեսակետից կենտրոնական շրջանն այժմ առաջատար տեղ ունի և ամբողջ գաղութի կորիզն է:

Շրջանների առանձնահատկություններն ու նրանց՝ գաղութի կյանքում ունեցած դերը նկատի ունենալով, մենք նպատակահարմար ենք գտնում բնութագրել դրանք հետևյալ հերթականությամբ՝ կենտրոնական, հյուսիսային և հարվային:

Կ Ե Ն Ա Ր Ո Ն Ե Կ Ա Ն Զ Ր Զ Ա Ն

Շրջանի մեջ են մտնում կենտրոնական, Գիլան, Մաղանդարան, Խորասան, Քերմանշահ գավառների, ինչպես նաև Համադանի ու Լորեստանի գավառների հայկական բնակավայրերը¹:

Այն բաղկացած է բնակավայրերի հետևյալ օջախներից. 1. Թեհրան, 2. Վանազ գյուղ, 3. Արաք, 4. Ղազազի, 5. Քամարայի, 6. Բուրվառի ու Գյաիլայի շրջակայքի գյուղերը, 7. Ղարադանի շրջանի գյուղերը, 8. Ռաշտ և Փահլավի, 9. Մաշհադ, 10. Քերմանշահ, 11. Համազան:

Թեհրան—Գաղութի կենտրոնական շրջանի կենտրոնն է, Իրանի հայկական բնակավայրերի երիտասարդ օջախներից մեկը: Նրա առաջացումը պայմանավորված է Թեհրանի՝ երկրի մայրաքաղաք դառնալով: Ինչպես հայտնի է, Թեհրանը մայրաքաղաք դարձավ XVIII դարի երկրորդ կեսին: Սակայն ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նա իր նշանակությամբ երկրորդական կարգի քաղաքից բարձր չէր:

Քաղաքային վարչության տվյալներով, 20-ական թվականների սկզբին Թեհրանն ունի 210 հազար բնակիչ²: Թեհրանի աճը հիմնա-

¹ Լորեստան գավառի կենտրոնն է Խարամբարդ քաղաքը:

² «Պարսկահայ տարեցույց» Թեհրան, 1927, էջ 39—40 և Avery Peter, «Modern Iran». London, 1965, p. 233.

կանուս սկսվեց 1925 թվականից և առանձնապես ուժեղացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ներկայումս Թեհրանն ունի երկու միլիոնից ավելի բնակչություն:

Թեհրանի հայ բնակչությունը հիմնականում աճել է վերջին 40—45 տարում: XIX դարի վերջին Թեհրանում բնակվում էր մոտ հազար հայ, 1918—1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ ի հաշիվ Միջագետքի ու Վան-Վասպուրականի փախստականների և կովկասյի բնիկների: 1922—1923 թթ. արդեն այնտեղ 3247 հայ կար¹:

Տասնիններորդ դարում քաղաքի հայ ընտանիքների մեծամասնությունը ապրում էր Դարվաղե Շահ-Աբդուլ Աղիմ թաղամասում, առանձին շրջանում, որը մինչև հիմա էլ կոչվում է «Մահալայե Արմանի» («հալակական թաղ»): Ապանրանք սկսեցին բնակվել Դարվաղե Ղազվին թաղամասում: Աստիճանաբար հայերը հիմնվում էին նաև Դարվաղե Դովլաթում, Հասանարազում ու Թեհրանի այլ շրջաններում: Ներկայումս հայերը բնակվում են քաղաքի կենտրոնական ու հյուսիսային թաղամասերում, տեղ-տեղ բավականին ճամհավաք խմբերով:

Քաղաքի հայ, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության աճը պայմանավորված էր կապիտալիստական հարաբերությունների վարգաջումով, որն իր հերթին նպաստեց արդյունաբերական հիմնարկների, բանկերի, առևտրական ֆիրմաների, խոշորացված միլիտարությունների ու գերատեսչությունների, մի շարք մշակութային ու սպասարկող այլ հիմնարկների առաջացմանը: 1944 թվականին Թեհրանի գաղութի կենտրոնական շրջանի կենտրոն դառնալու տարին ունեցող արդեն հաշվվում էր ավելի քան 25 000 հայ²:

Հայ ընտանիքների հոսքը Թեհրան իրագործվել ու իրագործվում է ի հաշիվ գաղութի հին կենտրոնների ու օջախների՝ Թավրիզի, Նոր Ջուղայի, Համադանի, Ռաշտի, Փահլավիի, Ղազվինի, Իսֆահանի գավառի, Բուրվառի, Գյափլա, Քամարա և Քաղաղ շրջանների հայկական բնակչության, ինչպես նաև Ղարաղանի շրջանի հայկական բնակավայրերի:

Հայ գյուղական բնակչության հոսքը Թեհրան առանձնապես ուժեղ էր 1946—47 թթ.: Նրանց մեծ մասը այն գյուղացիներն էին,

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 39—40:

² «Ալիք», 1957, հոկտեմբերի 26:

³ «Վերածնունդ», 1944, հունիսի 18:

որոնք չէին հասցրել ներդադիվ Սովետական Հայաստան: Հայրենադարձության ժամանակավոր դադարեցման հետևանքով նրանք բնակություն հաստատեցին Թեհրանում, մեծամասամբ նրա հյուսիսային Հեղմաթիև, Գորդան, Մաշիդիև, Սեյեդ, Յուսուֆաբադ, Արասաբադ և այլ թաղերում: Մոտավոր հաշվումներով, այդ տարիներին բազար տեղավորվեցին 10 000 հայ գյուղացիներ:

Եսուպատերազմյան շրջանում հայ բնակչության համակենտրոնացումը ընթանում էր ոչ սակաս արագ տեմպերով: Թեհրանի հայկական թեմական խորհրդի նախաձեռնությամբ անցկացրած մարդահամարի տվյալներով Թեհրանում այդ ժամանակ բնակվում էր 65 000 հայ:

Թեհրանի հայ բնակչության աճի պրոցեսի մասին ավելի լավ պատկերացում ստանալու համար, ստորև կրերենք այդ մարդահամարի տվյալները:

Թվական	մն.	մահաց.	ապր.	ամուսն.	աճ (%)	Թիվ
1947	480	289	191	208	0,53	36,000
1948	501	439	62	232	0,16	38,250
1949	523	427	96	208	0,24	39,150
1950	498	362	136	252	0,35	37,350
1951	500	380	120	277	0,32	37,800
1952	448	326	122	280	0,36	33,750
1953	557	371	186	310	0,44	41,850
1954	590	398	192	336	0,44	43,100
1955	719	357	332	384	0,62	54,000
1956	765	424	341	415	0,60	57,000
1957	825	432	393	432	0,65	61,000
1958	876	442	434	460	0,65	65,000 ¹

Պետք է նկատի ունենալ, որ մարդահամարը չի տարածվում կաթոլիկ ու բողոքական հայերի վրա, որոնց ընդհանուր թիվը 3—4 հազար է: Այսպիսով, հայերի թիվը 1958 թ. շատ ավելի մեծ էր, քան ցույց է արված աղյուսակում: Ըստ որոշ տվյալների 1958 թ. Թեհրանում ապրում էր 75 000 հայ:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, Թեհրանի հայ բնակչության բնական աճը կազմում էր 0,65%: Եթե նույնիսկ հիմք ընդունելու լինենք բնակչության աճի այդ միանգամայն ցածր տոկոսը (որը հստակիվ թե համապատասխանում է իրականությանը²), ապա ուստ

¹ «Ալիք», 1959, հունիսի 5:

² Պաշտոնական տվյալներով Իրանի բնակչության միջին աճը յուրաքանչյուր հազար բնակչին կազմում է 2—2,2%:

1966 թ. դրության Թեհրանում պետք է որ ապրելու լինեիր ավելի քան 80 000 հայ, որը կազմում է երկրի ամբողջ հայ բնակչության $\frac{3}{5}$ -ից ավելին:

Վերջին տարիներս Թեհրանի հայ բնակչության զգալի աճ չի նկատվում: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը երկրի մայրաքաղաքում գործազրկության տարածումն է:

Վ ան ա գ գ յ ու ղ ը—Հայկական Վանագ գյուղը գտնվում է համանուն պարսկական գյուղի մոտ և ընկած է Թեհրանից հյուսիս՝ 8—9 կմ հեռավորության վրա: Ներկայումս, Թեհրանի սահմանների՝ հիմնականում դեպի հյուսիս ընդլայնվելու կապակցությամբ Վանագ գյուղը մտել է քաղաքի սահմանագծի մեջ: Սակայն այն փոքր-ինչ մեկուսացած է, չի առնչվում քաղաքային շինարարությանը, չնայած նրա շուրջն արդեն բարձրանում են առանձին ժամանակակից շինություններ: Բնական է, որ դյուզը, եթե այն դեռևս կարելի է այդպես անվանել, գտնվում է մայրաքաղաքի ուժեղ ազդեցության տակ:

Հայերը Վանագը հիմնել են XIX դարի սկզբին¹: Մոտավորապես այդ ժամանակ, կամ փոքր-ինչ ավելի ուշ, Թեհրանի հյուսիսալին ծայրամասերում առաջացել են հայկական մյուս գյուղերը՝ Դարուը, Խորթունն ու Մանսուրաբազը:

Այդ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը ծագումով Ղարաղանի, Քաղազի և այլ շրջաններից էին²: 1935 թ. Վանագում ապրում էր 127, Խարթունում՝ 48, Դարուում՝ 80, և Մանսուրաբազում՝ 112 հայ: Այն ժամանակ մի քանի հայ ընտանիքներ կային նաև մոտակա պարսկական լաշքերանք և Դավուգիե գյուղերում³: Ներկայումս Վանագում և այդ գյուղերում հաշվվում է մինչև 500 հայ:

Ար ա ք (ն ա խ կ ի ն Ս ու լ թ ա ն ա բ ա դ)—Քաղաքը տեղավորված է կենտրոնական գավառում, Թեհրանից 300 կմ հարավարևմուտք: Առաջին հայ բնակիչները քաղաքում երևացին XIX դարի վերջին, XX դարի առաջին տասնամյակում Արաքի՝ որպես հայկական գաղթօջախի նշանակությունը այնքան մեծացավ, որ նա դարձավ հարակից շորս հայաբնակ շրջանների՝ Քաղազի, Քամարալի, Գյափլայի ու Բուրվառի կենտրոնը (նախկինում դրանք հարում էին Համադանին ու Մալաբրին): Այդ բանին նպաստեց Արաքի՝ այն ժամանակվա Իրանի առևտրական կենտրոններից մեկի դիրքը: Արաքի

1 «Ալիք», 1935, հուլիսի 26:

2 Նույն տեղում:

3 Նույն տեղում:

հայ ընակչութիւնը կազմված էր Իրանի տարբեր մասերից եկածներին, որոնց այդտեղ էր բերել տեղի հայ արդյունաբերողների գորգագործակտն Դաբրիկաներում ու հայ վաճառականների առևտրական տնկրում աշխատանք դտնելու հույսը:

Տեղի հայերը հիմնականում եկել էին Քաղազ, Քամարա, Գլափլա ե Քուրվառի գավառներից, ինչպես նաև Թեհրան, Համադան, Նոր Զուղա քաղաքներից ու Իրանական Ադրբեջանից:

Տեղական բնակիչների մեջ կային հայեր Արևմտյան Հայաստանից, Միջագետքից ու Կովկասից: 1932 թ. Արաքում բնակվում էր ընդամենը 931 հայ¹:

Պաբրիկաների մեծ մասի փակվելուց հետո Արաքի նշանակութիւնն ընկավ: Շատ ընտանիքներ փոխադրվեցին Թեհրան: Այժմ Արաքում ապրում է 700—800 հայ:

Քաղազ, Քամարա, Քուրվառի և Գլափլա շրջաններին գյուղերը — Դարասկղբին Արաքից հարավ և արևմուտք ընկած Քուրվառի, Գլափլա, Քաղազ ու Քամարա շրջաններում բնակվում էին բավականին մեծ թվով հայ գյուղացիներ: Այդ շրջանի բնակիչները XVII դարի գաղթածներ են, ինչպես նաև Իսֆահանի դավառի Փերիա շրջանի բնիկներ, որ այստեղ են տեղափոխվել XVIII—XIX դարերում:

Այս տեղերում հայ գյուղացիների առաջին բնակավայրը եղել է Քուրվառին²: Հարութիւն Տեր-Հովհանյանցի տվյալներով, XIX դարի կեսերին Քուրվառիում կար 22 հայկական գյուղ³: Քուրվառի շրջանը այն կետն էր, որտեղից ճյուղավորվում էր հայ գյուղացիների տարածումը դեպի կենտրոնական գավառի հարավային մասերն ու Լորեստանի հյուսիս-արևելյան ծայրամասերը (Գլափլա, Քամարա և Քաղազ շրջանները): Այդ իսկ պատճառով շրջանի հայկական բնակչութիւնը շարունակ նվազում է:

1919 թ. այնտեղ ապրում էր 4242 հայ⁴: 1932 թ. շրջանի հայ բնակչության թիվն իջել էր 1500-ի: Հայերն ապրում էին 20 գյուղերում, բայց հիմնականում տեղի պարսիկ գյուղացիների հետ խառը⁵:

1 «Ալիք», 1932, փետրվարի 2 և 10:

2 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 46:

3 Հարութիւն Տեր-Հովհանյանց, Պատմութիւն Նոր Զուղայի, 1. էջ 32—33:

4 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60:

5 «Ալիք», 1932, փետրվարի 10 և 18:

1946 թ. հարկահավաքման ժամանակ շրջանի հայ գյուղացիներին մի մասը փոխագրվեց Սովետական Հայաստան, մյուս մասը՝ բնակութուն հաստատեց Թեհրանում: Այդուհանդերձ, 1952 թ. այնտեղ մնացել էին հետևյալ ութ գյուղերը՝ Նասրաբադ, Տարաջաբադ, Խորշենդ, Բազմանբադ, Խաբաբադ, Մուղանաբ և Արարիք: Շրջանի հայ բնակչության ընդհանուր թիվն այն ժամանակ 1132 էր¹:

Ներկայումս բուրվառցի հայերը հիմնականում ապրում են երեք գյուղերում. Խորշենդ (մոտավորապես 300—350 մարդ), Տարաջաբադ (մոտ 250 մարդ) և Նասրաբադ (մինչև 150 մարդ):

XVII դարից մինչև ընդհուպ մեր դարի 40-ական թվականները Բուրվառիին հարևան Գյափլա շրջանում կային մի քանի հայկական դյուղեր: 1932 թ. այնտեղ կային մեծ ու փոքր 10 գյուղեր՝ Քերթ, Հուսեյնաբադ, Մարդիան, Հաջիաբադ, Թոխմար, Գուրջի, Ջառնա և այլք: Այնտեղ հայերի թիվը հասնում էր 2500-ի²:

1946 թ. շրջանի բնակչության մեծ մասը հայրենադարձվեց Սովետական Հայաստան³: Մնացած այն բնակիչները, որոնք հայրենադարձության դադարեցման հետևանքով չկարողացան վերադառնալ իրենց նախնիների հայրենիքը, հարկադրված եղան բնակութուն հաստատել Թեհրանի հյուսիսային արվարձաններում: Ներկայումս Գյափլայում կա 30 հայ ընտանիք:

Քամարայի շրջանի հայ գյուղացիները հիմնականում Գյափլայի նախկին բնակիչներն են: Նրանք նոր վայրերում են հաստատվել մոտավորապես XVII դարի կեսերին, 1932 թ. տեղի հայերը բնակութուն հաստատեցին յոթ գյուղերում՝ Լիլան, Ղուրչիբաջի, Չարբախ, Ռութաբ-Քանդլենբը, Սաքի, Մըղրա-Դարաշուր և Դանիան-Մաշիան գյուղերում: Շրջանի ամենամեծ հայկական գյուղ Լիլանում այն ժամանակ կար 1400 բնակիչ: Մյուս գյուղերում կար 355 հայ ընտանիք⁴:

Քամարա շրջանից Հայկական ՍՍՀ հայրենադարձվեցին շատ քիչ հայեր: 1952 թ. շրջանի հայկական բնակչությունը կազմում էր 2158 մարդ⁵:

Այժմ Քամարայի 800—850 հայեր ապրում են չորս գյուղերում՝ (Լիլան, Սաքի, Դարաշուր և Դավիթաբադ): Շատ ընտանիքներ փոխադրվել են Թեհրան ու հարևան Քաղաղ շրջանը:

1 «Ալիք», 1952, փետրվարի 5:

2 Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 10 և 18:

3 Նույն տեղում, 1952, փետրվարի 5:

4 Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 10 և 18:

5 Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 5:

Քաղաղ շրջանը դադարում է Արաքից 30 կմ հեռավորության վրա: Փերիալից առաջին գաղթածները այստեղ ևն հաստատվել 1815 թ.: Նախապես նրանք բնակվել են Գուրեղալում, ապա նրանց մեծ մասը շարժվել է հարավ-արևմտյան ուղղությամբ ու հիմնել է մի շարք հայկական գյուղեր: 1932 թ. դրանք 12-ն էին (Աղնա, Քալավա, Իդիսաբադ, Աբբասաբադ, Ումրիա, Մարանդ, Ալիպուրջ, Սեյլան, Գուրեղալ, Հուսեյնաբադ և երկու Ղալաները: Այնտեղ բնակվում էր ընդամենը 4 հազար հայ:

1952 թ. շրջանում բնակվում էին 3618 հայ գյուղացիներ²: Հետագայում շրջանի հայ բնակչությունը որոշ չափով նվազեց՝ Արաք և Թևհրան փոխադրվածների հաշվին: Սակայն, շնայած դրան, այժմ այստեղ ներկայումս էլ կա թվապես խոշոր հայ գաղթօջախ: Հայերը բնակվում են Աղնա, Աբբասաբադ, Քալավա, Ումրիա, Մարանդ, Ալիպուրջ, Գուրեղալ, Գարդուղար, Հուսեյնաբադ և Մեհդիաբադ գյուղերում: Արաքի և Քազազ, Քամարա և Բուրվառի շրջաններում ներկայումս (բնական աճի հետ մեկտեղ) կա 5000 հայ: 1919 թ. այդ շրջաններում (Գյափլայի հետ մեկտեղ առանց Արաքի) ապրում էր 10186 հայ³: Որոշ տվյալներով, 1946 թ. Արաքում և հարակից շրջաններում հաշվվում էր 20 հազար հայ⁴:

1946 թ. Հայկական ՍՍՀ վերագարձավ մոտ 6000 հայ: Բացի այդ, 6000 տեղացի հայեր 1946—1947 թթ. փոխադրվեցին Թեհրան⁵: Նախկին բնակավայրերից գյուղացիների հեռանալու հիմնական պատճառը հողազրկությունն է: Նախկինում, մինչև XIX դարը, Իրանում գյուղացիները մշակում էին պետական հողերը: Ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացման ու երկրի միջազդային, ապրանքափոխանակության ոլորտը ներգրավվելու հետևանքով հողատիրության նախկին ձևը՝ պետական հողատիրությունը, անկում ապրեց:

XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին սկսվեց հողերի՝ խոշոր հողատերերի կալվածատերերի, վաճառականների, խաների, ցեղապետների ու բարձրաստիճան հոգևորականության ձեռքում կենտրոնանալու պրոցեսը: Վերջինիս ընթացքում հայ գյուղացիների հիմնական զանգվածը իրանցի գյուղացիների մեծամասնության հետ

1 «Ալիք», 1952, փետրվարի 10 և 18:

2 Նույն տեղում, 1952, փետրվարի 5:

3 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60—61:

4 «Ալիք», 1952, փետրվարի 5:

5 Նույն տեղում:

մեկտեղ հողագրկվեց ու ընկտվ կալվածատերերի կապալի տակ: Այդ տեսակետից հատկապես ծանր էր Բուրվառի և Գյափլա շրջանների գյուղացիության վիճակը: Հենց դա էլ պատճառը, որ Գյափլայում գրեթե բոլորովին հայեր չմնացին, իսկ գյուղական ամենահին բնակավայրերից մեկում՝ Բուրվառիում նրանց թիվը խիստ նվազեց:

Ղաղվիհն—Քաղաքը հայերով սկսեց բնակեցվել XIX դարի երկրորդ կեսին, հիմնականում ի հաշիվ Նոր Զուղայից, Համադանից, Թավրիզից փոխադրված ընտանիքների, ինչպես նաև Իսֆահանի գավառի գյուղացիների: Հետագայում, ընդհուպ մինչև մեր դարի 50-ական թվականները, քաղաքի հայ բնակչությունը շարունակ ավելանում էր: Պատերազմից հետո այնտեղ կար 1,5—2,000 հայ:

Վերջին տարիներս ղաղվիհնցի հայերի շատ ընտանիքներ փոխադրվում են մոտակա Թեհրան: Այժմ Ղաղվիհում մնացել է մոտ 300 հայ:

Ղարաղանի շրջանի գյուղերը—Ղարաղանի շրջանն ընկած է Ղաղվիհից 40—50 կմ արևմուտք: Հայ գյուղացիները (հատկապես Իսֆահանի գավառից) այս շրջանն են տեղափոխվել XIX դարում, 1919 թ. այնտեղ կար մինչև 1750 հայ, որոնք բնակվում էին վեց գյուղերում, պարսիկ գյուղացիների հետ մեկտեղ: Մինչ 1962 թ. այդ երկրամասում տեղի ունեցած հայտնի երկրաշարժը, հայերն ապրում էին Վերին Չանախչի, Ներքին Չանախչի, Ներքին Ղալա և Լար գյուղերում: Նրանց թիվը հասնում էր 1400-ի: Չնայած երկրաշարժի պատճառած ավերածություններին, այդ գյուղերը մինչև հիմա էլ գոյություն ունեն, սակայն գրանցում շատ ավելի պակաս թվով են հայեր ապրում: Ղարաղանցի մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնք մնացել էին անօթևան և ղրկվել էին գոյության միջոցներից փոխադրվեցին Թեհրան:

Ռաշտ—Ռաշտը՝ Գիլան գավառի կենտրոնի հայ դաղութը Իրանում ամենահներից մեկն է: Պատմական տվյալները վկայում են որ այդ բնակավայրը գոյություն ունեւր արդեն XIII դարում¹: Ռաշտի հայ գաղթօջախը միշտ կայուն է եղել ու չի դադարեցրել իր գոյությունը մի քանի դարուց ի վեր: 1916 թ. այնտեղ կար 571, 1954 թ.՝ 590, 1931 թ.՝ 596 հայ²: Ներկայումս Ռաշտում բնակվում է մինչև 600 հայ: Մի քանի հայ ընտանիքներ են ապրում Ռաշտի մերձակա փոքր

1 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 102—103:

2 Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, Ա., էջ 242:

3 «Ալիք», 1932. մայիսի 28:

բաղաբնկերում ու ավաններում (Հահիջան, Լանգերուզ, Յուժեն, Ռադսեր, Շահսևար և այլն)։

Փ ա հ յ ա վ ի (ն ա խ կ ի ն է ն գ ե լ ի) — Կասպից ծովի ափին դասվող այդ հովեկային ու նավահանգստային քաղաքն ընկած է Ռաշտից 40 կմ հեռավորության վրա։ Տեղի հայ գաղութն ունի մի քանի դարի սլատմութուն, բայց հավանաբար ավելի ուշ է ստեղծվել, քան Ռաշտի հայ գաղութը։

Վերջին սարիներս Փահլավիի հայ բնակչությունը նվազել է և այժմ այնտեղ կա ոչ ավելի, քան 400 հայ։

Մ ա շ հ ա դ — Անցյալ դարի վերջին խորասանի նահանգում ու նրա կենտրոն Մաշհաղում ապրում էին մեծ թվով հայեր։ Ռուսաստանի հայերն այդ տարիներին Սաբդեար քաղաքում հիմնել էին բամբակապտիչ գործարան, որտեղ աշխատում էին շատ հայեր։ Դարասկզբին, երբ Մաշհաղը խոշոր առևտրական կենտրոնի դեր ուներ Իրանա-ռուսական առևտրական հարաբերություններում, այնտեղ կար 120—150 հայ ընտանիք։ Այս բանից հետո, երբ Մաշհաղը կորցրեց իր վազեմի նշանակությունը, իսկ Սաբդեարի գործարանը փակվեց, քաղաքի ու նահանգի հայ բնակչության թիվը նկատելիորեն նվազեց։ Այժմ արդեն այնտեղ բնակվում է ընդամենը 200 հայ։ Մի քանի հայ ընտանիքներ կան Ղուչան ու Նիշաբուր քաղաքներում¹։

Ք ի ը մ ա ն շ ա հ — Իրաքին սահմանակից Քերմանշահ գավառի կենտրոնն է։ Առևտրական կենտրոն լինելով, նա իր կողմը հրապուրեց մի քանի հայ ընտանիքներ։

Քսանական թվականներին այդտեղի հայերի թիվը զգալիորեն աճեց։ Այդ շրջանում տեղի հայ բնակչությունը ավելացավ նաև ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանից փախստականների²։

Սափայն, առաջանալով փաստորեն միայն 20-ական թվականներին, քաղաքի հայ բնակչությունը շուտով սկսեց նվազել։ Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը 1929—1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամն էր։ 1931 թ. այնտեղ կար 272 հայ³։

Նետագա տարիներին քաղաքի հայ բնակչությունը քիչ աճեց։ Այժմ Քերմանշահում կա ոչ ավելի քան 400 հայ։

Հ ա մ ա դ ա ն — Իրանի այդ հնագույն քաղաքը (հնագույն էր բաթանը) հայերով բնակեցվել է դեռևս XVII դարում։ Ըստ եղած

¹ «Ամենուն տարեգիրք», Բեյրութ, 1958, էջ 387։

² «Ալիք», 1931, օգոստոսի 16։

³ Նույն տեղում։

տեղեկութիւնները ոչ մեծ թվով հայ դաղթականներ Շափ-Աբբասի օրոք բնակութիւն են հաստատել քաղաքի Ղալի թաղամասում: Քաղաքի հայ բնակչութիւնը հետագայում համալրվեց երկրի մյուս գավառներից փոխադրվածներով, ինչպես նաև արևմտյան հայերով: Հայերի թիվը Համագանում հասավ 820-ի¹:

Բալզ մինչև 1605 թվականը Համադանի արվարձաններում հայեր էին բնակվում. որոնց կենտրոնը Շավար (կամ Շավարին) գյուղն էր²:

Տեղացի հայերի շատ ընտանիքներ վերջին տասնամյակներում փոխադրվել են Թեհրան: Այնտեղ այժմ մնացել է 550 հայ:

* - *

Վեց հարյուրից վեց հարյուր հիսուն մարդ կա Մտլանդարան գավառի առաջին բնակավայրերում: Հայ ընտանիքները փոքր խմբերով բնակվում են Բանդարշահում, Շահուղում ու Գոլեստանում, ինչպես նաև դրանց շրջակա մի քանի գյուղերում: Մի քանի հարյուր հայ հաստատվել են Գորգան գավառում:

Հ յ ու ի ս ա յ ի ն շ ր ջ ա ն

Հյուսիսային շրջանի գաղութի հայերը հիմնականում բնիկներ են: Այդ շրջանը Իրանի հայկական հին բնակավայրերից մեկն է: Թավրիզից բացի շրջանի մեջ են մտնում Ռեղաիե, Խոլ, Սալմաստ, Մաբու, Ղարադաղ ու Մարաղա մարզերի հայ բնակատեղիները:

Ռեղաիե (նախկին Ուրմիա)— Արևմտյան Ադրբեջան նահանգի ադմինիստրատիվ կենտրոն Ռեղաիեում 1928 թ. կար 226 հայ³: Ներկայումս նրանց թիվը հասնում է 550—600-ի:

Թավրիզի թեմական խորհրդի տվյալների համաձայն 1922—1923 թթ. Ռեղաիեի շրջանում կար 2400 հայ, որոնք բնակվում էին 33 գյուղերում⁴: Այժմ մարդում կա 14 հայկական գյուղ՝ Գեարդաբադ, Նախիջևան Թապա, Իքաղաջ, Կարակեզ, Կարաչալու, Դարբառու, Բալանիշ, Դիղաթաթա, Արդիշատաթա, Շիրաբադ, Բազլոո. Դարգառու, Ռիհանբադ, Տակիբեկլու:

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 79:

² «Ալիք», 1954, հունիսի 28:

³ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 152:

⁴ Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53:

Բնական աճի հետ մեկտեղ մարզում պետք է որ բնակվելու լինի 3,5 հազար հայ:

Խոյ — Իրանի այս հին հայկական բնակավայրի մասին հիշատակվում է դեռևս XIII դարից¹: Ներկայումս Խոյում և նրա շրջակայքում հայեր գրեթե չեն մնացել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական արշավանքների ժամանակ տեղի հայ բնակչությունը կոտորվել կամ փախել է այլ շրջաններ ու կոկլաս: Մարզի որոշ գյուղերում ապրում են մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնց թիվը, սակայն, աննշան է:

Սալմաստ — Սալմաստում հայերը բնակվել են դեռևս XIII դարից²: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը մարզում (կենտրոնն է Շահիուրը, Կախկին Դիլիմանը) բնակվում էր մինչև 15000 հայ³: Հավթվան գյուղն այդ ժամանակ ուներ 4500 բնակիչ: Այն մինչև այժմ էլ մնում է մարզի ամենամեծ հայաբնակ գյուղը, սակայն ունի միայն 200 բնակիչ, որոնք բոլորն էլ հայեր են:

1930 թ. մայիսին այդտեղ, ինչպես նաև նրա շրջապատի գյուղերում մեծ երկրաշարժ եղավ, սակայն մի քանի տարի անց գյուղը վերականգնվեց ու կառուցապատվեց ժամանակակից ոճով⁴:

Խոսրովա, Մահլամ, Ղալասար գյուղերում հայերն ապրում են տեղի բնակիչների հետ կողք-կողքի, Մահլամում ու Ղալասարում՝ բրդերի, Խոսրովում՝ ասորիների հետ:

Հայ մեծ վիպասան Բաֆֆու ծննդավայր Փայաջուկը խիստ ավերվել է: Այնտեղ ապրում է ընդամենը ինը հայ ընտանիք, իսկ Շահիուրում՝ 25 հայ ընտանիք⁵:

1943 թ. մարզի հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 4000-ի⁶: 1946 թ. Սալմաստի գյուղացիների մի մասը հայրենադարձվեց Սովետական Հայաստան, իսկ մյուս մասը փոխադրվեց Թավոզի ու Թեհրան: Այժմ այնտեղ մնացել է հազարից ոչ ավելի հայ:

Մաբո — Այստեղ, ինչպես և Խոյում հայեր չեն մնացել, Մաբովում ապրում է 50—60 հայ, մեծ մասամբ արհեստավորներ: Մի քանի հայ ընտանիք է ապրում սուրբ Թադևոսի վանքի շրջակայքում, որոնք և հիմնականում հանդիսանում են հայկական ճարտարապե-

1 Ա. Արրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ, Ա, էջ 242:

2 Նույն տեղում:

3 «Վերածնունդ», 1943, ապրիլի 25:

4 Նույն տեղում, 1944, օգոստոսի 27—28:

5 «Ալիք», 1960, օգոստոսի 21—24:

6 «Վերածնունդ», 1943, ապրիլի 25:

տուժյան նշանավոր այդ կոթողի սպասավորներն ու պահպանողները: Դատելով վանքի հիմնադրման տարեթվից, այդ վայրերում հայերը բնակվում են դեռևս մեր թվականության VI դարից:

Ղարադաղ — Լեռներում, Արաքսի ափերին կից այս հնագույն օջախում 20-ական թվականներին կար 2,5 հազար հայ: Ներանք բնակվում էին 21 գյուղերում¹: Ներկայումս մարզում կա 11 հայկական գյուղ՝ Սըղն, Մեհղավ, Ղասեմաշեն, Վինա, Ամբագուլ, Քարագուլիս, Վարդաշեն, Սեահող, Ողան, Նորաշեն և Ուրգուժյան²: Մարզի հայկական բնակչության թիվը 3,5 հազար է:

Ղարադաղի հայերը խոսում են Ղարաբաղի բարբառին մոտ խոսվածքով:

Մարաղա — Մինչև դարասկիզբը Մարաղայում կար համեմատաբար մեծ թվով հայ բնակչություն, և քաղաքը համարվում էր հայ և ասորական բնակակենտրոններից մեկը: Տեղեկություններ կան, որ մարաղացի հայերը ծագումով մոտակա Փերավա կամ Փերաբադ գյուղից են, որ գոյություն ունի 300—400 տարուց ի վեր: Այդ գյուղերում մինչև այժմ էլ կանգուն է հայկական եկեղեցին³: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Մարաղայում հայկական գաղթօջախը գոյություն ունի XIII դարից⁴:

Մեր դարի 20-ական թվականներին Մարաղայում և շրջակա գյուղերում ապրում էր 1300 հայ⁵: 1946 թ. տեղի շատ հայ ընտանիքներ վերադարձան Սովետական Հայաստան: Մարաղա քաղաքում այժմ կա մոտ 500 հայ: Գյուղերում հայկական բնակչությունը փոքրաթիվ է:

Թավրիզ — Այդ քաղաքում հայերի մասին հիշատակություն կա դեռևս XIII դարում⁶: Թավրիզը գաղութի հյուսիսային շրջանի կենտրոն դարձավ 1833 թ. (մինչև այդ, դարեր շարունակ գաղութի կենտրոնը սուրբ Թադևոսի վանքն էր): Թուրքմենչայի 1828 թ. պայմանագրից հետո, Արևելահայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո, սուրբ Թադևոսի վանքը ընկավ անմիջապես իրանա-թուրքական սահմանի վրա և կորցրեց իր կենտրոնի ունեցած նշանակությունը:

1 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53.

2 «Ալիք», 1954, հոկտեմբերի 6:

3 Նույն տեղում, 1956, սեպտեմբերի 11:

4 Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 242:

5 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53:

6 Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 242:

XIX դարի սկզբին քաղաքում բավականին մեծ թվով հայեր կային: Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո հարյուրավոր ընտանիքներ (մոտ 45 000 մարդ) Թավրիզից ու հյուսիսային Իրանի այլ վայրերից փոխադրվեցին այն ժամանակվա Երևանյան ու Նախիջևանի նահանգները, ինչպես նաև Կովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջաններ: Այն ժամանակ Թավրիզում մնաց 40 հայ ընտանիք¹:

1922—1923 թթ. Թավրիզում կային 5 500 հայեր²:

Արդեն 9 տարի անց այնտեղ կար պիլի քան 6,5 հազար հայ³: Այժմ քաղաքում բնակվում է շրջանի հայ բնակչության կեսը:

Թավրիզի հայ ընտանիքները հիմնականում բնակվում են քաղաքի երկու՝ Ղալա (կամ Բերդաթաղ) և Լիլավա թաղամասերում:

* * *

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1912—1914 թթ. մարգահամարի տվյալներով Հյուսիսային շրջաններում կար 32,750 մարդ⁴: 1926—1927 թթ. այնտեղ կար 14,480 հայ⁵:

Տեղի ալևի քան 5 000 հայեր ներդաղթեցին Սովետական Հաստան:

Մի քանի հայ ընտանիքներ կան իրանական Քուրդիստանում, Միանդաբ քաղաքում ու մի ջանի շրջակա գյուղերում: Այդ վայրերի 10 դյուղերում 20-ական թվականներին բնակվում էր 1000 հայ⁶: Նրանց մեծ մասը հայրենադարձվեց ՀՍՍՀ:

Հ ա ր ա վ ա յ ի ն շ Ր Ջ Ա Ն

Հարավային շրջանում բնակվող հայերի մեծամասնությունը ծաղումով Արևմտյան Հայաստանի արևելյան գավառներից, Նախիջևան և Ջուլֆա քաղաքների ու նրանց հարակից շրջաններից ու ներկայումս Հայկական ՍՍՀ-ի սահմանում գտնվող տերիտորիայի մի մասից են:

Հարավային շրջանում հայկական բնակավայրերի գլխավոր օջախներն են՝ Նոր Ջուղա, Չհարմհալ և Փերիա շրջանի գյուղերը:

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 123:

² Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53:

³ «Ալիք», 1931, դեկտեմբերի 3:

⁴ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 156:

⁵ Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53:

⁶ Նույն տեղում:

Արագանը, Խորրամշահը, Մասչեղե-Սուլեյմանը, Աղա-Ջարին, Ահվաղը և Շիրաղը:

Օջախներն այդ գտնվում են Խուզխտանի, Տարս գավառներում ու Բախտիարի գեներալ-նահանգապետութունում¹:

Նոր Ջուղա — 1606 թ. Իսֆահանը հարավից օղակող Ջալանդե-Ռուդ գետի աջ ափին կառուցվեց մի փոքրիկ եկեղեցի, որը հայերը Արաքսի ափին գտնվող Ջուլֆայի տաճարի անունով կոչեցին Ամենափրկիչ²: Ըստ էության քաղաքն էլ կառուցվել սկսեց այդ իսկ թվականին ու ստացավ նոր Ջուղա (Նոր Ջուլֆա) անվանումը:

Քաղաքը բաժանված էր ութ թաղամասերի՝ Մեծ Մեյդան, Փոքր Մեյդան, Չարսու, Հակոբջանեց, Կաբագյուլ, Քոչեր, Դավրեժ և Երեվան:

Իրանցի և եվրոպացի պատմագետները տարբեր տվյալներ են թողել այդ ժամանակաշրջանում նոր Ջուղայում եղած հայ բնակչության թվի մասին³:

Ըստ Ջոնսոնի վկայության նոր Ջուղայում կար 12 000, ըստ Մորրերի՝ 3400, իսկ ըստ Մալկոմի՝ 2500 հայ ընտանիք: Իրանցի պատմաբան Ջավահիր-օլ-Քյալամը նշում է, որ այդ թիվը հասնում էր 30 000-ի⁴: Մոտավորապես նույն թիվն է նշում Ջ. Անանյանը, որը քննել է հայ և օտար աղբյուրների տվյալները⁵: Պետք է ենթադրել, որ նոր Ջուղայի բնակչության թիվը չէր անցնում 30 000-ից:

1724 թ. նոր Ջուղան ավերվեց աֆղանների կողմից և քաղաքը մայրաքաղաքի իր նշանակությունը կորցրած Իսֆահանի հետ մեկտեղ անկում ապրեց: Նոր Ջուղայի բնակիչների նշանակալից մասը (առավելապես հարուստ խավը) քաղաքից փախավ տարբեր ուղղություններով. Բուշիր նավահանգստով՝ Հնդկաստան Թասքայով՝ Իրաք, իսկ Կասպից ծովի նավահանգիստներով՝ Կովկաս և Ռուսաստան:

Ըստ Ջավահիր-օլ-Քյալամի տվյալների, մեր դարի 30-ական թվականներին նոր Ջուղայում ապրում էր 4000 հայ, որոնք բնակվում էին քաղաքի 9 թաղերում (Դավրեժ, Սանգթերաշան, Մեծ Մեյ-

1 Գեներալ-նահանգապետության կենտրոնն է Շահբուրդ քաղաքը:

2 1655 թ. եկեղեցին քանդվեց ու նրա տեղում կառուցվեց ներկայիս Ամենափրկիչ վանքը:

3 Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 256:

4 «Վերածնունդ», 1934, հուլիսի 12—սեպտեմբերի 12:

5 «Ալիք», 1952, հունիսի 16—17:

դան, Զորսու, Երևան, Փոքր Մեյդան Հակոբջանենց, Կարազյուլ) և վերսկսուցված Նազարի փողոցում¹։

Վերջին տասնամյակներում Նոր Զուղայի հայ բնակչության թիվը կազմում է 5000 մարդ։

Զ հ ա Ր մ հ ա լ ու Փ եր ի ա շ ը շ ա ն ն եր ի գյուղերը—XVII դարի սկզբին Հայաստանից Իրան գաղթածների մեծ մասը գյուղացիներ էին։ Նույնիսկ մասնապարզ հաշվումներից պարզվում է, որ այդ տարիներին Իսֆահանում և Նոր Զուղայում բնակություն հաստատեց մոտ 80 000 հայ։

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու վկայության 1586 թ. Հայաստանի արևելյան գավառներից՝ Դիզաբ, Աղվանք, Գողթան և այլն, Իրան փոխադրվեցին մի քանի խումբ հայ գյուղացիներ (հաճախ ընտանիքներով)։ Նրանք հաստատվեցին Իսֆահանում։ 1603 թ. Շահ-Աբբասը Իրան փոխադրեց 60 000 հայ։ Նրանց կեսը բնակեցվեցին Քաշանի շրջակայքում, մյուս կեսը՝ Իսֆահանում։ 1605 թ., ըստ պատմաբանների հաշվումների, Իրանի մայրաքաղաքի շրջակայքը եկավ գաղթականների 75 000 հոգուց բաղկացած քարավան։ Հետագա տարիներին Իսֆահան փոխադրվեց ևս մի քանի հազար հայ։

Եթե հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը Իսֆահանում (չհաշված նրանց ուլքեր բնակեցվել էին այլ վայրերում) ընդունելու լինենք 110 000 մարդ, ապա եթե դրանից հանենք 20 000 արհեստավորներին, վարպետներին ու առևտրականներին, ինչպես նաև Իսֆահանում հիմնված 10 000 մարդկանց, կստանանք մեր ենթադրելի թիվը։ Հայտնի է, որ 1630 թ. հայերը Իսֆահանից սկսեցին փոխադրվել Նոր Զուղա։ Հենց այդ տարիներից էլ Նոր Զուղայի բնակչության թիվը հասավ 30 000-ի։

Սրբ և ինչպես տեղաբաշխվեց հայ գյուղացիությունը Իսֆահանի գավառում և Բախտիարի լեռնաշղթայի նախալեռնային շրջանում։

Հարուստը Տեր-Հովհանյանցը հիշատակում է, թե հայաստանից հայերը բնակեցվեցին Լնջան, Ալիջան, Գյանդուման, Ջղախոր, Զհարմհալ, Փերիա և Բուրվառի շրջաններում²։

Ինչպես հայտնի է, Հարուստը Տեր-Հովհանյանցն իր աշխատությունը գրել է XIX դարի երկրորդ կեսին։ Այդ իսկ պատճառով

¹ «Վերածնունդ», 1934, սեպտեմբերի 1։

² Հ ա Ր ու թ յ ու ն Տ եր - Հ ո վ հ ա ն յ ա ն յ, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. 1, էջ 31։

այդ շրջանները թվարկելիս նա նկատի է առել Իրանի հայարնակ գյուղերի այդ ժամանակ արդեն կազմավորված աշխարհագրությունը: Սակայն, պետք է նկատել, որ այդ շրջանները Իսֆահանից ու Նոր Զուղայից միևնույն հեռավորության վրա չեն գտնվում: Եթե Լնջան ու Ալիխջան շրջանները անմիջականորեն հարում են Իսֆահանին, ապա Չհարմհալն ու Փերիան նրանից հեռու են միջին հաշվով 150 կմ, Բուրվառին՝ 200 կմ: Մի շարք հայկական գյուղերի Իսֆահանից ունեցած հեռավորությունը միայն ցույց է տալիս, որ Իրանում հայկական գյուղական բնակավայրերի առաջացումը երկարատև ու աստիճանական է եղել:

Հայ գյուղացիների առաջին ապաստարանները, անկասկած, եղել են Լնջան ու Ալիխջան շրջանները: Հարություն Տեր-Հովհանյանցը նշում է, որ այդ շրջաններում բնակեցման առաջին տարիներին հիմնվեց 17 հայկական գյուղ. յոթը՝ Ալիխջանում և 10 Լնջանում¹: Այդ գյուղերից մեկը մինչև այժմ էլ կրում է Բյալե Արմանի («հայկական գյուղ») անունը: Լնջան ու Ալիխջան շրջանները գյուղացիների՝ Փոքրսիւի ու Չհարմհալ գավառներում, ինչպես նաև Իրանի մյուս մասերում տարածվելու ելակետերն էին:

Հայկական գյուղերի ստեղծման հետագա պրոցեսը ընթացել է հիմնական երկու ուղղություններով: Լնջան ու Ալիխջան շրջաններից հարավ ու հարավ արևմուտք՝ Չհարմհալի շրջանը, գրանցից արևմուտք՝ Փերիայի, Քեարվանգ, ինչպես նաև Բուրվառի և Գյափլա շրջանները: Չհարմհալ, Փերիա և Քեարվանգ շրջաններում սյրոցեսն այդ ընթացքի է XVII—XVIII դարերում: Բուրվառի, Գյափլա, ապա և Քամարա ու Քաղազ շրջանների բնակեցումը հայ գյուղացիներով տեղի է ունեցել XVI—XIX դարերում:

Այդ վայրերը բնակեցվել են ոչ անմիջապես: Վերանի Չհարմհալ գավառը գրքի հեղինակ Ա. Եղգարյանը որոշակի լույս է սփռում Չհարմհալում և այլ հայկական գյուղական բնակավայրերի ստեղծման պատմության վրա: Նա ենթադրում է ու դրանում նրա հետ չի կարելի չհամաձայնել, որ ճանապարհների ու ժամանակակից փոխադրամիջոցների բացակայության պատճառով հայ գյուղացիների բնակեցումը Չհարմհալ ու Փերիա շրջաններում կարող էր սկսվել ոչ ավելի վաղ, քան 1610 թ.²:

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի վկայությամբ, ժամանակի ըն-

1 Հարություն Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. 1, էջ 32:

2 Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ գավառը, Թեհրան, 1963, էջ 27:

Թացքում բոլոր հայ գյուղացիները հեռացան Լնջան ու Ալինջան շրջաններից: Նրանց այդտեղ լինելու հետքերը լրիվ անհետացել են, չհաշված վերոհիշյալ «Քյալե Արմանի» գյուղը:

Չհարմհալի շրջանը — XVII դարի առաջին տասնամյակներին հայ գյուղացիները շարժվելով դեպի հարավ ու հարավարևմուտք, մտան Չհարմհալ շրջանն ու այնտեղ մի քանի գյուղ հիմնեցին: Առաքել Դավրիժեցին մի քանի անգամ հիշատակում է Չհարմհալի շրջանի հայ գյուղացիների Գեանդուման և Ջղախոր բնակավայրերի անունները¹:

Առաքել Դավրիժեցու և Հ. Տեր-Հովհանյանցի, ինչպես նաև իր ժողոված տվյալների հիման վրա Եղգարյանը ենթադրում է, որ Չհարմհալում բնակություն հաստատած հայերը ծագումով եղել են Արևմտյան Հայաստանի Բասենի շրջանից, Նա մասնավորապես նշում է, որ մինչև հիմա էլ շրջանի բնակիչներից կարելի է լսել «Բասենայ դովրեն» («Բասենի ժամանակ») արտահայտությունը²:

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի աշխատության մեջ տրված տեղեկությունները ամբողջական պատկերացում չեն տալիս Չհարմհալում հայերի տեղաբաշխման թվի և աշխարհագրության մասին: Հարություն Տեր-Հովհանյանցի տվյալների համաձայն Չհարմհալի շրջանում կար 4 հայկական գյուղ: Նրա տվյալներով դարակեսին հայ ընտանիքների մի մասը դուրս գալով Ահմադաբադ և Գիշնիգան գյուղերից հիմնել է Մամոքան (Մամուրան) և Բուղաջի նոր գյուղերը³:

1856 թ. մարդահամարի տվյալներով (ըստ երևույթին այն առաջինն էր Նոր Ջուղայում և նրան ենթակա գյուղական հայ բնակավայրերում) Չհարմհալի շրջանում կային 5 հայկական գյուղեր՝ Սիրաք, Ահմադաբադ, Գիշնիգան, Մահամբա և Լիվասիան: Բոլոր այդ գյուղերում այն ժամանակ կար 2063 հայ⁴:

Սակայն Եղգարյանը վկայում է, որ Չհարմհալում կային նաև ուրիշ գյուղեր, որոնք մոռացվեցին: Դրանցից էին Ոստիգանը, Շալամաղարը, Սուլուգանը, Ջիվրիգանը և Ռոստովը⁵:

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 46, 215—216:

1 Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ գավառը, էջ 26:

3 Հարություն Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Ջուղալի, հ. 2, էջ 296:

4 Նույն տեղում:

5 Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ գավառը, էջ 28:

հայկական գյուղը՝ Սիրաբը (հիմնված է մոտավորապես 1610 թ.) ունի խառը բնակչություն՝ հայեր ու պարսիկներ:

Տեղի բախտիարի խաների ֆեոդալական շահագործումից փրկվելու համար հայերը լքում էին իրենց գյուղերը ու հիմնվում քաղաքներում ե արդյունաբերական կենտրոններում: Հնդկական հալոցի հետ ունեցած բազմաթիվ կապերի շնորհիվ այդ շրջանի հայ բնակչության մի մասը, ինչպես նշվեց, փոխադրվեց Հնդկաստան: Սակայն չհարմհալցիները մեծ մասը հաստատվեց Իրանի նավթարդյունաբերական կենտրոններում՝ Մասջեդե-Սուլեյմանում, Ալաս-Ջարիում, Արագանում, Ահվազում և այլուր:

Փ և ր ի ա յ ի շ ը շ ա ն ր—Սկսած XVII դարից այդ շրջանի տերիտորիայում գոյություն է ունեցել հայ գյուղական բնակչության օջախ: Չհարմհալի համեմատությամբ այն կայուն է և ավելի քան երևի և կես դար հանդիսանում է երկրում հայ բնակչության կենտրոնացման հիմնական կետերից մեկը:

Ինչան և Ալինջան շրջանների հայ գյուղացիները Փերիայի շրջան են եկել XVII դարի առաջին տասնամյակներին: XVII դարի 20-ական թվականներին, աֆղանների արշավանքների ժամանակ, հայ գյուղացիները տեղաշարժվեցին դեպի արևմուտք և բնակություն հաստատեցին այժմյան վայրերում: Հարություն Տեր-Հովհանյանցի սոլյալների համաձայն, XIX դարի կեսերին շրջանում կար 22 հայկական գյուղ¹:

1919 թ. մարդահամարի տվյալներով Փերիայի շրջանում կար 27 հայկական գյուղ, ընդամենը 12 130 բնակչությամբ²: 1946 թ. այստեղ կար 24 հայկական գյուղ. 1946 թ. օգոստոսին Սովետական Հայաստան հայրենադարձվեցին 8 գյուղերի բնակիչներ (Սելբարգի կամ Դեհ Արմանի, Ագիդան, Մաղրաբադ, Մուզան, Բշկերտ, Դաջան, Ագնալու և Հաջիկալա), ընդամենը 2395 մարդ:

Հարևան Քևարվանդի շրջանից այդ ժամանակ հայրենադարձվեցին երկու՝ Դովլաթբադ և Վերին Քրգեր գյուղերը: Հայրենիք վերադարձան նաև Փերիայի շրջանի տարբեր գյուղերից առանձին ընտանիքներ: Հայրենադարձությունից հետո շրջանում մնաց 12 712 հայ³:

1949 թ. շրջանում մնացել էր 16 հայկական գյուղ: Հետադադարում

1 Հարություն Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն նոր Զուղայի հ. 1, էջ 32:

2 «Պարուկահայ տարեցույց», 1927. էջ 60:

3 «Այիր», 1949, հունիսի 20 և 30:

ըրջանում ավելացավ ևս մեկ հայկական դյուղ: Ներկայումս այնտեղ կան հետևյալ գյուղերը.

1. Խոյզան	1450 մարդ	10. Սվարան	590 մարդ
2. Նամակերտ	1430 >	11. Մնկերտ	490 >
3. Բոլորան	1160 >	12. Խունկ	440 >
4. Սանգիբարան	1150 >	13. Շահբուլաղ	320 >
5. Ղարղուն	950 >	14. Զիզան	230 >
6. Լեղարջրիբ	835 >	15. Դբախտակ	210 >
7. Շուրիշքան	760 >	16. Ղալամելիք	153 >
8. Հազան	690 >	17. Դաճան	60 >
9. Միլակերտ	685 >		

Այդ շրջանների բնակչության ընդհանուր թիվը (բնական աճով) ներկայումս կազմում է 15 000 մարդ¹: Գրեթե բոլոր հայկական գյուղական բնակավայրերի համեմատությամբ Փերիայի շրջանում առավել շատ են մանր հողատերերը: Այդ պատճառով այն չի հնթարկվել այնպիսի ուժեղ դեգրադացիայի, ինչպես Գյափլայի, Բուրվառիի, Զհարմհալի և (ավելի պակաս) այլ օջախները:

Աբադան — Իրանի նավթարդյունաբերության խոշորագույն կենտրոնն է: Հայերով սկսեց բնակեցվել «նավթային պատմության» արշալույսին՝ XX դարի սկզբին: Տեղի հայ բնակչությունը հատկապես ավելացավ 20-ական թվականներին: Ի հաշիվ Իրանի տարբեր շրջանների, ինչպես նաև Վան-Վասպուրականի, Խոյի, Սալմաստի փախստականների համար Իրաքի Նայր-օլ-Օմար վայրում անգլիացիների կառուցած գաղութի հայերի:

Քաղաքի հայ բնակչության թիվը հետագայում մեծացավ, սակայն նավթային ընկերության ձեռնարկություններում նավթարդյունաբերման ավտոմատացման հետևանքով վերջին տարիներս դադարեց հայերի հոսքը Աբադան: Այժմ քաղաքում կա 4,5—5000 հայ:

Խորրամշահր (նախկին Մոհամարա) — Աբադանից հեռու է 14 կմ, Իրանի հարավի կարևորագույն նավահանգիստն է: Մինչև վերջին ժամանակներս Խորրամշահրի հայկական բնակչությունը Աբադանի հետ մեկտեղ վարչական մի ամբողջություն էր կազմում: Զնայած փոքրաթիվ լինելուն (ընդամենը 200 մարդ) 1960 թ. այն կազմեց առանձին համայնք²:

1 Հայկական գյուղերից բացի շրջանում կա 10 վրացական, 34 թրքախոս, 3 պարսկական, 30 լուրական և 27 խառը բնակչությամբ գյուղեր (տե՛ս «Ալիք», 1949, հունիսի 20):

2 «Ալիք», 1960, մայիսի 3:

Մ ա ս ջ ե դ և - Ս ու լ ե յ մ ա ն — Ի նչպես Արադանը, սա ևս Խուզիստանի առավել հին հայկական բնակավայրերից է: Առանձին հայ բնտանիքներ այստեղ հաստատվել են 1908 թ.:

Մասջեդև-Սուլեյմանում հայերի թիվը զգալիորեն աճեց 1920 թ. և հետագա տարիներին: 1930 թ. այնտեղ կար 500, 1955 թ.՝ 1500 հայ: Քաղաքի հայկական բնակչության մեծ մասը ծագումով փերիա, Չհարմհալ շրջաններից են ու նոր Զուղայից¹:

Այժմ քաղաքում 2000 հայ կա:

Աղա-Ջարի—Իրանի հարավի ավելի հարուստ նավթահանքերի կենտրոնը հանդիսացող այս քաղաքում հայերը բնակվում են 1936 թ., Քաղաքի հայ բնակչությունը սկսեց համալրվել 40-ական թվականների կեսերին, ի հաշիվ Խուզիստանի այլ շրջաններից ժամանածների:

Աղա-Ջարիում այժմ 1000 հայ է բնակվում:

Ա հ վ ա դ — Խուզիստանի նահանգի կենտրոնն է: Հայերն սկսել են այստեղ բնակվել XX դարի սկզբին: Հետագայում քաղաքի հայ բնակչությունը սկսեց ավելանալ, բայց ոչ զգալի շահով, այժմ այնտեղ ապրում է 800 հայ:

Շ ի բ ա զ — Շիրազի հայերը հիմնականում այն 3000 հայերի անացորդներն են, որոնց Շահ-Աբբասը որպես «նվեր» 1605 թ. հանձնեց իր զորավարներից մեկին: XVII դարում այդ բնակավայրը զգալիորեն աճեց, Սակայն աֆղանների կողմից Շիրազի գրավումից հետո (1725) տեղի հայերին վիճակվեց այն բախտը, ինչ որ նորջուլայիյիներիս: Ներկայումս Ֆարս նահանգի կենտրոն Շիրազում կա բնգամենր 40 հայ ընտանիք:

* * *

Փոքր խմբերով հայ ընտանիքներ կան Բանդեր Մաշուրում (մոտ 65 ընտանիք), Նաֆթ Սեֆիդում, Լալիում, Նաֆթ Կելեում և Խուզիստանի այլ վայրերում:

Երկար ժամանակ հայ գյուղական բնակչություն կար Իսֆահանի նահանգի Քերավանդ շրջանում²: 1919 թ. այստեղ կար երկու հայկական գյուղ, 690 բնակիչներով³: 1946 թ. այդ գյուղերի բնակչու-

1 «Ալիբ», 1955, հունվարի 31:

2 Ա. Երեմյան, Սոհահանի Փերիա դավաոր, նոր Զուղայ, 1919, էջ 130—136:

3 «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60:

թյան մեծ մասը, ինչպես նշվեց, փոխադրվեց Հայկական ՍՍՀ, իսկ մնացածը մեկնեց Փերիա¹։

• • •

Որպեսզի ճիշտ պատկերացում ստեղծվի իրանահայամբողջ դաշուլթի բնակչության թվի մասին, պետք է նշել, որ մեր հետազոտած ժամանակաշրջանում, ինչպես և նախկինում երկրի հայ բնակչությունը շարունակ տեղաշարժվել է։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին իրանում կար 60 000 հայ²։

Պատերազմի սկզբին մոտ 35 000 հայ իրանի հյուսիսային շրջաններից փախել է Կովկաս և Ռուսաստան։ Նրանց մեծ մասը հետադադարում հետ վերադարձավ, մյուս մասը իրան վերադարձավ 1932—35 թթ.³։

1917 թ. Վան-Վասպուրականից իրան անցան մոտ 55 հազար հայեր։ Նրանցից 15 000 փոխադրվեցին իրաք։ իրաք դնացած հայերի այն մասը, որ սկզբում բնակություն հաստատեց Բաղդադի, Բաքուբեի շրջակայքում, ապա նայր-օլ-Օմարում (Բասրայի մոտ), իրանի վրայով վերադարձավ Հայաստան, իսկ մնացած մասը մնաց Արաղանում։

Ենթադրում են, որ մինչև 1922 թ. իրան է ժամանել 35 000 հայ⁴։ Հետևաբար այդ թվականին իրանում կար մոտավորապես 95 000 հայ։

Իրանցի հայերի թիվը այդ թվականից ի վեր մեծացել է բնակչության բնական աճի հաշվին (եթե նկատի չառնենք այն մի քանի հազար իրանահպատակ հայերին, որոնք ՍՍՀՄ-ից փոխադրվեցին 1936—38 թթ.)։ Սակայն հայերի թիվն իրանում մինչև 1944 թվականը շատ չաճեց, քանի որ ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում պարբերաբար կազմակերպվում էր հայրենադարձություն Սովետական Հայաստան։

1944 թ. իրանահայության թիվը անցնում էր 100 հազարից, իրանահնդկական թեմի եկեղեցական խորհրդի տվյալներով, 1944 թ. մայիսին հարավային շրջանում (չհաշված Թեհրանը) բնակ-

1 «Ալիք», 1949, հունիսի 20 և 30։

2 Ե. Խաթանասյան, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965։

3 Նույն տեղում։

4 Նույն տեղում։

վում էր 50 302 մարդ¹։ Ինչպես նշվեց վերը, այդ ժամանակ Թեհրանում կար ավելի քան 25 000 հայ։ Մինչև 20 000 հայ կար գաղութի հյուսիսային շրջանում, Հայերի այդ ընդհանուր թվին պետք է ավելացնել նաև 6—7 հազար կաթոլիկներին ու բողոքականներին։

Իրանահայերի հայրենադարձման կենտրոնական կոմիտեի տվյալների համաձայն 1946 թ. Սովետական Հայաստան մեկնեց 20 700 մարդ²։ Հետևաբար, բնակչության բնական աճի հետ մեկտեղ 1947 թ. գաղութում մնում էր 90 000 մարդ։

Քսան տարում գաղութի բնակչությունը (բնական աճի հետ մեկտեղ) կարող էր ավելանալ մոտավորապես 40—45 000-ով և 1966 թ. դրությամբ կազմել 130—135 հազար, Այդ հաշվումներով կենտրոնական շրջանում այժմ կա 88—90, հյուսիսայինում՝ 16, իսկ հարավայինում՝ 30 000 հայ։

Ինչպես և նախկինում, 1926 թ. սկսվեց նոր հայրենադարձություն Իրանից՝ Հայկական ՍՍՀ։ Անցած ժամանակաշրջանում իրենց նախնիների հայրենիքը վերադարձան մի քանի հազար իրանահայեր։ Որոշ տվյալներով 20-ական թվականներից հետո Իրանից Հայկական ՍՍՀ է հայրենադարձվել 50 000 հայ³։

Գյուղական վայրերից ու դավառական քաղաքներից դեպի մեծ քաղաքներն ու արդյունաբերական քաղաքները տեղի հայերի տեղաշարժերի հետևանքով խիստ փոխվել է գաղութի քաղաքային ու գյուղական բնակչության հարաբերակցությունը։

Մինչև 1917 թ. ամբողջ երկրի մասշտաբով այդ հարաբերակցությունը հետևյալն էր. գյուղերում բնակվում էր ամբողջ հայկական բնակչության ավելի քան 75% -ը, իսկ քաղաքներում՝ մինչև 25%։

Այժմ գաղութի բնակչության հարաբերակցությունը գրեթե հակառակ պատկերն ունի։ 130—135 հազար իրանահայերից 100 000-ը այժմ բնակվում է քաղաքներում։ Տոկոսային արտահայտությամբ համապատասխանաբար կազմում է 73 և 27%։ Ուշագրավ է այն հանդամանքը, որ գյուղական և քաղաքային բնակչության տոկոսային հարաբերակցությունը այժմ շի համընկնում նույն հարաբերակցությանը՝ ամբողջ երկրի մասշտաբով։ Այսպես, Իրանի գյուղական բնակչությունը (պաշտոնական տվյալներով) կազմում է 63%, քաղաքայինը՝ 37%։

1 ՀՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. 57, «Ջեկուցում Իրանա-Հնդկաստանի թեմի հայոց կրոնական խորհուրդի», Նոր-Ջուղայ, 1944, մայիսի 22։

2 ՀՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 17, էջ 87։

3 Ե. Խաթանասյան, Հայոց թիվը։

2. 2. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Էջերի ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Արաբական արշավանքից հետո Իրանի սասանյան կուլտուրան իր անկումն ապրելով, տարիներ հետո միայն վերածնվեց՝ արաբական կուլտուրայի հետ զուգակցված:

Պարսկական արվեստի տարբեր ճյուղերը (նկարչություն, գրականություն, թատրոն) զարգանում են մահմեդական կրոնի ուժեղ ազդեցության ներքո: Մի հանգամանք, որ սահմանափակում էր իրականության ճշմարտացի արտացոլումը արվեստի մեջ, թեև կրոնական շղարշի տակ ևս իրականությունը արտահայտվում էր այլաբանական բարդ միջոցներով:

VII դարից հետո պարսկական գրականության էջերում երևան է գալիս «Թաազիյե»¹, «Շարի-խանի»² ժանրը: Այս ժանրի տակ պարսիկ հեղինակները զանազան տարբերակներով շարադրում էին Քարբալյում տեղի ունեցած կրոնական պատերազմների ընթացքում Մոհամմեդի և նրա հետևորդների սխրագործությունները, նրանց ողբերգական վախճանը: «Թաազիաները» գրվում էին մեծ մասամբ թատերգության ձևով³:

Հետագայում XVI դարի ընթացքում, շիրիմի ուժեղ տարածման հետ կապված «Թաազիաները» լայն տարածում գտան ամբողջ Իրանում: Այդ պատեհ միջոցը օգտագործեցին ժամանակի իշխող շրջանները: Քաջալերելով թաազիաների «դերասաններին» հաճախակի

¹ Թաազիյե— բառացի նշանակում է ողբ, ցավակցություն, չասանի և Հոսեյնի տառապանքների և մահվան ողբում:

² Շարի-խանի—դերասանություն:

³ E. Յ. Բերտելս, Персидский театр, Л., 1924; Charles V. rolleaud, Le theatre persian au Le drame de Kerbecia. Paris, 1950; Wilhelm Litten, Das Drama in Persie, Berlin, 1929.

«ներկայացումներ» կազմակերպելով՝ իրենց քաղաքական ու վարչական սկզբունքը սկսեցին թելադրել հպատակ ժողովրդին՝:

«Թաաղիաների» ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ներուանք լիովին հետու շեն մնացել աշխարհիկ կյանքից ու պատմական իրադարձություններից, և շատ հաճախ համեմված են եղել հումորային նրբերանգներով²:

Որպես օրինակ կարելի է բերել «Թաաղիաներից» մեկի համառատ բովանդակությունը: Դա կոչվում է «Ամիր Թեյմուրը և Սիրիայի իշխանը»:

Պարսկաստանի թաղավոր Ամիր Թեյմուրը Ալի մարգարեի արյան փրձի: առնելու նախադեպով մեծ գորախմբով մտնում է Նաջաֆ քաղաքը: Այստեղ նա Ալիի դերեղմանի վրա երգվում է, որ մինչև Սիրիայի բնակչությունից վրեժխնդիր շիինի և Հալեպ քաղաքը :ա-

1 Կրոնական թատերախաղերի ունկնդիրները Իրանում, բուրաձև նաուձ էին բեմի (դեմոնի մակերեսից քիչ բարձրությամբ պատրաստված հարթակ, որը կոչվում էր «սաբու») շուրջը և շարքերից մեկը ազատ էին թողնում երթևեկության համար: Հունաստանում ինչպես դիտենք, հանդիսականները նստում էին բեմի շուրջ պայտաձև շարքերով պատրաստված աստիճանների վրա, որը կոչվում էր «թատրոն»: Իրանում ես «Թաաղիաները» մեծ մասամբ ներկայացվում էին շափածո խոսքի ձևով, որի բնթացքում կարևոր դեր էր կատարում երաժշտությունը:

2 Ուշագորավ է մի հանգամանք, որ տարիներ շարունակ Քարբալայի ողբերգությունը նկարագրող «Թաաղիաների» պատճառած ձանձրույթը հոգնեցրել էր անզամ մասնակցող դերակատարներին:

Հաճախ «ողբերգություն» ամենալարված և ամենատրագիկ պահին դերակատարների երբեմն դիպուկ և իմաստավոր սրախոսությունը խզել է ներկաների խոր հուղականությունը, բեկանել է «Թաաղիայի» խորհրդավորությունը, առաջանելով բուռն ծիծաղ հանդիսականների մեջ:

Ինրեեր մի օրինակ:

«Թատուիաներից» մեկում համաղանցի մի դերասան հրաշալի կատարում էր Մուամմեդ մարգարեի նպանող «Շեմրի» դերը, (Համաղան քաղաքը Իրանում հայտնի է իր կաշվի արտադրությամբ: Համաղանցի կաշեգործները նույնիսկ էշի կաշի էին մշակում և այդ պատճառով էլ թեհրանցիները համաղանցիներին ծաղրելու համար նրանց «էշ րեթող» մականունն էին տվել):

Ով ահա, ներկայացման այն պահին, երբ «Շեմրի» դերակատարը «Բեմամին» սպանելու համար թուրը բարձրացրած արտասանում է շափածո այս խոսքերը.

— Ինչու իմ թուրը անգոր է այնքան,

Որ մի հարվածով չի կտրում թուրդ...

Այս խոսքերի վրա «Բեմամին» դերակատարը լհամբերելով իսկույն սրախոսում է.— «...նամարդ, այնքան էշ ես քերթել, որ թուրդ բթացել է»:

Այս սրամիտ ոեպիկան ընդհանուր քրքիչ է առաջացնում հանդիսականների մեջ, «Թաաղիան» խափանվում է սակայն «հանցավորը» ոչ մի պարսավանքի կամ պատժի չի ենթարկվում:

վերի չի հանգստանա: Նույն երգումը նա կրկնում է Հոսեյն մարդա-
րեի գերեզմանի վրա և ուղևորվում է դեպի Սիրիա:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սիրիայի իշխանը՝ իր կյանքը փրկե-
լու համար, որոշում է աղջկան կնության տալ Ամիր-Թեյմուրին:
Վերջինս ոչ միայն մերժում է այդ նվիրատվությունը, այլև հրամա-
նում է պատռել աղջկա երեսի քողը, հանել նրա թանկագին հա-
գուստները, իսկ հորը գանահարելուց հետո բանտարկել: Բացի այդ
Ամիր-Թեյմուրը հրամայում է գանահարել նաև Հալեպի պալատա-
կան բոլոր նախարարներին:

Փաստերն ապացուցում են, որ «թաազիաները» ունեցել են
իրենց հատուկ գործիչները: Նրանց ղեկավարել են հմուտ «մասնա-
գետներ», որոնք ղբաղվել են՝ դերասանների ընտրությամբ, նրանց
հագուստով, զրիմով և ներկայացման տեղը հարգարելով:

Ժամանակի ընթացքում «թաազիաները» աստիճանաբար կորց-
նում են իրենց միատիկ նշանակութունը: Ժողովրդի հոգևոր կյանքի
պահանջները այլևս չէին բավարարվում կրոնական միապաղաղ և
արդեն ձանձրալի դարձած «ողբերգություններով»: Նոր խոսքի պա-
հանջ էր զգացվում: Եվ պատահական չէ, որ «Քերբելայի սզո տե-
սարաններին» գալիս են փոխարինելու անցյալի պտտմության ու
ներկայի հետ առնչվող աշխարհիկ թեմաները: Սզո արարողություն-
ները մղվում են հետին պլան (միայն ներկայացման վերջում եր-
բման ձևի համար ցուցադրվում է մի փոքրիկ պատկեր Քերբելայի
զեպքերից):

Նոր «թաազիաները» նույնիսկ ստանում են հումորային երանդ:
Իրանում տարածված «թաազիաներից» եղել են՝ «Ամիր Թեյմու-
րը», «Դորրաթ-օլ-Սադաֆը», «Հովսեփ մարգարեն և զորեյջցի
աղջկա մուսնությունը» և այլն:

«Թաազիաներ» կաղմակերպող և ղեկավարող վարպետներից
Իրանում մեծ հռչակ է վայելել Միրզա Մոհամմեդ Թազին: Նա ստա-
ցել էր «թաազիե-գարգան» («թասուզիաներ ղեկավարող») համրավր
և իր շուրջն էր հավաքել լավագույն գերակատարներին:

Այդ տարիներին Իրանում որոշ տարածում էր գտել նաև տիկ-
նիկային թատրոնը իր կենցաղային բովանդակությամբ:

Տիկնիկային թատրոնը սկսած XII—XIII դարերից, Սելջուկ-

عبدالله مستوفی ، تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه ، جلد ۳ ، ص ۳۸۸

اول تهران ۱۳۲۱ ، ج ۳ ، ص ۳۸۸

յւերի իշխանութեան օրոք, եղել է ժողովրդի սիրած ժամանցներից մեկը: Այդ դարաշրջանում այն կոչվել է «լոուբաթ» (տիկնիկ), իսկ ձեռնածուներին անվանել են «լոուբաթ-բազ» (ստիկնիկ պարեցնող):

XIII դարի հռչակավոր բնաստեղծ Օմար խայամի քառյակներից մեկում հիշատակութուն կա այդօրինակ թատրոնի գոյութեան մասին: Բնաստեղծն այսպես է ներկայացնում մարդկային կյանքի անցողիկութեան գաղափարը.

Մենք տիկնիկներ ենք, կյանքը ձեռնածու,
Ճշմարտութուն է սա և ոչ թե կատակ,
Խաղում ենք անվերջ գոյութեան բեմում
Ու մեկ-մեկ ընկնում անէութեան գիրկը:

XVI դարում, Սաֆավիների տիրապետութեան ժամանակ «լոուբաթ-լադին» սկսեց կոչվել Իրկու անունով՝ «Խեյմե-շաբբազի»¹ և «Ֆահլեան քաչալ»: Ժողովրդական այս պարզունակ թատրոնի համար արդեն գրվում էին երգիծական բնույթի հատուկ պիեսներ զանազան թեմատիկայով (լիրիկական, կենցաղային և այլն):

Պարսկական թատրոնի զարգացման պատմութեան մեջ զգալի դեր են ունեցել պալատական ծաղրածուները:

Այստեղ կարևոր է նշել մի հանգամանք, պալատական ծաղրածուները շատ անգամ հենց թագավորի գաղտնի ցուցումով իրենց յատերախաղի ընթացքում ծաղրի առարկա էին դարձնում այս կամ այն պալատական նախարարի բնավորութեան կամ արարքի պախարակելի կողմերը: Նասեր-էդդին շահի օրոք գրված հետևյալ քառյակը վկայում է պալատական ծաղրածու՝ Քարիմ Շիրեյի համարձակ ելույթների մասին.

Նասեր-էդդին շահի օրոք, հիմարը,
Բամբասում է միշտ ամեն գիտունի,
Այնպես է կորել խելքի նժարը,
Որ Քարիմը հեգնում է Ֆախրե Ռայիին²:

1 Խեյմե-շաբբազին ներկայացվում էր մեծ մասամբ դիշերը: Տիկնիկները շարժման մեջ էին գրվում վերևից կապված թելերի օգնութեամբ: Փաշլեան քաչալը ներկայացվում էր ցերեկով, վրանի տանիքի վրա հարմարեցված հարթակի վրա: Վրանի մեջ մտած դերասանը մատների օգնութեամբ խաղացնում էր տիկնիկներին:

2 Միջնադարյան հայտնի պարսիկ փիլիսոփա մտածող:

Պալատական ծաղրածուներից իրանում մեծ համբավ է ստացել Շահ-Աբբասի պալատական ծաղրածու Քալ-Անայաթը, նասեր-էդդին շահի օրոք՝ Քարիմ Շիրեյին, Իսմայիլ Բազզազը, Շաղալ օլ-Մուլքը:

Պալատական ծաղրածուներից բացի իրանում կային նաև այլ կարգի զգվարճացնող-դերասաններ» որոնց ժողովուրդը «լուծի» էր անվանում:

Սոցիալական ծագման պատճառով նրանց չէր թույլատրվում պալատ մտնել (որքան էլ շնորհալի լինեին): «Լուծիները» մնում էին հասարակության մեջ և նրանց գնահատողը հենց ինքը ժողովուրդն էր: Ներկայացման առիթները լինում էին հարսանյաց հանդեսները կամ այլ տոնակատարությունները: Հյուրերին զվարճացնելու համար տանուտերը հրավիրում էր «լուծիներին»: Այդ ներկայացումները կոչվում էին «Բախթե հոուլի» (աավագանի բեմ), որովհետև բեմը պատրաստվում էր տան մեջտևիցում գտնվող ավագանի վրա (իրանում համարյա բոլոր տների բակերի մեջտեղում կար կլոր ավագան), որի շուրջը նստած հանդիսականները դիտում էին ներկայացումը:

Պարսիկ հայտնի բանասեր պատմաբան Ռեզազադե Շաֆադն այդ մասին գրում է.

«...Ծրգիծական ներկայացումների մասսայականացումը կատարվում էր «լուծիներին» միջոցով: Իրանում պարսիկ լուծիներին կարելի է համեմատել Եվրոպայի ծաղրածուների հետ: Որպես Իրանի հասարակական ու սոցիալական ախտերը մերկացնող հմուտ կատարողներ, այդ մարդիկ իրոք որ կատարյալ դերասաններ էին»¹:

«Լուծիներին» մեջ մեծ համբավ ունեին Հոսեյն Դուդին, Շեյխ-Չեյխուրը, Շեյխ-քառը, Հասան-գորբեն և ուրիշներ: Նրանց հորինած և ներկայացրած վոդեկիները, ինչպես «Փահլևան քաշա»²,

1 دکتر رضا داد شفق، «دایه معاصر ایران» نشریه امیر خارجه،
خاومیهانہ

2 جلد چهارم شماره اول، ص ۱۳۱۱، «تتر خلیل ثقی» صدو بیجاہ

مقاله «تهران» ۱۳۱۴ ص ۱۹۹

Դոկտոր Խալիլ Սադաֆին իր «150 հողված» աշխատության մեջ որում է. «Փահլևան քաշա» վոդեկիի նման ներկայացումների հանդիպում ենք նաև Թուրքիայում «Ղարա գլոզ», իսկ եվրոպական երկրներում «Polichinelle» անվան տակ: Այդպիսի թատերախաղերում պիսավոր և պատասխանատու գերը կատարում էր

«Փահլևան փանքե» («Քամբակե փահլևան»), «Արուսե հալու» («Տխմար հարսը»), «Խալե Ռոու-Ռոու» («Ռոու-Ռոու մորաքույրը»), «Քարբեք քաշի» («Քաշանցի բժիշկը») և այլն, մինչև օրս էլ շին կորցրել իրենց թարմությունը: Նրանց մեջ բացահայտվում էին կյանքի դառնությունները, քննադատվում էին հասարակության մեջ արմատավորված բարոյական ախտերը, որոնք կատակի ու ծիծաղի քաղցր քսուկով հրամցվում էին ժողովրդին:

XIX դարի սկզբից եվրոպական կուլտուրան աստիճանաբար մուտք է գործում Իրան:

Յաթալի շահի որդի, թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի նախաձեռնությամբ Եվրոպա ուղարկված պարսիկ ուսանողների վերադարձից հետո, որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան Իրանի պետական հիմնարկներում: Հատկապես զգալի բարեփոխումներ մտցվեցին լուսավորության և կրթության բնագավառներում: Զարկ տրվեց տպագրական գործին, որի հետևանքով ժողովուրդը հնարավորություն ունի ստացալ ծանոթանալու և ազգային, և եվրոպական պրակտիկայի: ան, լեզվի և մշակույթի հետ:

Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Իրանի քաղաքական ու տրնախական կյանքում տեղի էին ունենում զգալի տեղաշարժեր: Տնողական կարգերին զալիս էին փոխարինելու դասակարգային նոր հարաբերություններ: Հասարակական միտքը հարստանում էր համաժամարար ավելի առաջադեմ գաղափարներով, և պարսկական նորաստեղծ մամուլն ու դրականությունը հետզհետե զարգանալով, առաջատար դիրքեր էին գրավում:

Այդ ժամանակաշրջանում աշխուժացում է ապրում նաև պարսկական թատրոնը¹: Դա շրջադարձային մի էտապ էր, երբ պալատական ծաղրածուների զվարճալի ելույթներին, շրջիկ «լուսիներին» կենդանային բարքերը ծաղրող կոմիկական փոքրիկ թատերախաղերին

«խափրիկը» سياه نمايشی նա պետք է խոսեր և անվրևպ տաներ դժվարին դերը: Կարելի է ասել, որ մրցության դեպքում պարսիկ դերակատարները կարող էին շատ բանով գերազանցել Եվրոպայի կոմիկ դերասաններին:

¹ ملك الشعراء بهار سبک شناسی ، چند سوم ، تیرات ۱۳۲۹ ، ص ۱۳۵ ، نخستین کنگره نویسندگان ایران ، تیرات ۱۹۴۷ ، ص ۱۲۸ ، عباس اقبال تاریخ تمدن اروپا و ایران ، تیرات سال ۱۳۳۳ ، ص ۵۹ ، علی نصیریان نظری بهنرمایشی در ایران ، مجله نمايش شماره ۹ تیرات ۱۳۳۶ ، ص ۱۶

փոխարինելու եկան սոցիալական լուրջ հարցեր շոշափող պիեսներ, և որ կարևորն է, դուրս գալով իր նեղ սահմաններից թատրոնը աստիճանաբար դարձավ պարսիկ ժողովրդի հոգևոր կյանքի պահանջները բավարարող բնագավառներից մեկը:

Այս ժամանակաշրջանում հանդես են գալիս օտար լեզուներից թարգմանված պիեսներ: Մեծ ժողովրդականություն են վայելում ադրբեջանական հայտնի լուսավորիչ-դեմոկրատ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի, աշխարհահռչակ կատակերգու Մուխեթի ստեղծագործությունները: Հետաքրքրական է նշել, որ պարսիկ թարգմանիչները օտարազգի կատակերգությունները պարսկերենի վերածելիս աշխատում էին նրանց տալ ազգային կոլորիտ: Փոխում էին գործող անձանց անունները, շատ անգամ դեպքերը համապատասխանեցնում պարսկական իրականությանը, հնարավորության դեպքում դրանք համեմտում էին իրենց ժողովրդի ասուլթներով ու առակներով, պարզեցնում լեզուն և այդպիսով մատչելի դարձնում հանդիսականներին¹:

Նվրոպական լեզուներից կատարված թարգմանությունները գործոն ազդեցություն ունեցան պարսկական ազգային դրամատուրգիայի ձևի և բովանդակության վերափոխման հետ կապված հարցերի վրա: Պարսկերեն լեզվով առաջին ազգային պիեսների ստեղծման նախաձեռնությունը պատկանում է Իրանի հայտնի քաղաքական գործիչ, դեմոկրատ-լուսավորիչ, ծագումով հայ Միրզա-Մելքոմ խանին (1833—1909), որը եղել է Նասեր էդդին շահի հատուկ թարգմանիչը և մեծ ծառայություն է մատուցել Իրանի քաղաքական, տրնտեսական ու կուլտուրական կյանքի զարգացման գործին: Ժամանակի համար սոցիալական հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող, ազգային ոգով գրած նրա երեք կոմեդիաները. «Արաբստանի նահանգապետ Աշրաֆ-խանի արկածները թեհրանում», «Զաման խան Բորուչերդցու կառավարման մեթոդը և նրա արկածները», «Շահ-Ղուլի Միրզայի ճանապարհորդությունը Քարբալա և Քերմանշահանի նահանգապետ՝ Շահ-Մորադ Միրզայի մոտ մի քանի օր իջևանելու հետ կապված արկածները» հանդիսացան պարսկական թատերագրության հիմնաքարերը: Մելքոմ խանը ունեցել է բազմաթիվ հետևորդներ²: Նոր պիեսների երևան գալը իր հետ բերեց թատրոնի

1 Է. Յ. Бертельс, Персидский театр, Л., 1924, стр. 72.

2 Տե՛ս Հ. Մ. Ն գ ա ն յ ա ն, Հասարակական-քաղաքական հոսանքները Իրանում, Երևան, 1966, էջ 150—193:

համար անհրաժեշտ հարմարանքներ, մասնագետ դերասաններ և համապատասխան շենք ունենալու մտահոգությունը¹։

Հետզհետե մի շարք արվեստագետների նախաձեռնությամբ ստեղծվում են թատերասերների փոքրիկ խմբեր, որոնցից առաջինը պետք է համարել «Ֆարհանգ» ընկերությունը²։ Այնուհետև Միրզա Հաշեմ Բեհնամի, Ռեզա Ահի, էնայաթօլլա Շեյբանիի և մի քանի այլ թատերասերների համագործակցությամբ կազմակերպվում է «Բեհաթրե մելլի» («Ազգային թատրոնը»), որտեղ բացի արևմտաեվրոպական դրամատուրգների թարգմանած պիեսներից բեմադրվում էին նաև պարսիկ թատերագետներ Մոհազաղ-օլ-Դոուլեի «Ջամշիդ» պատմական և Աբուհասան Ֆոթուղիի «Շիրուշ վա Նահիդ» («Շիրուշ և Նահիդ») չափածո պիեսները, Վերջինս մեծ հաջողություն էր վայելում Իրանում և մասնագետների վկայությամբ զարգացման նոր ուղի հարթեց պարսիկ դերասան արվեստագետների համար³։

Մոհազաղ-օլ-Դոուլեի մահեց հետո «Բեհաթրե մելլին» նյութական ծանր պայմանների հետևանքով անգործության է մատնվում։

1905—1906 թվականին Եվրոպայում ուսումնառությունը ավարտելուց հետո Իրան է վերադառնում հայտնի թատերագետ-դերասան Սեիդ-Ալի Նասրը⁴։ Մեծ ջանքերից հետո նրան հաջողվում է լուսավորության նախարարությունից իրավունք ստանալ «Քոմեդիյե Իրան» («Իրանի կոմեդիա») թատրոնը հիմնելու համար։ Նախորդ

1 Առաջին թատրոնի շենքը Իրանում եղել է ներկայումս Երազիֆոնուն (Պոլիտեխնիկ) կոչված շենքը Բեհրանում, որը կառուցվել է Նասր էղդին շահի 1851 թ. դեկտեմբերի 28-ի կարգադրությամբ։ Այդ շենքը հետագայում փոփոխությունների է ենթարկվել և հատկացված է ուսումնական հաստատության։ Սակայն շենքը կառուցվել է թատրոնի նախադժով և շնայած իր փոքր տարածությանը ունեցել է եվրոպական տիպի հարմարանքներ երեք հարյուր հանդիսատեսի համար։ Շենքի նախագիծը, ներքին կահավորումը, թագավորի կողմից հանձնարարված էր Մոզայան-օլ-Դոուլե Նազալ-բաշուն (վերջինս Եվրոպա ուղարկված ուսանողներից էր)։ Շնորհալի այս արվեստագետը բացի թատրոնի ձևավորումից, անձամբ թարգմանություններ է կատարել ֆրանսիական դրամատուրգներից (Մոլիերի «Միզանտրոպը») և ներկայացրել նորակառույց թատրոնում։

استادسعيد نجيب نجسين
تمشاشاخاته جديد در ايران ، مجله تمايش ، تهران شماره ۱ سال ۱۹۵۹

ص ۳۸

2 رشيد ياسمى ، ادبيات معاصر تهران ۱۳۱۶ ، ص ۱۲۷

3 Աբուղաասեմ Ջաննաթի Աթայի, նշվ. աշխ., էջ 64:

4 Սեիդ-Ալի-Նասրը ծնվել է Քաշանում։ Պարսկական թատրոնի պատմության

մեծ նրա անունը հիշատակվում է որպես «Թատրոնի հայր»։
امير مسعود
ص ۵۷۳
سپهر تاريخ فرهنگدان و عداى ارمشاهيه ايران و عرب تهران ۱۳۲۰ ، ص ۵۷۳

Թատերական կազմակերպությունների համեմատ «Քոմեդիյե Իրանը» ավելի կազմակերպված և ավելի մասնագիտացված խումբ էր: Նա կարողանում էր ամիսը երկու անգամ ներկայացումներ տալ Թեհրանի «Գրանդ Հոթել» հյուրանոցի դահլիճում:

Սեիդ-Ալի-Նասրի կողմից ներկայացված կոմեդիաները ժամանակի ընթացքում իրենց բարերար ազդեցությունն ունեցան պարսիկ հասարակության էսթետիկական զարգացման, նրա գեղարվեստական ճաշակի բարձրացման համար:

«Քոմեդիյե Իրան» Թատերախմբի և նրա ղեկավար՝ Սեիդ-Ալի-Նասրի քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ, առաջին անգամ պարսիկ իրականության մեջ կինը ոտք դրեց պարսկական թատրոնի բեմահարթակի վրա: Գա մի խոշոր նվաճում էր Իրանի հասարակական կյանքում, որովհետև, ինչպես հայտնի է, ֆեոդալ-կալվածատիրական դասակարգի գաղափարախոսության և մուսուլմանական կրոնի դոգմաների համաձայն իրանցի կինը զուրկ էր քաղաքացիական իրավունքներից: Ճիշտ է, պարսկական թատրոնի բեմահարթակ բարձրացած առաջին կին դերակատարները հայուհիներ էին, սակայն էականն այն է, որ այդ երևույթն իր անմիջական վերափոխիչ ազդեցությունն ունեցավ պարսիկ կնոջ աշխարհայացքի վրա և առաջնորդեց նրան՝ մասնակցելու իր երկրի հասարակական կյանքին¹:

¹ Հասարակական կյանքից կտրված, իրավազուրկ պարսիկ կինը, դարեր շարունակ կորցրել է նաև իր ընդունակությունները: Սոցիալական պայմանները ոչնչացրել են նրա ունակություններն ու շրջապատին օգտակար լինելու ձգտումները:

Այդ ընդունակությունները նա դրսևորել է հարեմի կամ առանձնասենյակների շորս պատերի մեջ, տղամարդկանց աչքից հեռու իր դժգոհությունն ու բողոքը նա արտահայտել է թաքուն, հարեմի սենյակներից որևէ մեկում՝ կանանց հավաքույթների ժամանակ:

Այդ հավաքույթների ժամանակ, որ գոյություն ունեին սրանից գեո 30 տարի առաջ, կանայք զաղտնի հավաքվում էին մի որևէ սենյակում, և ծիծաղաշարժ թթառոններ տեսնելիս ներկայացնում: Այդ «խաղերում» շոշափվում էին կենցաղային մանր մունր դեպքեր (ազատ սիրո, անհամապատասխան ամուսնության և այլն):

Կարևորն այն է, որ նրանց մեջ կային տղամարդու դերը կատարող շնորհալի կանայք, որոնք իրենց տիպիկ շարժումներով ու ձայնի ընդօրինակությամբ ոչնչով չէին տարբերվում տղամարդուց:

Այդ խաղերից պարսկական թատրոնի պատմության մեջ հիշատակվում են «Մաղավաճառ մորաքույրը», «Պուտուկը գլխին մորաքույրը», «Շեյխի կինը», «Կանաչավաճառ քեռին», «Ցորենի ծաղիկ», «Մոուլուգի», «Օմարի սպանությունը»:

مجله پیام نوون بشماره ۷ مرداد سال ۱۳۴۶ ، ج ۴۶ علی بلو کباشی ،
حمایشهای شای اورزنانه تهران

Հայ դերասան-դերասանուհիների ծառայությունը պարսկական ընկերության հատկապես աչքի է ընկնում առաջին համաշխարհային պատերազմի և նրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում, երբ Սովետական Միությունից և կովկասյան երկրներից իրան են գալիս հայ թատերական խմբեր: Իրենց դերասանական հմտությամբ և տևիտիկական վարպետությամբ հայ արվեստագետները նոր ուղու վրա են դնում պարսկական բեմական արվեստը¹:

Թ.Ն.Հրանի, Թավրիզի թատրոններում հայ դերասանները ներկայացնում են «Արշին Մալալան», «Մաշհադի էբադ», «Ասլի Բառամ», «Աշրզ Ղարիբ» և այլ պիեսներ, որոնք հետագայում թարգմանվում են պարսկերենի:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի պարսկական թատրոնի պատմության մեջ որոշակի ավանդ ունեն հայ նշանավոր դերասանուհիներ՝ Միրանուշը, Փարի Ազարարովր, տիկին Կոստանյանը, Լորևտան և ուրիշներ: Դերասանների մեջ մեծ հռչակ են ստացել Արսենյանը, Մանվելյանը, Մարությանը, Արեւյանը, Ոսկանյանը, Ավետյանը, Արմենյանը, Հայկ Գարագաշը: Ինչպես թատերագետ Ալի Նասիրյանն է գրում «...Ինչ խոսք, որ հիշյալ դերասաններն ու գերասանուհիները դժվարանում էին պարսկերեն արտահայտվել: Նրանց համար խորթ էր այդ լեզվի հնչյունական և արտաբերման առանձնահատկությունները, սակայն էպիկանն այն էր, որ իրենց դերասանական վարպետությամբ և թատերական արվեստի բարձր մակարդակով նրանք մի ամբողջ սերունդ դաստիարակեցին պարսկական բեմի համար²:

1925—1941 թթ. համընկնում են ռեղաշահյան բռնապետական իշխանության ժամանակաշրջանի հետ, պատմական մի էտապ. որի ընթացքում զգալի անկում է ապրում պարսկական արվեստի ու գրականության առաջադեմ թևը: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ այդ ժամանակամիջոցում գոյություն ունեցող և նոր կազմակերպվող թատերական խմբերը մեկը մյուսի հետևից քայքայվում ու լուծարքի են ենթարկվում:

Այսպես, 1924 թվականին ցրվում է «Քոմեդիյե Իրան» խումբը: 1925—1926 թվականին թատերագետ-դերասան Զահիր օդ-Դինի Նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է «Քոմեդիյե Ախավան»

1 غ. فكري تاريخچه مس. پينج ساله ناد ادیان ، سالنامه پارس تهمان

1330 ، ص 147-150

2 علی نصیریان-نظری بهمنر نمایش در ایران ، مجله نمایش شماره 2

سال 1336 ، ص 17

խումբը: Հազիվ իր գոյության տարին բոլորած՝ նա ևս լուծարքի է ենթարկվում նյութական շահագանց անապահով վիճակում: Նույն բախտին է արժանանում 1928—1929 թթ. Արտաշես Նաղարյանի կողմից հիմնված «Սիրուս» կոչվող թատերախումբը:

1933 թվականի նոյեմբերին Իրանի «Շիր-օ-խորշիդ» բարեգործական ընկերության հրավերով Թեհրան է ժամանում հռչակավոր դերասան Վահրամ Փափազյանը: Հրավերի հիմնական նպատակն էր մեծանուն դերասանի աջակցությամբ կազմակերպել ազգային թատրոն: Ինչպես դրում է Վ. Փափազյանը «Հանձնաժողովը մշակել էր այսպիսի ծրագիր Շեքսպիրի «Համլետը», «Օթելլոն», Մոլիերի «Տարտյուֆը» և «Դոն-ժուանը», Շիլլերի «Ալազակաները» ու կերմոնտովի «Դիմակահանդեսը»: Այս պիեսները մոտիկ ապագայում պիտի թարգմանվեին պարսկերենի և բեմադրվեին: Այսպիսի ընտրությունը ոչ միայն բխում էր դասական դրամատուրգիան տարածելու նպատակից, այլև պարսկական ազգային դրամատուրգիայի բացակայությունից»¹:

Պարսկական թատրոնի պատմության մեջ հատկապես անջնջելի մնաց 1934 թվականին Վ. Փափազյանի ղեկավարությամբ կազմակերպած «Օթելլո» ողբերգության սյուրսկերեն բեմադրության տպավորությունը, որը պայծառ օրինակ հանդիսացավ պարսիկ դերասանների համար:

Սակայն պետք է նշել, որ ինչպես նախկինում, այդ տարիներին ևս քաղաքական պայմանները այս կամ այն կերպ խոչընդոտում էին թատերական արվեստի զարգացումը Իրանում: Մինչև 1935 թվականները պարսկական թատրոնի պատմության երկնակամարում ասուլաների պես փայլատակում ու մարում են ղանաղան սիրողների ջանքերով կազմակերպված բեմադրություններ:

Բռնապետական ռեժիմը Իրանում կազմալուծում էր այն ամենը, ինչ կարող էր գաղափարապես զինել ժողովրդին: Այնպես որ մինչև 1939—1940 թթ. մայրամուտ են ալորում նաև Իրանի դեմոկրատական գրականությունն ու արվեստը: Թեհրանում և այլ խոշոր քաղաքներում եղած թատերական խմբերը մատնվում են կատարյալ անդործության:

¹ В. П а п а з я н, По театрам мира, М., 1937, стр. 328. Վ. Փափազյանի ներկայացումներում կանանց գլխավոր դերերը կատարում էին տիկին Լորեստան (ազգությամբ հայ) և խանում Նուրին:

Ճիշտ է այդ ժամանակամիջոցում թատերական բեմահարթակները մենում են թափուր, սակայն մի շարք արձակագիրներ գրում են պատմական, սոցիալ-քաղաքական ու կենցաղային բովանդակությամբ պիեսներ: Այդ գործերը լույս աշխարհ են գալիս ու բեմականացվում են ռեղաշահյան իշխանության անկումից հետո 40-ական թվականներին և մեծ ընդունակություն են գտնում հասարակության լայն խավերի կողմից:

Պատմական թեմայով գրված ստեղծագործություններից հիշենք Ռահիմ-դադե Սաֆավիի «Նադեր-շահ-Աֆշարը», Սաիդ Նաֆիսիի «Ախարին յագգարե Նադեր շահ» («Նադեր շահի վերջին հիշատակը»), Սեիդ Արդուլլահախալիի «Դասթանե հունին յա Դասթանե Բարմաքան» («Արյունոտ պատմություն կամ Բարմաքիների մասին»), Սադեղ Հեդայաթի «Մաղյար», «Փարվին, դոխթարե Սասան» («Սասանի դուստր Փարվինը») և այլն: Սոցիալ-քաղաքական բովանդակություն կրող պիեսներից հայտնի են Հասան Մողադդամի «Ջաֆար-խան աղ ֆարանգ ամադե» («Ջաֆար խանը Եվրոպայից 1. եկել»), Ջաբիհուլլահ Բեհրուդի «Ջիջաթ Ալիշահ», Միր-դադե էշդիի «Դասթախիզ» («Հարություն»), «Սալաթինե Իրան» («Իրանի թագավորները»), «Բաշե գեդա» («Աղքատ երեխան»), դուստր Ալի Աքբար Սիասիի «Էշղ օ վաթան» («Սեր և հայրեխնք») պիեսները: Ստեղծագործությունների մեծ մասը պատկանում են Իրանի պատմական փառավոր անցյալի էջերին, որոնց մեջ արծարծվում են պարսիկ ժողովրդի անձնագոհ հայրենասիրությունը, նրանց ազատ ապրելու մարտական ոգին, ներքին և արտաքին թշնամիների դեմ անհաշտ պայքարի տրամադրությունները: Ելնելով այս սկզբունքից, հասկանալի է դառնում թե ինչ նպատակ էին հետապնդում պարսիկ առաջադեմ մտածողները ռեղաշահյան բռնապետության օրոք, երբ դիմում էին պատմական թեմաներին:

1939 թ. ռեժիսյոր-գեորասան Սեիդ Ալի Նասրի տնօրինությամբ Թեհրանում հիմնվում է թատերական դպրոց («Հոնարեսթանե հոնարիշեգի»), որտեղ հիմնականում ուսուցանում էին թատերական արվեստ:

Առաջին շրջանավարտները տալուց հետո, Սեիդ Ալի Նասրի և Ահմադ Դեհլանի նախաձեռնությամբ մայրաքաղաքում հիմնվում է «Թեհրան» թատրոնը: Այս թատրոնը ունեցել է համեմատաբար երկարատև կյանք: Դա պայմանավորված էր 40-ական թվականներին Իրանում տեղի ունեցող դեմոկրատական շարժումների հետ, երբ ժողովրդի ցասումը եկավ ոչնչացնելու այն ամենը, ինչ արգելա-

կում էր խոսքի, մամուլի, գրականության ու մշակույթի առաջընթացը:

Թեհրանի բեմերում ներկայացվեցին ժամանակի սոցիալ-քաղաքական ու կենցաղային հրատապ խնդիրների հետ կապվող այնպիսի արժեքավոր կատակերգություններ ինչպիսիք են՝ Մ. Հեշազիի «Մահմուդ-աղարո վաթիլ քոնիդ» («Մահմուդ աղային դեպուտատ դարձրեք»), Է. Շեյբանիի «Բինավա մոսթախդեմե էդարե» («Հիմնարկի խեղճ ծառայող»), Հ. Խեյրխահի «Էգդեմվաջե դադիմ վա ջագիդ» («Հին և նոր մամուլություն»), Ա. Գարրարեգիի «Բալայե դոմար» («Ղումարի շարիքը»), Ս. Չուրաքի «Թուրիե լասթիքի» («Ռեստինե գնդակ») և Ա. Նուշինի «Խորուսե սահար» («Արշալույսի աքաղաղը») և այլ պիեսներ:

Ուշագրավ է մի հանգամանք. 40-ական թվականների դեմոկրատական շարժումների գաղափարական նպատակասլացությունը այնքան ուժգին էր, որ չբավարարվելով հրատապ թեմաներով, պիեսների ցուցադրումներով, թատրոնի դեկավարությունը ներկայացման ընդմիջումներին վարագույրի առջև (փիշ-փարդե) հանդիսատեսներին զբաղեցնելու անվան տակ կազմակերպում էր դերասանների անհատական երգիծական ելույթները (երգ, արտասանություն), որոնց մեջ ծաղր ու ծանակի էին ենթարկվում հասարակության մեջ բուն դրած պորտաբույծները: Դրանց մեջ քննադատական սուր խոսք էր ասվում և կառավարության կողմից Թեհրան հրավիրված անդլո-ամբեիկյան խորհրդականների հասցեին:

Այդ երգերից մեկի քառյակը հետևյալն էր.

Ես Իրանի Խորհրդականն եմ

Ոչ մի բան անել չգիտեմ,

Միայն ամսվա գլխին

Փող ստանալ գիտեմ...

40-ական թվականների դեմոկրատական կարգերի ստեղծման հետ մեկտեղ զարգացման նոր փուլ է ապրում պարսկական թատրոնը (թեև կառավարության կողմից ոչ մի նպաստ կամ բարոյական հովանավորություն չի գտնում): Նրա զարգացման գործում հատկապես մեծ է առաջավոր մտավորական, տաղանդավոր դերասանդրող Աբդուլ Հոսեյն Նուշինի ծառայությունը: Այդ ժամանակ նա հիմնեց «Ֆարհանգ» թատրոնը: Այստեղ ազգային շնչով գրված դրամաներից ու կատակերգություններից բացի լայնորեն բեմադրվեցին նաև եվրոպացի, ռուս և հայ դրամատուրգների ստեղծագործություն-

ները, ինչպես Բեն Զոնսոնի «Վոլփոն», Շեքսպիրի «Վենետիկի վաճառականը», Մարսել Պանյոլի «Թոփաղը», Բրիտտելի «Քենիչը», Մետերլինկի «Կապույտ թռչունը», Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», «Նամուսը», «Զար ոգին», Մարշակի «12 ամիսներ» և Զեխովի պիեսների մեծ մասը:

Հենց այդ տարիներին դերասաններ Նուշինի, Խեյրխաչի, Հալաթիի, Խաչէի և Ալմասիի ջանքերով Իրանի թատրոնի պատմության մեջ առաջին անգամ կազմակերպվում է «Դերասանների միություն»: Միության ժրջան գործունեության շնորհիվ «Ֆարհանդ» թատրոնը մեծ ժողովրդականություն է վայելում պարսիկ հասարակայնության մեջ: Թատերական կուլտուրան իր դարդացման վերիջն է ապրում և կարելի է ասել սկսած 40-ական թվականներից մինչև 50-ական թվականների սկիզբը թատրոնը ինչպես և սարսկական առաջադեմ գեղարվեստական արձակագրությունը, դառնում է ժողովրդի դեմոկրատական մտքի զարդացման կենդանի արտահայտիչը: Իրանում սկսում են հրատարակվել թատրոնին և դերասանական արվեստին վերաբերող տեսական աշխատություններ և մասնագիտական ամսագրեր: Դրանցից էին Նուշինի «Հոնարե թեթեր» («Թատրոնի արվեստը»), Խեյրխաչի «Թեքնիքե թեթեր» («Թատրոնի տեխնիկան») աշխատությունները, Ռեղա Խան Թաբթաբայիի խմբագրությամբ «Թեթեր» («Թատրոն»), Աթա-Օլլա Զահեդիի և Մեհդի Ամինիի խմբագրությամբ «Մաջալե թեսթեր» և քիչ ավելի ուշ՝ 1947 թվականից Աբուլալի Քամալիյեի խմբագրությամբ հրատարակվող «Բուսթանե հոնար յա մագրեսեյե նամայեշ» («Արվեստի բուրաստան կամ թատերական դպրոց») ամսագրերը:

Թատերական արվեստին վերաբերող հոգվածներով պարսկական մամուլում հանդես են գալիս դրող-քննադատներ Հասան Մոդադեամը, Ռաշիդ Մաշամին, Սաիդ Նաֆիսին, դոկտոր Ռեզա-դագե Շաֆաղը, դոկտոր Փարվիզ Խանլարին, Ղուլամալի Ֆեքրին, Շահեն Պետրոսյանը, Իրաջ Աֆշարը և ուրիշներ:

50-ական թվականներին Իրանում սկսված ոեակցիոն ուժերի հալածող ալիքը գալիս է սրբելու այն, ինչ առաջադեմական ու ժողովրդական էր: Գեներալ Զահեդիի զինվորական դիկտատուրան անխնա ձնշում է գործադրում դեմոկրատական մամուլի, դրականության և արվեստի վրա: Թատրոնը ևս կորցնում է իր բեմագրությունների ազատ ընտրությունը: Կառավարության ուժեղ հսկողությունը արգելում է քաղաքական կամ սոցիալական առումով սուր կոնֆլիկտային ստեղծագործությունների բեմագրությունը:

Այժմ Թեհրանում գործում են շուրջ յոթ մասնավոր փոքրիկ թատրոններ— «Մեհրթաշ», «Թեհրան», «Դեհլան», «Փարս», «Ֆեր-գոուս», «Նոու», «Գիթի», «Շահրգադ» անուններով: Ներկայիս Իրանի քաղաքական դրությունն այնպիսին է, որ թատրոնի զարգացման, առավել ես բարեկարգման համար առայժմ օբյեկտիվ ոչ մի պայման չկա: Այս հանգամանքը տարիներ շարունակ անբարերար ազդեցություն է թողել նաև դերասանների հոգեվիճակի ու բարոյական կյանքի վրա: Բոլորովին զարմանալի չէ, որ թատերական խմբավորումները, որոնք Իրանում հաճախ ենթակա են եղել հալածանքի, եղել են տնտեսական անմխիթար պայմանների մեջ, ունեցել են կարճատև ու անփառունակ կյանք: Իսկ նման դեպքերում չէր բացառվում նաև դերասանների կյանքի ողբերգական վախճանը¹:

Այսօր էլ հայրենասեր ու առաջադեմ արվեստագետներին խորապես մտահոգում է իրենց թատրոնի զարգացման անորոշ հեռանկարը: Բեմահարթակներից կատակերգություն անվան տակ ժողովրդի հրամցվող զանազան ժամանցային միմոսություններն ու գոեհիկ արտահայտությունները պարզապես բացասաբար են ազդում հանդիսատեսի բարոյական դաստիարակության, մտքի ու ճաշակի զարգացման վրա: Այս իրականությունն է, որ լրջորեն անհանգստություն է պատճառում հայտնի դերասան-ռեժիսոր Դարմսիրիին: Նա գրում է.

«—Հիմա մարդիկ խտղտանքի են սովորել: Ներկայումս ոչ մի խորիմաստ երգիծանք նրանց մեջ ծիծաղ չի առաջացնում...»:

Այս կապակցությամբ բնորոշ է նաև արվեստագետ Հասան Ծիրվանիի քննադատական հոդվածը «Նամայեշ» («Թատրոն»); ամսագրում, որտեղ նա անդրադառնալով թատերական արվեստի հանրօգուտ նշանակության հարցին գրում է.

«...Մարդկանց պետք է դաստիարակել, նրանց պետք է սովորեցնել ըմբռնելու ճշմարիտ արվեստը: Մաղրածուններին ու արվեստը գոեհիկացնողներին պետք է ճանաչի ժողովուրդը և խուսափի նրանց ներկայացումները դիտելուց: Մեր կուլտուրայի բնագավառում թատրոնը համեմատաբար ետ է մնում: Մինչդեռ թատրոնը մեր ժողովրդի մտավոր ու հոգևոր կյանքի զարգացման ու դաստիարակության խնդրում ամենաէական ու ազդեցիկ գործոններից մեկն է»²:

1 جلال میزبان-چهره‌های آشنا ، جلد اول تهران ۱۳۳۷ ، ص ۲۴۴
 2 مجله تمايش ، شماره ۲ ، تیرماه ۱۳۳۵ ، ص ۳

Ամփոփելով պարսկական թատերական մշակույթի պատմութեան մեր համառոտակի ակնարկը՝ պետք է ասել, որ ինչպես հայտնի է, դեռևս մահմեդականութեան տարածման առաջին դարերից մասուլման կղերականութունը թատրոնի դեմ մղել է ուժգին պայքար: Հետագա դարերում այդ պայքարին զուգընթաց ժողովրդին իսլամի հավատքի հետ կապելու համար հողերականութունը թատերականացրել է կրոնական պատերազմներից մի շարք էպիզոդներ:

Կրոնական թատերական արարողություններից «Թաազիան» ստիճանաբար կապվել է աշխարհիկ կյանքին և սկսած XVI դարից լայն տարածում է գտել Իրանում: «Թաազիաներին» զուգահեռ պարսկական թատրոնի պատմության մեջ աչքի է ընկնում նաև «տիկնիկային թատրոնը» իր կենցաղային բովանդակությամբ:

Սկսած XIX դարի վերջից Իրանի հասարակական կյանքում առաջ են գալիս հոգևոր կյանքի նոր պահանջներ, որի հետևանքով կարևորություն է ստանում թատրոնի և հանդիսատեսի հարաբերության խնդիրը: «Թաազիաները» մեկընդմիջտ պոկվելով կրոնական ընդհանուր շղթայից, որպես սոցիալական ախտերի դեմ ուղղված պայքարի գեներ, վերածվում են ազգային պրոֆեսիոնալ թատերախաղերի: Առաջագրեմ թատրոնը հնարավորություն է ստեղծում նաև թատերագիտական մտքի առաջացման համար՝ պահանջելով զարկ տալ ռեալիզմին, ազգային ինքնուրույն, կենցաղային ու սոցիալական դրամատուրգիային, և բեմական լեզվի մշակմանը:

Իրանի առաջագրեմ նոր թատրոնը, իր գործունեության 60 դժվարին տարիների ընթացքում, մեծ դեր է կատարել ազատագրական ու սոցիալական պայքարի, ժողովրդի գեղագիտական դաստիարակության և անցյալի պատմության ուսուցման բնագավառում:

Քաղաքական որոշակի այդ ծրագրով պետք է բացատրել տեղական այն հալածանքը, որին ենթարկել է Իրանի բռնապետական իշխանությունը նորաստեղծ պարսկական թատրոնը:

Սակայն, որքան ուժեղ է ճնշումը, այնքան մեծանում է հակադեմոկրատիան: Արգելված թատերախմբերի փոխարեն ստեղծվել են նորերը: Գուցե փոխվել է խաղացանկը, բայց չի փոխվել ոգին: Թատերական գործիչները օգտագործել են հնարավոր ամեն միջոց: Երբ արգելվել է սոցիալական կամ քաղաքական նշանակություն ունեցող պիեսների ցուցադրումը, բեմ են հանվել ուրիշ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը արտահայտող պիեսներ: Նման ներկայացումները սուր քննադատության են ենթարկել պալատական վեր-

Նախաձևին, շահագործող դասակարգին, անշեշ պահելով պայքարի
նգին ժողովրդի մեջ:

Г. О. МОВСЕСЯН

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ ПЕРСИДСКОГО ТЕАТРА

Резюме

Известно, что с первых веков распространения ислама в Иране местное мусульманское духовенство заняло непримиримую позицию в отношении театра.

В последующие века, наряду с борьбой против театра, духовенство с целью привлечения народа к религии «театрализовало» несколько траурных эпизодов из истории религиозных войн.

Религиозно-театральные церемонии (таазия) постоянно связывались со светской жизнью и начиная с 16 века получили широкое распространение в Иране.

Наряду с таазия в истории персидского театра своей бытовой тематикой отличался также кукольный театр (хейме шаббази).

В конце XIX века в общественной жизни Ирана появляются новые духовные запросы, складываются новые отношения между зрителем и театром.

Навсегда отревшившись от религиозной тематики, таазия постепенно превращается в национально-театральное представление.

Новый прогрессивный театр Ирана создает благоприятные условия для развития передовой театроведческой мысли.

Возникают реалистические тенденции в литературе. Все более ощущается необходимость в создании национальной драматургии и в усовершенствовании сценической речи.

Л. Г. ШЕХОЯН

САТИРИЧЕСКИЕ ГАЗЕТНЫЕ ЖАНРЫ В ПЕРСИДСКОЙ ПРЕССЕ НАЧАЛА ВЕКА И ИХ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ПРОЗЫ НОВОГО ТИПА

С конца XIX и особенно в первом десятилетии нынешнего века в Иране происходили значительные общественно-политические сдвиги. Пробудившаяся от «восточной неподвижности» страна в этот короткий срок пережила несколько антиимпериалистических бунтов, буржуазно-демократическую революцию 1905—1907 гг. и бурную волну народно-освободительных движений.

В этот период общественно-политического подъема в жизни страны широкое развитие получила передовая периодическая пресса (по приблизительным данным в период 1905—1911 гг. в стране издавалось 200 газет и журналов)¹, которая превратилась в мощное средство стимулирования активности народных масс, трибуну идейной борьбы. Эта трибуна использовалась передовыми представителями иранской общественности для распространения революционных идей, для борьбы за демократические свободы, против иностранного закабаления, всего того, что тормозило прогресс страны.

Естественно, что от этой решающей судьбу народа борьбы не могли остаться в стороне литераторы. Но бурное развитие событий требовало таких литературных форм, которые позволяли бы молниеносно откликаться на события. Назрела необходимость не только призывать к борьбе против указанных выше явлений, но и показать их обусловленность, соче-

---

¹ И. С. Брагинский, Д. С. Комиссаров, Персидская литература, М., 1964, стр. 100.

тать художественное осмысление происходящего с документальностью и публицистичностью, с общедоступными выразительными средствами.

Нужны были мобильные, оперативные жанры прозы. И эти условия в персидской литературе вызывают к жизни полубеллетристические-полупублицистические прозаические формы газетного характера—фельетон, очерк, памфлет.

Развитие малых газетных эпических форм на соответствующих этапах—исторически закономерное явление почти во всех литературах.

Так, реалистический очерк (жанровые особенности которого вобрала в себя фельетон и памфлет) широкое развитие получил во Франции в период революционных событий 1830—1848 гг., в России в 60—70-е годы, во время подъема национально-освободительного движения и т. д.¹

Аналогичную картину мы видим и в иранской действительности.

В 1905—1911 гг. на страницах персидских газет «Суре Эсрафил», «Иране ноу», «Театр», «Нахид», «Чантейе па берахне», «Кяшкул», «Тоуфиг», «Насиме шемал» и др. большое развитие получают разные сатирические жанры газетного характера². Так, в газете «Театр», выходящей два раза в неделю (издавалась в 1908—1910 гг., ред. Мирза Реза хан Тебатебаи), публиковались сатирические драматические сценки.

В них подвергались острой критике отдельные стороны жизни монархического Ирана. В народе, особенно среди иранских крестьян, большой популярностью и любовью пользовались сатирические страницы газеты «Чантейе па берахне» («Сумка босяка»), написанные простым, народным языком³.

В эпоху первого конституционного периода широко про-

---

¹ Т. Якимович, Французский реалистический очерк 1830—1848 гг., М., 1963, стр. 7.

² Р. Галунов, «Художественная литература и фольклор Ирана», журн. «Литературный критик», 1935, № 8, стр. 198—200.

³ К. Чайкин, Очерк новейшей персидской литературы, М., 1928, стр. 40—42, 48—50.

славился сатирический отдел еженедельника «Суре Эсрафил», «Чаранд паранд» («Всякая всячина»), руководимый именитым сатириком Али Акбар Ханом Деххода (Дахоу).

Своими фельетонами, памфлетами и сатирическими зарисовками Деххода откликался на наиболее злободневные, наиболее болезненные вопросы иранской действительности, бичевал произвол и корыстолюбие представителей власти, безделье и паразитизм депутатов меджлиса, их примиренческое отношение к политике шахского двора, отсталость народных масс, бесправное положение иранской женщины, тупость и стяжательство духовенства.

Темы эти в произведениях Деххода всегда связывались с конкретными событиями дня. Отдел «Чаранд паранд» можно назвать сатирической хроникой первого конституционного периода.

Как отмечает исследовательница еженедельника В. Кляшторина «...в его творчестве (т. е. Деххода—Л. Ш.) необычайная быстрота отклика на текущие явления общественной жизни, острая злободневность соединяются с подлинной, оригинальной художественностью»¹.

Как удавалось Деххода-фельетонисту соединить такие качества? Ведь указанные темы впервые осваивались в персидской литературе средствами малых форм.

Для фельетонов Деххода выбирает то форму путевых заметок (см. фельетоны, напечатанные в № 1, 7, 8 еженедельника), то календаря (№ 26 и 27), то писем читателей, где разнообразные стороны иранской действительности предстают в восприятии простых, наивных людей.

Задача освоения разнообразных, многочисленных тем средствами малых форм осложнялась тем, что каждая из них требовала немедленного отклика, освещения. Из множества животрепещущих проблем какой дать предпочтение? Деххода решает эту задачу путем умелого использования жанровых возможностей фельетона. Для них он выбирает

---

¹ В. Кляшторина, Из истории персидской политической сатиры периода революции 1905—1911 гг. (журнал «Суре Эсрафил») дисс., М., 1955, стр. 142.

такие ассоциативные темы, которые удачно сочетаются с несколькими другими темами. Это позволяло автору в рамках одного фельетона сразу откликнуться на несколько злободневных проблем современности. Например, так построен фельетон, напечатанный в первом номере еженедельника. Деххода предлагает своим читателям хороший способ избавления от дурной привычки курения терьяка: «Постепенно уменьшая количество употребляемого терьяка, доходят до ничтожных доз, после чего больному бывает легко совсем отказаться от этой губительной привычки»¹.

В доказательство того, что способ этот совсем безвреден для здоровья, Деххода заявляет, что им пользовались «великие мужи Ирана». Заботясь о бедном народе, у которого не было средств для покупки муки или пшеничного хлеба, они постепенно научили его без вреда для здоровья есть хлеб, испеченный из смеси «ста манов пшеницы и ста манов горчица, одного мана чернухи, опилок, соломы, люцерны и песка»².

Этот же метод помог сыну муждтехиды Хадж Шейха Хади, без особых неприятностей для больных, сократить их число в благотворительной больнице отца и освободить средства для студентов медресе.

Так, Деххода с помощью умело подобранного ассоциативного зачина одновременно затрагивает две другие злободневно-важные темы: разоблачает гнусное, бесчеловечное отношение властей к народу, которые в своих корыстных целях пренебрегают здоровьем народа, раскрывает истинную сущность благотворительности духовенства.

Примечательна и другая особенность фельетонов Деххода. Обычно в этом жанре ассоциативная тема играет второстепенную роль, служит лишь средством ввода в произведение основной темы и не получает самостоятельного развития. Деххода часто для вводной темы выбирает такой вопрос, который сам по себе весьма значителен. Таким образом, с

---

¹ Али Акбар Деххода, Чаранд о паранд, Тегеран, 1962, стр. 3—5.

² Там же.

одной стороны, расширяются тематические рамки произведения, с другой—обе части фельетона получают содержательно насыщенными. Таким принципом написан, например, фельетон, опубликованный в 22-м номере «Суре Эсрафила». В ассоциативной теме, осуждая паразитизм, реакционные действия депутатов меджлиса, Деххода плавно, без тени искусственности, используя игру слов вакил (депутат и адвокат), переходит к основной теме—к критике представителей правосудия Ирана, к защите попранных человеческих прав иранской женщины.

Деххода часто прибегал к форме писем, авторских корреспонденции. Это давало возможность разные стороны действительности представить в видении простодушного, наивного читателя, что в свою очередь способствовало раскрытию явлений изнутри.

Кроме того, он понимал, что мнения, высказанные от имени редакции или автора-фельетониста, звучали бы навязчиво—что само по себе убийственно для искусства комического.

Читаем один из таких фельетонов (в шестом номере еженедельника). В нем разоблачается стяжательство и корыстолюбие духовенства, их невежество. Делает автор это устами своего мнимого корреспондента, наивного иранца Азади хан Керенди. Последний просит газетчика помочь ему разобраться в том, что такое вера, и рассказывает такие случаи. Владелец вакха, присвоив доверенные ему деньги, уезжает, дочь старьевщика увозят силой для богача Айн-од-Довле, замужнюю женщину крадут из дома мужа, шейх присваивает отданные ему на хранение деньги—народ возмущенно восклицает: «Пропала вера!» Простак Керенди в недоумении: все это пропавшее и есть вера?

Так, под предлогом высмеивания наивности, невежества простого иранца Деххода разоблачает истинное лицо многих представителей духовенства.

В фельетонах Деххода нашли широкий отклик многие злободневные вопросы внутривосточного положения страны в начале века. Для обращения к таким щекотливым темам Деххода часто пользовался приемом литературной мас-

ки: он то принимает личину беспристрастного рассказчика, то хорошо осведомленного, но вполне лояльного гражданина.

Беспристрастный, лояльно-одобряющий тон, которым выступает условный автор, одновременно и усиливает острый сатирический эффект переданного материала.

В этом отношении мастерством исполнения привлекает фельетон, напечатанный в 33-м номере «Суре Эсрафила». Условный автор берется опровергать слухи о намерении правительства разгромить меджлис и арестовать депутатов-конституционалистов. По нему, это лишь предлог, под которым правительство хочет скрыть свои истинные намерения: завоевать земли Англии и России. Изобразив правительство страны, которая договором 1907 г. была разделена на сферы влияния между Англией и Россией и претендует захватить их земли, Деххода создает едкую карикатуру на него.

Деххода часто обращался и к жанру памфлета. Но в нем он редко пользовался портретной формой, больше давая предпочтение приему ассоциативного зачина, что не только делало эти произведения многотемными, но и усиливало их сатирически-художественное звучание.

В этом отношении показателен его памфлет «Манийе баян» («Разъяснение смысла»). Широко распространена в Иране следующая поговорка: «Аман аз ан дуге Лейли, масташ кям буд, абаш-хейли» («Упаси бог от пахтани Лейли, много в ней воды, мало молока»). Для иллюстрации значения этой поговорки Деххода один за другим приводит примеры из жизни. В них и содержится весь сатирически-разоблачительный материал фельетона. Перед читателем встает военный министр Ирана того времени Амир Бахадур Джанг. На заседании меджлиса он ретиво клянется «перед аллахом» в его поддержку, а чуть погодя он же тайком ведет переговоры с членами караула об «уничтожении его основ».

«Глазами, полными слез», о своей готовности жертвовать жизнью ради народа заявляет его величество генерал-губернатор Ирана. И жертва приносится. По его же приказу в Кермане расстреливают 12 человек. Примеры следуют один за другим. Так, применяя свой излюбленный метод сопоставления контрастов, Деххода лаконично, без каких-либо ком-

ментариев разоблачает гнусную демагогию государственных деятелей Ирана, их антинародную реакционную политику.

Фельетоны и памфлеты Деххода почти всегда строятся с помощью ассоциативной темы. Органическая внутренняя связь ассоциативного зачина с основной темой часто придает его фельетонам сюжетно развитый вид.

Деххода редко обращается к описанию явления или события: они у него чаще изображаются с помощью воплощающих их образов. Однако последние не индивидуализируются, остаются типажам, что в основном объясняется возможностями фельетонного жанра.

Характерным для фельетонов Деххода приемом обобщения является сопоставление однородных, типичных явлений, а также образы-маски, которыми автор пользовался особенно умело и часто.

Вышерассмотренные разоблачительно-сатирические традиции «Суре Эсрафил» после закрытия еженедельника успешно продолжала газета «Иране ноу», издававшаяся в 1909—1911 годах¹.

На первом году издания ее редактором был Сейед Махмуд Шебестари Азербайджани, а начиная с 1910 г.—Махмуд Эмин Расул-заде Бадкубеи (Бакинец)². В газете часто выступал также основатель партии «эдалат» (впоследствии ставшей основой для коммунистической партии Ирана) Хейдар Хан Амуоглы. За разоблачительные нападки на правительство, за критику его продажной деятельности газета часто подвергалась преследованиям, закрывалась. Издавалась под названиями «Иране новин» и «Рахбаре Иране ноу». После переворота в 1911 г. газета перестала существовать, а ее редактор Расул-заде Бадкубеи по требованию царской

¹ Сатирические жанры в газете «Иране ноу» нами рассматриваются более обстоятельно, ввиду того, что они до сих пор не были предметом специального исследования.

² Эмин Расул-заде во время Гилянской революции был председателем революционного комитета социал-демократов. О нем подробные сведения даются в книге محمد صدر هاشمی ، تاریخ جراید و مجلات ایران ، جلد اول ، اصفهان ، 1948/1397 ، ص ۳۴۸

миссии был выслан из Ирана. Этот решительный шаг миссии был не случайным. Особенно резко критиковала газета происки царских властей в Иране. Автором большинства таких критических статей был М. Бадкубеи (см. номера 9, 10, 21 декабря за 1909 г.). Газета отличалась антиимпериалистическими настроениями.

Одним из основных звеньев защиты независимости страны газета считала сохранение и развитие национального языка, обучение подрастающего поколения на родном языке. Поэтому газета поддерживала борьбу учащихся Дарольфонуна против обучения на французском языке. Она опубликовала несколько сообщений об этих выступлениях, а в декабре 1909 г. поместила статью доктора Хейдар Мирзы «Государственные школы и национальный язык», где автор обосновывал необходимость проведения учебы в национальных школах на персидском языке¹. В другой статье с подписью «Ниш» доказывалось, что принятие французского языка как официального мешает развитию отечественной торговли и вообще деятельности национальных учреждений. Автор статьи с горечью констатировал: «Мы не имеем своего официального языка»².

Газета страстно и беспощадно разоблачала разногласия внутри конституционного правительства, доказывала, что их обуславливают личные выгоды и снобизм государственных деятелей. Последних газета характеризовала как внутренних врагов страны³.

Значительна роль газеты «Иране ноу» и в литературной жизни страны в этот период. С газетой связаны первые литературные шаги известного борца и поэта иранской революции Абулгасема Лахути. В одном из декабрьских номеров 1909 г. он печатает стихотворение «Клич народа» («Фаряде меллат»), второго февраля 1910 г. «Колыбельную матерей» («Лай-лайе мадаран»), позже—«Патриоты, родина в опасности!» («Ватан хахан, ватан дар хатар аст»).

---

¹ «Иране ноу», 1909, № 87.

² Там же, № 99.

³ «Иране ноу», 1909 г. 29 декабря, статья «Наши внутренние враги»

(«دشمنان داخلی ما»).

На страницах газеты с стихотворениями выступали поэты Халил Муса и прославленный Али Акбар-хан Деххода. Халил Муса в своей поэме «Ныне время верности» («Хал хенгаме вафаст») призывал патриотические силы Ирана сплотиться в борьбе за независимость родины¹.

10 февраля 1910 г. «Иране ноу» опубликовала стихотворение А. Деххода «Завещание» («Васият-намэ»), посвященное памяти зверски казненного редактора газеты «Суре Эсрафил» Мирза Джахангир Хана. В взволнованном стихотворении (с редифом «(. ادا)» — «вспомни»), который усиливает боевое звучание стиха) поэт призывал к мести за погибших патриотов, новыми самоотверженными подвигами увековечить их память.

Кроме оригинальных литературных произведений, на страницах газеты появлялись и переводы произведений европейских писателей.

Так, в 1909 году в газете печатался роман В. Гюго «Девяносто третий», под названием «Королевство Луи XVI, или смятение во Франции» (переводчик Мирза Багер Хан Тебризи), стихотворения Ф. Шиллера (прозой).

В сатирическом отделе «Асман-рисман» печатались переводы басен И. Крылова — с пояснительными заметками о жанре басни («Концерт зверей», «Лебедь, рак да щука» и др.).

Кроме переводов крупных зарубежных поэтов и писателей, газета время от времени публиковала статьи о знаменитых деятелях европейской литературы. Так, в связи с 100-летием смерти Ф. Шиллера печатается статья о великом поэте и драматурге Германии. В статье автор (неизвестный) пытается показать общечеловеческое значение творчества «пламенного поэта и литератора», подчеркивая, что лучшие, родовые идеи Ф. Шиллера могут «сплотить все народы»².

Но литературное значение газеты этим не ограничивалось. Весьма значительны фельетоны и памфлеты, напечатанные в газете и посвященные злободневным проблемам времени. Авторами этих произведений были редактор Расул

¹ «Иране ноу», 1910, № 160.

² Там же, 1909, № 89.

заде Бадкубей и сотрудник газеты М. Голам-Реза (подписывались псевдонимами «Ниш»—«Жало», «Телефончи»—«Телефонист» и «Явесарай»—«Ябедник», а часто и своими именами).

Фельетоны и памфлеты периодически публиковались под рубрикой «асман-рисман», иногда «чаранд-паранд». Немногочисленны эти произведения, однако в них читатель находит отклик на все наиболее важные вопросы общественно-политической жизни Ирана второго конституционного периода: разногласия в меджлисе и продажная политика шахских советников, пороки деятельности министерств и городского управления, неполадки системы образования и др.

В конце 1909—начале 1910 года в демократических кругах Ирана вызвала большое возмущение соглашательская политика меджлиса и государственного аппарата, деятельность которых открывала дорогу для происков реакционных сил, была наруку иностранным государствам.

Эти настроения общественности и нашли отклик в фельетоне М. Расул-заде «Агазе шекаят» («Начало жалоб»). В нем М. Расул-заде высмеивает закулисный характер деятельности меджлиса. Построен фельетон не по принятой для жанра композиции—ассоциативным зачином, а в виде сопоставленных сатирических сенок, что придает ему форму сатирического очерка. Здесь одновременно автор высмеивает и безделье депутатов меджлиса.

Уже три месяца как заседают они и в течение этого времени только и сделали, что «утвердили перевод внутреннего устава и ежемесячный план учредительного совета»¹.

«И вот открытое заседание меджлиса. За кулисами решены все вопросы и заседание походит на скучное представление, где актеры подготовили заранее роли свои и на сцене выступают предопределенным порядком, чего не хватает—это только суфлера, что принято на сценах театра»².

А в зале заседания от скуки засыпают зрители, да и не только зрители, а возможно и депутаты.

---

¹ «Иране ноу», 1910 г., № 101, стр. 3.

² Там же.

И в карикатурном свете представив открытие заседания меджлиса, автор протестует против закулисных махинаций в нем, где горстка депутатов втайне от общественности вершит судьбой народа.

В газете публиковалось сообщение о появлении звезды-кометы. Расул-заде и использовал этот факт для художественного зачина фельетона («Васият-намэ»—«Завещание»). Автор принимает здесь личину суеверного мусульманина (тем самым высмеивает и широко царившую в Иране суеверность).

Нет, он не верит утверждениям ученых, будто комета, стремительно продвигающаяся в сторону Ирана, не сулит никакого бедствия. Он хочет на всякий случай составить свое завещание, ведь мусульманину не положено умереть без него.

В пунктах завещания, где автор якобы указывает, как не следует поступать иранцам, уцелевшим после бедствия при вновь организованном государстве, критикуются те пороки и недостатки, которые укоренились в общественной жизни страны.

Аллегорическая форма завещания позволяет автору открыто говорить о проявлениях общественного зла и не наводить на себя тени нелояльности. Каких ошибок остерегает Расул-заде иранцев при создании нового иранского государства?

«Если в новом государстве, которое будет организовано, основа устареет и появится необходимость революции, и приступите к организации национального государства, впусите в действие (новый) политический строй, и возникнут разногласия в главных вопросах; никогда им не давайте личный характер и в критике, и в борьбе друг против друга не теряйте здравый рассудок и не попадайте под влияние, не то, подобно нам, встретитесь с «этедалистамн» и другими».

Как видно, здесь автор явно намекает на распри и разногласия в меджлисе второго созыва (1909 г.) между фракциями «этедалиюн» (умеренных) и демократов (крайних)¹.

В таком же духе автор разоблачает продажность, взя-

---

¹ «Иран», Справочник, М., 1957, стр. 285.

точничество служителей шахского двора и интриги при выборе в меджлис (пункты 6, 8), нажим на передовую прессу со стороны правительства (пункт 7), проделки некоторых реакционных деятелей, проникших в конституционное государство (пункт 11) и пр.

Но в этом фельетоне Расул-заде сатирические интонации очень скудны. Они стусеиваются, превращаясь в назидание. Видимо, этому способствует и характер материала. От слишком резко отрицательного отношения к рассмотренным вопросам смех как бы застывает на устах автора, и фельетон получает выраженный памфлетный характер.

Именно этим и объясняется тот факт, что как Расул-заде, так и Голам-реза обращаются к жанру памфлета в тех случаях, когда порицаемые явления по своему характеру возбуждают настроение гневного возмущения.

В 1909 г. в Дарольфонуне, в самом большом тогдашнем учебном заведении Ирана, происходили большие волнения, которые находили прямую поддержку широкой общественности. Студенчество требовало проведения учебы на персидском языке. Их подхватили работники почты и купцы, с требованием персидский язык сделать одним из официальных языков системы связи и таможен. Однако они не добились своего. Газета «Иране ноу» выступила с горячей поддержкой их. Кроме статей, в ней была напечатана резкая обвиняющая статья Расул-заде «Ма зебане расми надарим» («Мы не имеем официального языка») и памфлет Голам-реза «Омурате мамлакяте ма ва бохарихайе отагчейе ман» («Дела нашей страны и печи моей комнаты»)¹.

В памфлете автор образно раскрывает всю порочность системы образования в Иране (только рассматривая систему обучения в высшем учебном заведении в Дарольфонуне).

Автору как-то пришлось в зимнюю стужу мерзнуть около роскошно сделанного камина, последний не имел дымохода. И вот система обучения в Дарольфонуне напоминает ему этот камин. В нем с виду сделано все для образцовой учебы, но от этой учебы столько же толку, сколько от ками-

---

¹ «Иране ноу», № 79 и № 99.

на... без дымохода. И сравнение оказывается уместным. Огромные средства, которые «бедный народ Ирана» уделяет на содержание этого учреждения, тратятся фактически зря. Зря потому, что проводимая на французском языке учеба не позволяет учащимся извлечь достаточно глубокие знания. Переводы уроков делаются небрежно и недостаточно полно, учащиеся даже не имеют право сдать экзамены на своем родном языке.

Однако, указав на устарелость данной системы учебы, Голам-реза в памфлете не выступает с требованиями каких-либо коренных изменений. Он только поддерживает предложения учащихся провести некоторые, только незначительные реформы (французские тексты заранее передать переводчикам, разрешить сдачу экзаменов на персидском языке и т. д.).

Более того, Голам-реза даже не говорит о том, какие пагубные, далеко идущие последствия может иметь такая система учебы для развития национальной культуры и науки (что сделают впоследствии новеллисты С. Нафиси и М. Джамал-заде в рассказах «Франкоман» и «Сладкозвучный фарси»).

Но Голам-реза не доводит памфлет до логического конца. Обличительный дух сводится почти на нет, когда автор выражает надежду, что министерство образования не допустит, чтобы школа Дарольфонун превратилась в наследственный титуль одной семьи или частной сферы¹. Но насколько иллюзорна эта надежда автора, показывают его же фельетоны, где он разоблачает корыстные принципы деятельности министерств.

Инертность, безразличие к судьбе народа и страны охватили не только меджлис, но и весь государственный аппарат страны. Народом управляют люди, которым собственная выгода, даже сытый желудок, дороже родины (сатирический очерк Голам-реза «Отаге энтезар я меджлисе мошаверейе неки аз возаратханехаёе ма», «Зал ожидания, или совещательное собрание в одном из наших министерств»)².

---

¹ «Иране ноу», 1910 г., № 79, стр. 1.

² Там же. 1909 г., № 80, стр. 3, подпись «Телефончи».

Каждый день в приемной министерства можно встретить чинных и важных господ. Это люди, высокое положение и чин которых заверены «государственными бумагами и документами и закреплены многочисленными подписями». Приходят они сюда с целью получить посты в министерствах, обмениваются привычными приветствиями и... отправляются обедать. А после обеда начинается их беседа, которую они громко именуют «совещательным собранием».

Именно в их беседе и заключается сатирическая загвоздка зарисовки. Будущие правители долго и скрупулезно обсуждают съеденные блюда. Но вот один из беседующих извещает: «Русские перешли границу». И люди, живо и подробно обсуждавшие поданную еду, услышав о вторжении иностранных войск в свою страну, с ленивым безразличием бросают... «Нет, не намного продвинулись, дальше Казвина не продвинулись, уйдут, нам-то что?»¹.

Сатирический эффект, получаемый от расхождения логично-психологически ожидаемого с результатом,— полный. Автор еще больше усиливает его, изобразив дальнейшую беседу высокочтимых господ. Узнав о нависшей над родиной опасности, они тут же, как ни в чем не бывало, заговаривают о наступлении холодов, о дороговизне топлива и о прочих своих повседневных мелких заботах. Осуждая мелочность, внутреннее нищенство, безразличие правителей к судьбе народа, Голам-реза с горечью отмечает, что именно эти качества и определяют их деятельность.

Нет, не безразличны государственные деятели к судьбам народа. Они делают попытки облегчить их участь, доказательство тому—их реформы («Реформхайе тазе»—«Новые реформы»).

В редакции газеты раздается телефонный звонок. Звонящий хочет передать весть, за которую, как он говорит, «если, по слову поэта, все мы отдадим душу,— стоит»; оказывается, отменено право бесплатного обеда в министерствах.

Корреспондент радуется, что «в доходе народа прибавилась новая сумма». Но тут же его радость омрачается

---

¹ «Иране ноу», 1909 г., № 80, стр. 3.

сомнением, что этот доход, «выходя из желудка части народа, войдет ли в карман другой части населения?». И то, что действительно средства эти не станут достоянием народа, показывает логика изображаемых в фельетоне других реформ.

Звонящий сообщает: «Члены городского управления после долгих обсуждений и длительного, глубокого и широкого взвешивания вопроса в конце концов сочли целесообразным вначале, перед тем как решать вопросы улиц, приступить к более важному вопросу, потому что до дождей и грязи еще далеко.

И опять карикатура. Сообщая о скрупулезном обсуждении, толках, автор настраивает читателя на ожидание чего-то большого, важного и в результате сообщает о решении городского управления «стереть хвост гербового льва»¹. Острый сатирический эффект таким образом обеспечен.

Новая реформа, выставленная в карикатурном виде, наводит читателя на мысль, что такова суть всех реформ, принятых в государственном аппарате, и они вряд ли дойдут до назначения.

В газете «Иране ноу» появлялись также сатирические зарисовки из жизни иранской столицы. В них Расул-заде и Голам-реза высмеивали деятельность городского управления Тегерана, показывали грязь, темноту и неблагоустроенность столицы. Но такое мелкотемье не характерно для сатирических жанров в газете «Иране ноу». Основным пафосом как для журнальных статей, так и фельетонов, сатирических зарисовок оставалось резкое разоблачение деятельности государственного аппарата, шахского двора и меджлиса.

Что характерно для этих произведений? Прежде всего, бросается в глаза одна особенность фельетонов и сатирических зарисовок Голам-реза и Расул-заде: часто изображаемые явления у них не находят художественно-образного воплощения. Для полного раскрытия своих идей авторы больше прибегали к публицистично-голым высказываниям, что придает их произведениям статейно-очерковый характер. Этому

---

¹ «Иране ноу», 1910 г., № 117, стр. 3.

способствует и язык авторов, который, несмотря на простоту, носит выраженный газетный характер.

Появление газетных жанров, обогатив и разнообразив формы прозы, подготовило почву для развития жанра новеллы, рассказа.

Произведениями этими делается первый шаг в нервичном освоении новой актуальной тематики.

Написанные на простом языке, они сыграли значительную роль в демократизации, упрощении языка. В этом отношении большое значение имело творчество Али Акбара Деххода, который первый удачно применил богатые средства народной, разговорной речи, поговорки и пословицы.

Так зарождалась сатирическая жилка, которая, развиваясь, впоследствии стала определяющей лицо персидской новеллы, короткого рассказа.

Լ. Հ. ՇԵՆՈՅԱՆ

ԼՐԱԳՐԱՅԻՆ ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԺԱՆՐԵՐԸ ԴԱՐԱՍՎՋՔԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ՏԻՊԻ ԱՐՁԱԿԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա մ փ ո փ ո յ մ

Հողվածի նպատակն է ցույց տալ դարասկզբին պարսկական մամուլում լայն զարգացում ստացած երգիծական ժանրերի նշանակութունը նոր տիպի պարսկական արձակի համար:

Այդ նպատակով վերլուծվում են տասական թվականներին «Սուրեհ էսրաֆիլ» և «Իրանե Նոու» պարբերականներում հայտնի երգիծաբան Ալի-Աքբար Դեհխոդայի, Մ. Ռասուլ-զադեի ու Մ. Ղուամ Ռեզայի ֆելիետոնները, պամֆլետներն ու երգիծական ակնարկները:

Դրանց ընդհանուր և լեզվա-ոճական քննության հիման վրա ցույց են տրվում հիշյալ հեղինակների (մասնավորապես Ա. Դեհխոդայի) պարսից գրականության լեզուն խրթնաբանութունից ձեռքազատելու, այն ժողովրդի խոսակցական, կենդանի լեզվին մոտեցնելու, նոր գրելաձևեր կիրառելու ձգտումը, երևույթ, որն անշուշտ հող էր նախապատրաստում պարսից նոր տիպի արձակի սկզբնավորման համար:

Հ Ա Յ - Պ Ա Ր Ս Կ Ա Կ Ա Ն Ք

1. Սաադին հայ միջնադարյան գրականության մեջ

Ինչի՞նչ են պետք պահված վարդերն այս գառամ,
Վերցրու մի թերթ «Գուլեսթանից» անթառամ,
Հինգ կամ վեց օր կապրի վարզը հազիվհազ,
«Գուլեսթանը» մինչդեռ կապրի նաեւպագ:

Հիրավի ճիշտ է կանխատեսել Շիրազի անմահ բանաստեղծ Սաադին իր ստեղծադործության ապագան: Դարեր են անցել նրա այս տողերը գրվելուց ի վեր, բայց «երջանկության և տխրության բանաստեղծի», ինչպես բնորոշել է նրան Իսահակյանը, երգերը չեն թռչնել և այսօր էլ շնչում են թարմությամբ, գերում իրենց անմիջականությամբ, վարակում խոր մարդասիրությամբ ու ժողովրդայնությամբ և հաճախ դարմացնում բանաստեղծի հակասական կենսափրկիստփայությունը:

Շեյխ Մոսլեհեդդին Սաադին եղել է այն պարսիկ գրողներից, որոնց ստեղծագործությունները անցել են ողջ միջնադարով, ենթարկվել ժամանակների քննությանը և հասել մեղ պահպանելով իրենց բույրն ու կենսահաստատ գեղեցկությունը:

Հայ միջնադարյան դրականությունը, որը սերտ կապեր ու շփումներ է ունեցել հեռու ու մոտ շատ դրականությունների հետ, կարող էր արդյո՞ք անհաղորդ մնալ Սաադիի քանքարին, օողովրդական մեծ հմայք ունեցող նրա երկերին:

Հայտնի է, որ հայ-իրանական-պարսկական գրական փոխհարաբերությունների մի նոր փուլ սկսվում է հայ տաղերգության սկզբնավորումով, հարաբերություններ, որոնք մեր բանաստեղծության մեջ իրենց ուրույն դրսևորումն ունեցան Մերձավոր արևելքում ու Միջին Ասիայում տարածված պարսկական բանաստեղծության լեզվա-արտահայտչական հնարանքների անկաշկանդ օգտագործու-

մով: Քայց մեր տաղերգուները հականն հանվանն ո՞ր պարսիկ գրողների չես են առնչվել, նրանց հետաքրքրության ու ծանոթության սահմանները ինչպիսի՞ք են եղել.— այստեղ արդեն փաստերը շահազանց ժլատ են:

Սաադիի հետ հայ գրականության ծանոթության վաղ շրջանը մինչև վերջին ժամանակներս համարվում էր XIX դարի կեսը, բայց Գեորգ Դպիր Պալատացու (1737—1812) պարսկերեն-հայերեն բառարանի քննությունը երևան բերեց նրա թարգմանությունները պարսիկ դասական գրողներից, այդ թվում նաև Սաադիից, որոնք պետք է կատարված լինեն 1795—1800 թվականներին¹:

Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրերը նոր տվյալներ են ընձեռում Սաադիի հետ մեր գրականության առնչությունները վավեր վաղ ժամանակներ տանելու համար: Այդպիսի արժեքավոր ձեռագրերից է № 5954 մատյանը, որ նախապես տաղարան է եղել և հետագայում զանազան բովանդակությամբ հավելումներ կրել: Այս նյութերից կարելի է ենթադրել, որ ձեռագիրը պատկանելիս է եղել ինչ-որ գործարար մի մարդու, թերևս վաճառականի, որը տաղարանի դատարկ էջերում գրանցել է իրեն անհրաժեշտ որոշ տեղեկություններ, անգամ առանձին քաղվածք 1776 թ. սեպտեմբերի 17-ի «Իռլանդու կազէթից»: Մի այլ հիշատակագրություն պատկանում է 1774 թվականին (էջ 127-ը): Հավելումների այս բաժնում հայատառ պարսկերենով կան բազմաթիվ ժողովրդական ասույթներ, աղոթքներ ու փառքեր, ինչպես նաև մի քանի քառյակներ ու բնյթեր:

№ 5954 ձեռագրի էջ 112-ում «Պարսից պէյթեր, առակն է պարսերէն» մակագրության ներքո բերված է հետևյալ քառյակը և նրա գրաբար թարգմանությունը.

Զի զամ տիւար հիւմմաթիրա,
Քի պաշաթ շին թու փիւշթիպան.
Զի պաթ էզ մէվճի պէհրանրա,
Քի պաշաթ նուլի քիւշթիպան:

Զի՞նչ հոգ ունին աշակերտք քո,
Մինչ ունին զքեզ զգաստ դէտ.
Զի՞նչ արասցեն ալիք ծովու,
Մինչ ունին զքեզ նաւապետ:

¹ Տե՛ս Բ. Լ. Զուգասուզյան, Հայ-իրանական դրական առնչություններ, Երևան, 1963, էջ 199—200:

Այս քառյակը քաղված է Սաադիի «Գոլեսթանի» հայտնի նա-
խերգանքից, որի պարսկական բնագիրն ըստ 1348/1929—30 թթ.
բեռլինյան հրատարակության հետևյալն է.

چه نم دیوار امت را که باشد چون توپشتیمان
چه باک از موج بحر ترا که دارد نوح کشتیمان¹

Բառացի թարգմանությունը.

Ինչ հոգ ունի պարիսպը հավատի,
Երբ կա քեզ պես պաշտպան.
Ինչ վախ [ունի] ծովի ալիքից այն [մարդը],
Որ ունի նոյի [պես] նավապետ²:

¹ شیخ مصحح الدین سعدی شیرازی، گلستان، تیرتین، ۱۳۴۸، ص ۱۰۸.
(Շեյխ Մոսեհեդդին Սաադի, Գոլեսթան, Բեռլին, 1348/1929—30, էջ 8)։
«Գոլեսթանի» որոշ տարբերակներում այս տողերը բացակայում են։ Հավանաբար
սրանով պիտի բացատրել 1958 թ. հայերեն թարգմանության մեջ այս տողերի պա-
կասը։

Հետաքրքիր է նշել, որ Աստվածաշնչից եկող նոյ նահապետի նավապետ լի-
նելու հանդամանքը Կոստանդին Երզնկացու մոտ հետևյալ գեղեցիկ անդրադարձն
է ունեցել.

Հովիւ շունիք տեսող ու մենք ենք մուրեքալ ոչխար,
Շատ գայլք են յարձակել ի վերայ մեր խիստ անհամար.
Պիտեր մեղ նաւապետ մարգ կենդանի՝ ղերդ նոյ արդար,
Որ մեղ տապան գործէր, ծովուս լինէր եզր ու վրճար....

Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, աշխատասիրությունք Ա. Սրապյանի,
Երևան, 1962, էջ 201:

² Սաադիի «Գոլեսթանի» անվանի հայ թարգմանիչներից Հ. Թիրյաքյանը այս
տողերը հետևյալ կերպ է թարգմանում.

«Ինչ հոգ ազգի մ'պատին երբ դու ամուր
պաշտպան կաս իր կըլտին,
Կամ ինչ երկյուղ կա անգունդեն
երբ նոյ ինքն է վարող քաշտին»:

(Սատի, Կոլեստան, թարգմ. Հ. Թիրյաքյան, Նյու-Յորք, 1920, էջ 3)։

Հիււմմաթ — Օմմաթ — امت Բառը մի շարք իմաստներ ունի, այդ թվում՝
ժողովուրդ, ազգ, հավատ, աղանդ, հետևորդներ։ Սաադին իր քառյակում գովեր-
գում է Մոհամմեդ մարգարեին, ուստի և միջնադարյան հայ թարգմանիչը նախ-

ինչպես տեսնում ենք միջնադարյան թարգմանությունը բնագրից այնքան էլ չի հեռացել: Անհամաձայնությունները մի դեպքում գալիս են միևնույն բառի տարբեր առումների օգտագործումից. մյուս դեպքում թերևս բխում են թարգմանչի միտումից՝ քառյակի իմաստը բանաստեղծորեն ճիշտ վերարտադրել:

Այստեղ, սակայն, մեզ համար կարևորը ոչ թե թարգմանության հարազատության հարցն է, այլ քառյակի թարգմանության առկայությունը հիշյալ մատյանում, որի ժամանակը ձեռագրում հիշատակված 1776 թվականից շուտ լինել չի կարող:

Իսկ ո՞վ է եղել թարգմանիչը:

№ 5954 ձեռագրի էջ 112-ում, որտեղ ընդօրինակված է քառյակը, կա հետևյալ հիշատակագրությունը. «Քուլթուր անուանեալ Պետրոս վարդապետի շարադրեալ քարոզգրքին թղթահամար 198»¹:

Արդյոք որևէ կապ կա այս հիշատակագրության և քառյակի միջև: Առայժմ դժվար է որոշակի պատասխան տալ: Հայտնի է միայն, որ Պետրոս Բ Քյուլթուր անունով կրոնական մի գործիչ է եղել XVIII դարի առաջին կեսին և 1748—1749 թթ. կաթողիկոսական գահի վրա է եղել (հավանաբար ոչ օրինական կարգով): Նա սպանվել է Ջահուկի մի վանքում ավազակների հարձակման ժամանակ 1750 թվականին²: Գրականության մեջ հիշատակվում է նաև Պետրոս վարդապետ Քուլթուր անվանվող մի տաղասաց, որ ապրել է նորից XVIII դարում և ամենայն հավանականությամբ նույն Պետրոս Քյուլթուրն է:

Քառյակի թարգմանչի անձնավորության բացահայտման համար ուշադրության արժանի է պարսկերեն քառյակի հայկական տառադարձությունը, որը հիշեցնում է արևմտահայ պարսկադեպտների արտասանությունը՝ ավելի մոտ օսմանյան թուրքերենի հնչյունական համակարգին: Այսպես. քառյակում պարսկերենի ձայնեղները բառակցքում խլացված են. օրինակ՝ Բ (ب) > Բ, Գ (ق) > Գ, Զ (ج) >

ընտրում է բառի աշակերտներ (իմա՝ հետևորդներ) առումը՝ դուրս նետելով դրան նախադաս տիւար — պատ բառը: 2. Թիրյաքյանը տողը մի քիչ ավելի բառացի է թարգմանում՝ «ազգի մը պատիխ», որով քառյակի իմաստը որոշ չափով մթաղանում է: Կարծում ենք, որ տիւար հիւմմաթիրա արտահայտությունը «հավատի պարիսպ» թարգմանելով՝ ավելի հարազատ ենք մնում բնագրին, որտեղ Սաադին ի դեմս իր մարգարեի՝ ակնարկում է մահմեդական աշխարհի անասանությունը:

1 Մաշտոցյան մատենադարանում պահվող Պետրոս Քյուլթուրի Քարոզագրքում ոչ միայն այս քառյակը չկա, այլև չկա որևէ տաղ կամ ոտանավոր:

2 Տե՛ս 2. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 259:

ն (պաշտք, տիւար, մէվն), իսկ ձայնավորներից ա-ն տառադարձված / ա, ը-ն՝ ի և օ-ն՝ ի: Քառյակին հաջորդող մատյանի մյուս էջերում՝ դտնվող հայատառ պարսկերեն մյուս նյութերը տառադարձված են ավելի հարազատորեն՝ պահպանելով պարսկական ժողովրդական արտասանության հնչյունները, ինչպես՝ բ (ب) > բ, գ (ج) > գ,

զ (ز) > զ (բըմունի, դաստ, սագ):

Քառյակի մեջ կիրառված կուռ տառադարձությունն ու նրա հայերեն բանաստեղծական գեղեցիկ վերարտադրությունը ենթադրել է տալիս արևմտահայ բանաստեղծ-թարգմանիչ, մի գուցե հենց ինքր Պետրոս Քյուլթյուրը, որը այնթապցի էր և երկար տարիներ Պոլսում ևղև էր կաթողիկոսական նվիրակ:

Արդ, եթե ենթադրելու լինենք, որ Պետրոս Քյուլթյուրն է կատարել թարգմանությունը, ապա քառյակի թարգմանության ժամանակը պետք է դնել նրա մահվան թվականից (1750) առաջ:

***

Սաադիի «Գուլեսթանի» հետ հայ գրականության ավելի վաղ միծանոթության մասին վերջերս մատնացույց է արել բանասեր Միհրդատ Թիրյաքյանը¹: Հայերեն Աստվածաշնչի տպագրության 300-ամյակին նվիրված «Սիոնի» հատուկ թվում Թիրյաքյանը ուշադրություն է դարձրել Ղուկաս Դպիր Վանանդեցու «Գանձ չափոյ» գրքի 1699 թ. հրատարակության հիշատակարանի մասը կազմող հայատառ պարսկերեն մի երկատողի (բեյթի) վրա: Երկատողը, ինչպես նշտորեն նշել է Մ. Թիրյաքյանը քաղված է Սաադիի «Գուլեսթանից», և մեջ է բերված հետևյալ տառադարձությամբ:

Օմր բարֆ ասթ՝ վա աֆթաբ թամուզ
Անդաքի մանդ՝ վա խօջա դօռահ հանուղ²:

Պարսկերեն բնագրում երկատողը այս տեսքն ունի.

عمر برفست و آفتاب تموز
اندکی ماند خواجه غره هنوز³

Մ. Թիրյաքյանը հետևյալ կերպ է ընթերցում և թարգմանում.

1 Տես Մ. Թիրյաքյան, Հիշատակարանի մը հայատառ պարսկերեն ոտանավորը, «Սիոն», 1966, հուլիս, էջ 356:

2 «Գանձ չափոյ՝ կշոյ՝ թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի», Ամստերդամ, 1699, էջ 80:

3 Ս ա ա դ ի, Գ ու լ Ե ս թ ա ն, Բ ե ու ի ն, էջ 13:

Օմր բարձր ասթ օ աֆթարը թամուզ
Անդարի մանդ օ խաջէ դըրրահ հանուզ:

Կյանքը ձյուն է հուլիսի արևին տակ,
Շատ քիչ մնաց աղան (տերը) դեռ անհող է:

Հարդելի բանասերի այս հետաքրքիր դիտումը մեզ թեևադրեց պարպտելու Ղուկաս Դպիր Վանանդեցու նրևանում առկա նաև մյուս հրատարակությունները և պարզվեց, որ հայ տպագրության այդ երախտավորի անմիջական մասնակցությունը Ամստերդամում Թոմաս Վանանդեցու տպարանից լույս տեսած երկու գրքում ևս հայատառ պարսկերենով քաղվածքներ կան Սաադիի նույն երկից: Այսպես, «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարերարանութիւն» (1702 թ.) գրքի 71-րդ էջում տպագրված է հայատառ պարսկերենով «Գոլիսթանի» ներածության առաջին իսկ բառերին հաջորդող հետևյալ հատվածը.

Հար նաֆասի, քի ֆրու միրովադ՝ մօմմադ հեսթ աստ, օյա շուն
բար միայնադ, մօֆառահ դաթ:
Փաս դար հար նըրաֆասի դու նըրամաթ մօվընդ աստ, վա բար
հար նըրամաթի շուքրի վաջուր:

Բերենք «Գոլիսթանի» պարսկերեն բնագրի համապատասխան հատվածն ու նրա բառացի թարգմանությունը:

هر نفسی که فرو میروید ممد حیا نست و چون بر می آید مفرح ذات
پس در هر نفسی نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکر واجب

Յուրաքանչյուր շունչը, որ ներս է գնում, երկարացնում է կյանքը, և երբ դուրս է գալիս զվարթացնում է էությունը:

Հետևաբար յուրաքանչյուր շնչում երկու բարիք կա, և յուրաքանչյուր բարիքի համար մի փառաբանություն է անհրաժեշտ:

Մյուս գիրքը, որ նույնպես հայատառ պարսկերեն հատված ունի, «Յոգնագիմի աստուածաբանական, բարոյական և քաղաքական իրողութեանց սահմանք» երկասիրությունն է (1704 թ.): Այս

1 «Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարերարանութիւն...» Յօրինեալ ի Մատթէոսէ և ի Ղուկասէ յապիրատ Վանանդեան դպրաց, Ամստերդամ, 1702, էջ 71:

2 Ս ա ա դ ի, Գոլիսթան, Բեռլին, էջ 7:

գրքի 47-րդ էջից մինչև 58-րդ էջը տպագրված է Ղուկաս Վանանդեցու թարգմանած Արիստոտելի «Յաղագս առաքինութեանց և շարութեանց» երկը, որից անմիջապես հետո բերված է «Գոլեսթանի» ներածության այն քառյակը, որտեղ բանաստեղծը պատկերավոր կերպով իր երկի հավերժությունն է կանխատեսում, քառյակ, որը սույն հոդվածի համար բնաբան ենք ընտրել.

Բը շի քար այեադթ զըգիւ թըարաղի,
Աղ գիւլըստան ման բըբօր վարաղի,
Գիւ հըրամին փէնջ ոռզ վա շէշ բաշէդ
Վը ին գուլըսթան հըրամիշա խօշ բաշէդ:

Ահա և քառյակի ստրսկերեն բնագիրը և բառացի հայերեն թարգմանությունը.

از گلستان من بپرورقی
وین گلستان همیشه خوش باشد

بچه کار آیدت ز گل طبیعی
گل همین پنجروز و شش باشد

Ի՞նչիդ է պետք վարդի մի թերթը,
Պոկիր մի թերթ իմ «Գոլեսթանից».
Վարդը այս հինգ վեց օրը [կապրի]
[Իսկ] այս «Գոլեսթանը» հավերժ հաճելի կլինի:

Ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ թոմա Վանանդեցու Ամստերդամի տպարանում լույս տեսած մի շարք գրքերի դատարկ էջերում կամ բաց մնացած մասերում զետեղված են բանաստեղծություններ, սաղմոսներ կամ հայատառ պարսկերեն խոհախրատական ասույթներ: Այսպես, թոմա Գեմբացու «Յաղագս համահետեմանն Քրիստոսի...» (Ամստերդամ, 1696) գրքում առաջին և երկրորդ, երկրորդ և երրորդ գրքերի միջև եղած դատարկ էջերում տպագրված են Գրիգոր Նարեկացուց հատվածներ (էջ 92, 139—140) այսպիսի ծանոթագրությամբ՝ «Այսքանս. Ղի մի տեղի ինչ մնայցէ պարապ» (էջ 92): Նույն այս սկզբունքով էլ վերը հիշված երեք գրքերում տպագրված են «Գոլեսթանի» հատվածները, որոնք հայերեն չեն թարգմանված: Այս հանգամանքը ենթադրել է տալիս այդ գրքերի հիմնական ընթերցողների այնպիսի շրջանակ, որ մայրենի լեզվին զուգահեռ իմացել է նաև պարսկերեն:

Ինչ վերաբերում է պարսկերեն այս հատվածների հայկական տառադարձմանը, ապա պետք է ասել, որ աննշան բացառությամբ

1 Ս ա ա դ ի, Գոլեսթան, էջ 16:

այն ճիշտ է կատարված. մի իրողութուն, որ վկայում է Ղուկաս Վանանդեցու պարսկերենի իմացության բարձր մակարդակը:

* * *

Միջնադարյան հայկական բանաստեղծության մեջ առատորեն սփռված պարսկական բառային փոխառությունները հաճախ են հիշեցնում պարսկագիր հեղինակներին: Այս տվյալների հիման վրա, սակայն, երբեք էլ հնարավոր չէ պնդել, թե մեր այս կամ այն տաղերգուն, բանաստեղծը որոշակիորեն առնչվել է այսինչ պարսիկ հեղինակին, նրա այնինչ երկին: Բառային փոխառություններից ավելի նպաստավոր են ոճական փոխառությունները, որոնք մերթմերդ մատնանշում, հասցեագրում են որոշակի գրողների:

Նման արժեքավոր ոճական հասցեագրումներից է «Պատմութիւն Յարման մանկան» միջնադարյան պոեմի մի ամբողջ տողը: Հայտնի է, որ այս պոեմում այնքան շատ փոխառյալ բառեր կան, որ եվրոպական որոշ հայագետների (է. Պրուդոն, Սեն Մարտեն, Յր. Մակլեր) հիմք են տվել ենթադրելու, թե պոեմը թարգմանված է պարսկերենից¹: Մի ենթադրություն, որը կասկածի տակ են առել կամ ժխտել են Ա. Զոպանյանը, Մ. Պոտուրյանը, Մ. Աբեղյանը և պոեմի քննական բնագիրը կալմող Շ. Նաղարյանը²:

Պոեմի մեզ հետաքրքրող տողը հետևյալն է.

Ասէ... Քարամ տեսէք և լութվ ու յատապ...

(թարգմ. Ասում է.—Վեհանձնությունը տեսեք և շնորհն ու բարեկրթությունը...):

Այս արտահայտությունը որոշակիորեն պատկանում է Սաադիին. վերցված է նրա «Գուլեսթանի» ներածությունից, որտեղ բանաստեղծը «ամենաբարձրյալին» ուղղած իր փառաբանության մեջ ասում է.

کرم بین ولطف خداوندگار

Քարամ բին օ լութֆե խողավանդգար...

(թարգմ. Քարամ տես և լութվը աստուծո...)

կամ՝ Վեհանձնությունը տես և շնորհը աստուծո):

1 Տե՛ս «Անահիտ», 1904, № 3, էջ 63:

2 Տե՛ս անգլ. «Բազմավեպ», 1807, № 4, էջ 189—190: Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, 4. Բ, էջ XII, «Պատմութիւն Յարման մանկան». հրատ. պատրաստեց Շ. Նաղարյանը, 1957, էջ 15—23:

Ինչպես տեսնում ենք, Ֆարման մանկան պատմության տողի և «Գոլիսթանի» տողի տարբերությունը միայն մի բառի մեջ է. Սատգիի մոտ աստված է գովերգվում, իսկ հայ հեղինակը նույն խոսքերով իր հերոսուհու գովքն է հյուսում: Հայկական բնագրում տողի վերջին յատապ թառ հանգի ու բարհնշունության համար հարմարեցված է հաջորդ տողերի ավթապ, տառ խապ, շաբրլապ բառերին:

Թերևս ենթադրվի, որ տողը փոխառյալ է ժողովրդական բառ ու բանից: Այս ենթադրությունը ընդունելի չէ, որովհետև այդ արտահայտությունը ժողովրդական մտածողության պարզությունն ու անմիջականությունը չունի, իսկ շարահյուսությունը միանգամայն հեռու է ժողովրդական անպաճույճ ձևերից. անգամ հայերեն թարգմանությունից էլ հրեում է անհատական ստեղծագործության կնիքը, հատկապես նրա վերամբարձությունը, որը բնորոշ է «Գոլիսթանի» այս ներածությանը: Խնդրո առարկա տողը Սաադիի մոտ բերված է հետևյալ բեյթում.

کرم بین و لطف خداوندگار
گنه بندد کرد است و او شوم...

Քարամ բին օ լոթֆե խոդավանդգար
Գոնահ բանդե քարդե ասթ օ ու շարմսար.

(Թարգմ. Վեհանձնությունը տես և շնորհը աստուծո.
Մեղքը ստրուկս է կատարել և նա է ամոթահար):

«Պատմութիւն Ֆարման մանկան» պոեմի այս արժեքավոր տողը մեզ իրավունք է տալիս հայ գրականության ծանոթությունը Շիրազի անմահ երգչի հետ երեք հարյուրամյակով հտ տանել և դնել 15-րդ դարի սկզբները, մի ժամանակաշրջան, երբ հավանաբար ստեղծվել է Ֆարման մանկան պատմությունը:

Վերը թվարկված փաստերը ինքնին հայ-պարսկական գրական առնչությունների հենքի մի փոքրիկ հատվածն են կազմում, սակայն նպաստում են բացահայտելու հայ գրականության մեջ պարսկականի թափանցման ոլորտները և, մասնավորապես, հայ հեղինակների համար Սաադիի երկերի հոգեհարազատության աստիճանը, որի հետևանքով և նրա բառ ու բանը բնականորեն մուտք է գործել մեր գրականության մեջ:

1 Ս ա ա դ ի, Գոլիսթան, էջ 9:

2. Երկատող Ջալալ էդ-Դին Ռումիից

Պարսից դասական գրողներից միջնադարում հայերեն թարգմանված հազվագյուտ նմուշներից է Ջալալ էդ-Դին Ռումիի (1207—1272) մի երկտողը, որը պահպանված է Մաշտոցյան մատենադարանի № 6146 ձեռագրում, ժամանակ՝ 1700 թ.:

Երկատողը այս մատյանում հայատառ պարսկերենով ու գրաբար թարգմանությամբ բերված է ի հաստատումն աստվածային արարքների անքննելիության ու զարմանահրաշուջյան. այսպես՝

«Հազար քաշթի բա եկ դարիայ շի աճէպ աստ
Ռ[հազար] դարիայ բայ եկ քաշթի աճէպ ան աստ.

լուծումն՝

Ռ[հազար] նաւ ի Ա [մէկ] ծով ինչ զարմանք է.
Ռ[հազար] ծով ի Ա [մէկ] նաւ զարմանք և հիանալի է:

լուծումն՝

Թէ աստուած զարարածս տանի չէ զարմանք»¹:

Այս երկտողը Ռումիի հետևյալ քառյակի երկրորդ երկատողի մի տարբերակն է: Քառյակը երկու անգամ օգտագործված գտանք 1901—1902 թ. Թեհրանում լույս տեսած «Մասնավիում».

کشتی وجود مرد دانا عجیبت
افتاده بچاه مرد بینا عجیبت
کشتی که بدریا بود آن نیست عجیب
دریک کشتی هزار دریا عجیبت²

Քաշթի վջուդ մարդե դանա աջաբ ասթ.
Օֆթադե բեչահ մարդե բինա աջաբ ասթ.
Քաշթի քե բեդարիա բովադ ան նիսթ աջաբ,
Դար եք քաշթի հեզար դարիա աջաբ ասթ:

¹ Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. 6146, էջ 48—ա:

² مثنوی معنوی مولانا جلال الدین محمد بلخی رومی باهفت کتاب
نفیس دیگر، بتصحیح و مقابله و همت محمد مصانی، ۱۳۱۹، تهران،
۱۴ ص (Ջալալ էդ-Դին Մոհամմեդ Բալլսի Ռումի, Մասնավի մասնավի և յոթ
ալլ ընտիր երկեր, աշխատասիրությամբ Մոհամմադ Ռամազանիի, Թեհրան,
1319/1901—02, էջ 3 և 14):

Քառացի թարգմանությունը.

Իմաստուն մարդու ներկայությունը նավի մեջ զարմանալի է.
Հորի մեջ տեսունակ մարդու ընկնելը զարմանալի է.
Նավը, որ ծովի վրա լինի, զարմանալի չէ,
Մեկ նավում հազար ծով լինելն է զարմանալի:

Ինչպես տեսնում ենք, միջնադարյան հայերեն թարգմանության մեջ հարազատորեն վերարտադրված է երկատողի բառացի իմաստը, որի անորոշությունն ու խորհրդավորությունն էլ պետք է եղել թարգմանչին, մինչդեռ իրականում Ռումին, որ սուֆի բանաստեղծ է, բառախաղով վերջին տողում տվել է ծովի սուֆիական նշանակությունը, այն է՝ աստվածային էակ իմաստով:

Հայատառ պարսկերեն այս և Ռումիից վերը բերված քառյակի երկատողերի մեջ կան փոքրիկ տարբերություններ. հայկական տարբերակը առաջին տողում մեկ նավի փոխարեն հազար նավ է դնում, իսկ երկրորդ տողում կա բառերի ետևառաջություն. հայկական տարբերակում մեջ բառը օգտագործված է բա (ل) արխաիկ պարսկերեն ձևով, մինչդեռ Ռումիից մեր բերած տարբերակում կիրառված է ավելի ուշ ժամանակների դար (ج) ձևը: Այս հանգամանքը խորհել է տալիս, որ հայ թարգմանչին հայտնի է եղել Ռումիի քառյակի մի ավելի հնագույն տարբերակ, որից և նա թարգմանել է:

Երկատողի հայ թարգմանչի ինքնությունը առայժմ մեզ հայտնի չէ. պարսկերենի հայկական տառադարձումից հաստատորեն միայն կարելի է ասել, որ նա եղել է Արևելյան Հայաստանից:

Այս երկատողը Ջալալ էդ-Դին Ռումիից առայժմ մեզ հայտնի առաջին հայերեն թարգմանությունն է:

Б. Л. ЧУКАСЯН

ARMENO-PERSIACA

Резюме

В истории армяно-персидских литературных связей особое место принадлежит Саади. До последнего времени считалось, что знакомство армянской литературы с творчеством великого певца Ширази началось с последних десятилетий XVIII века. Тщательное изучение армянских руко-

писей Матенадарана им. М. Маштоца и старопечатных армянских книг выявило новые данные, по которым знакомство армянской литературы с Саади можно отнести к XV веку. В данной статье приведены эти новые факты.

Во второй части статьи публикуется вариант одного двустишия Джалал эд-Дина Руми, сохранившийся в армянской рукописи 1700 года.

О. А. АРЗУМАНЯН

О ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ЧАСТИЦАХ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

Исследователи персидского языка в своих учебниках и грамматиках обычно ограничиваются описанием вопросительных частиц «ли» (ایا) и «разве» (مگر) как формальных средств выражения вопроса и почти не рассматривают их дополнительное модальное и эмоциональное значение¹.

В настоящей статье на материале современной персидской художественной литературы делается попытка выяснить дополнительное модальное значение и различные оттенки эмоций вопросительных частиц.

Как известно, частица «ли» (ایا) в современном персид-

---

¹ См. عبد الرحيم هايون فرخ ، دستور جامع زبان فارسی ، هفت جلد در يك مجلد ، تیرات ، ۱۳۳۸

И. К. Овчинникова, Учебник персидского языка, М., 1966; A. K. Arends, Краткий синтаксис персидского языка, М.—Л., 1941; J. T. Platts and G. S. A. Ranking, A Grammar of the Persian language, Oxford, 1911; O. C. Phillot, Higher Persian Grammar, Calcutta, 1919; G. Lazard, Grammaire du persan contemporain, Paris, 1957; H. Jensen, Neupersische Grammatik mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung, Heidelberg, 1931; E. M. N. Hawker, Written and Spoken Persian, A. K. S. Lambton, Persian Grammar, Cambridge, 1953; E. I. Well-Sutton, Colloquial Persian, London, 1946; W. Hinz, Persisch 1, 2 Auflage, Berlin, 1955, и др.

ском литературном языке является показателем вопросительности. Интересно по этому поводу высказывание известного иранского писателя М. Джемал-заде, которому частица ای «ли» представляется как бы эквивалентом вопросительного знака. М. Джемал-заде говорит, что во всех случаях он вместо европейского вопросительного знака (?) употреблял и употребляет частицу ای «ли»¹.

Эта частица стоит в начале предложения и относится ко всему предложению в целом и как бы имеет общепросительный характер. Поэтому ای «ли» не является средством выделения слова, к которому относится вопрос. В персидском языке для этой цели как интонационное средство используется логическое ударение. С помощью логического ударения в предложениях с частицей ای «ли» (при одном и том же лексическом составе и грамматической структуре) можно выделить любой член предложения и получить разные оттенки значения.

Так, например, в предложении ای شاه شاهنامه را خوانده اید? «Читали ли вы Шах-наме?» с ударением на خوانده اید? «читали?» вопрос будет относиться к сказуемому. Говорящего интересует вопрос, читал ли его собеседник Шах-наме или нет.

В другом контексте с соответствующим ударением на слове شما? «вы?», вопрос уже будет относиться к подлежащему. Здесь говорящий хочет узнать, сам ли собеседник читал книгу, или кто-либо другой.

Наконец, в третьем контексте ударением может выделиться شاهنامه? «Шах-наме?» — дополнение, вопрос, относящийся к данной книге или к какой-либо другой.

В зависимости от контекста в ряде случаев предложения с частицей ای «ли» могут выражать не только вопрос, но и

---

¹ См. احمد آرام، نظر آزمائی، نقطه گذاری، (قسمت دوم) راهمائی، کتاب، شماره اول، ۱۳۴۰

некоторые дополнительные модальные значения—сомнения, предположения, отрицания и т. д.

Например, в следующем предложении выражено сомнение говорящего по поводу высказанной им мысли в вопросе.

در هر صورت مستونیت مهمی بگورن ماس... نیاید در چنین روزی
آنها را بحال خودشان بگذاریم. برای سمینه که خیال و کالت بسرم رده.
آیا در خورشان مننه؟ نه.

«Во всяком случае, на нас лежит большая ответственность. В такой день мы их не должны так оставлять. Поэтому и пришла мне на ум мысль стать депутатом. Достоин ли это моего положения? Нет» (صائق هدایت، حاجر آفا).

Часто в предложениях с частицей *ایا* «ли», когда глагол стоит в отрицательной форме, вопрос содержит дополнительное значение неуверенного предположения¹. Говорящий в этом случае предполагает получить положительный ответ. «Не видел ли ты его? Он ответил: почему же нет» (محمود مسعود، اسرار شب).

Впросительные предложения с частицей *ایا* «ли», кроме того, могут выражать не только неуверенное предположение. В отдельных контекстах они употребляются для выражения достаточно твердого убеждения, в противоположность тому, что спрашивается в вопросе. Этим данные предложения сближаются с риторическим вопросом, выражающим отрицательное суждение, с особой эмоциональной окраской². Отрицательное значение становится более четким, если мы рассматриваем впросительное предложение не в изолированном виде, а во всей ситуации.

¹ Следует отметить, что отрицательная форма глагола в предложениях с частицей *ایا* выражает не только неуверенное предположение или отрицание какого-либо факта вообще, а в определенном контексте придает впросительному предложению более вежливую форму вопроса. Например: «گل علی-آلی-آلی-آلی—господин, у Вас ко мне нет дела?».

² См. И. С. Попов, Суждение и предложение, сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», Учпедгиз, М., 1950, стр. 22.

Ситуация вопроса: между женой и мужем идет разговор. Жена просит мужа устроить на работу соседа, который живет в тяжелых условиях. Муж отвечает.

بکسی چه که سرقا سرزمستان رابیخ خانه خوابیده است؟ آیامن
مسئول زندگی او هم هستم؟ از این گذشته مگر نرفتم بعلافاشی.
معرفیش کردم تاروژی چهار خروار گندم برای او بوجاری کند؟

«Кому какое дело, что он всю зиму спит дома? За его жизнь я что ли отвечаю? Кроме того, разве я не познакомил его с торговцем сена, чтобы он просеивал бы его четыре харвара пшеницы в день?» (محمود افغانی، شوهر اهو خانم).

Подчеркнутое предложение не является вопросом, оно в сущности выражает суждение من مسئول زندگی او بیستم «я не отвечаю за его жизнь».

Одной из особенностей вопросительных предложений в персидском языке является то, что в их составе вместе с вопросительными словами (местоимениями, наречиями) одновременно могут находиться и вопросительные частицы آیا «ли» и مگر «разве»¹.

Приведем несколько предложений с вопросительными словами и частицей آیا «ли», «разве».

— آیا شما بچه وسیله تا اینجا آمده اید؟
— با ماشین فریتر الله خان.

«На чем же вы добрались сюда?»

— (جواد فاضل، خطرناک).
مهمتر از همه حرفی بود که امروزه خسرو درباره فروغ گفته بود.
آیا مقصودش چه بوده است؟

Важнее всего было то, что сегодня Хосров сказал о Форуге. Что же он имел в виду?» (دروزک علوی، قربانی).

¹ См. Jensen, Neupersische Grammatik mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung, Heidelberg, 1931, S. 253; G. L a z a r d, Grammatre du Persan contemporain, Paris, 1957, p. 205.

نشستم و از اینجا و آنجا صحبت کردیم اما حواسم پیش ننه
است. آیا چکار بامن دارد؟

«Я сел, и мы начали говорить о разных вещах, но мое внимание было устремлено на мать. А какое дело у нее ко мне?». (جواد فاضل، خطر ناک).

Примеры показывают, что предложения с вопросительными словами и частицей «ли» используются как в диалогах, так и для передачи «внутренней речи», т. е. когда говорящий не имеет собеседника и вопрос направлен к самому себе, что является своеобразной формой размышления. Эти предложения более распространены в литературном языке, чем в разговорной речи.

Как отмечалось, предложения с частицей «ли», кроме вопроса, могут содержать и различные модальные оттенки уверенности, предположения, сомнения и т. д. Однако предложения с вопросительными словами и частицей «ли», по нашим материалам, кроме оформления вопроса, могут выражать лишь значения отрицательного суждения. Причем количество таких примеров весьма ограничено.

مراخوا هند کشت زنده بگور خوا هند کرد. آیا در این شهر
وسیع و عظیم چه کسی بمن پناه خو اهد داد؟
یول دارم جواهر دارم ولی اطمینان ندارم.

«Меня убьют, живым закопают в землю. Кто же в этом огромном городе меня приютит? Деньги есть, драгоценности есть, но уверенности нет». (جواد فاضل، نویسنده).

* * *

Если предложение с частицей «ли» может выражать вопрос без дополнительных значений, то о предложениях с частицей «مگر» «разве» этого сказать нельзя. Как показывают примеры, эти предложения более характерны для живой разговорной речи, в них всегда содержатся дополнительные эмоциональные и модальные оттенки значения.

Например, в следующем вопросительном предложении с частицей *مگر* «разве» одновременно содержится удивление говорящего по поводу высказывания собеседника.

— ای خدا! اینکس مادرش هم زنده بود دوباره رویش رامیدید پرسیدم
مگر مادرش از دنیا رفته؟

«О, боже, хотя бы мать была жива и снова увидела бы ее!
Я спросил:—Разве ее мать умерла?» (فرسیدم).

Вопросительное предложение с частицей *مگر* «разве» может выражать и сомнение говорящего относительно высказанной им мысли.

— آخر من وتوسمین جا بدنیا آمده ایم .
— مگر هرکس هرجا بدنیا آید باید همین جا هم بمیرد؟

«Ведь мы с тобой здесь родились.

— Разве все должны умереть там же, где родились?»

(سعید نفیسی ، آتشهای نهفته)

В ряде случаев вопросительное предложение с частицей *مگر* «разве» выражает не только вопрос, но и дополнительное модальное значение возможности. Возможным считается то, что спрашивается в вопросе.

... نمیدانم چرا از صبح تا حالا ... دلم تنگست .
— مگر باکسی حرفت شده؟

«... не знаю, отчего с утра... мне грустно.

— Может быть, ты с кем-то поспорил?
سعید نفیسی
نیمدراه بهشت).

Иногда вопросительные предложения с частицей «разве» применяются также для выражения уверенного предположения в противоположном действии. Поэтому в определенных контекстах они получают значение риторического вопроса. При этом предложения с отрицательной формой глагола выражают утверждение, а предложения с утвердительной формой вопроса отрицают мысль, заключенную в вопросе.

— چه بچه ای هستی مگر ما در ترون شانزدهم زندگی
میکنیم?
— میدانم.

«Какой ты ребенок. Разве мы живем в шестнадцатом веке?
—Знаю» (گناه عشق، ترجمه ش. صفا).

چهره پر دار— همه کارهایت را کنار بگذار و برو شاید پرویز را
پیدا بکنی...

بهرام— مگر دوسه بار بسراغش نرفتم?

«Чехрепардаз—Оставь все свои дела и иди, может, найдешь Парвиза...

Бахрам—Разве уже два-три раза я не ходил его искать?»
(صادق هدایت، پروین دختر ساسانی).

Как отмечалось, одной из структурных особенностей вопросительных предложений в персидском языке является наличие в них одновременно как полнозначных вопросительных слов, так и вопросительных частиц.

Частица *مگر* «разве» в предложениях с вопросительным словом, в зависимости от всей ситуации, в которой вопрос функционирует, может выражать чувство удивления по поводу ранее сказанного, а также и другие эмоциональные оттенки мысли, например недоумение, возражение, несогласие и т. д.

Обратимся к примерам.

بسیار خوب این حرفها زیادى است. فوراً او را بیاورید تا
عذر خواهی کنم.
دو ک ژان برسید.
— مگر این اقا کیست?

«Прекрасно, эти слова лишние. Скорее приведите его, чтобы я извинился.

Герцог Жан спросил:

—А кто этот господин?» (گناه عشق، ترجمه ش. صفا).

باین وسیله خواسته اند کوشش ار شما بمانند.
— مگر بنده چه کرده ام?

«Таким образом они хотели наказать вас.

—А что я сделал?» (سعید نفیسی، نیمه راه بیشت).

خانم نکند اینجام دارید از همان کارهایی میکنید که در
پاریس بدان مشغول بودید. برسیدم. مگر من در پاریس چکار
میکردم?

«Госпожа, не приведи господи, если вы и здесь занимаетесь тем же, что вы делали в Париже.

—А что я делала в Париже?» (بزرگ علوی، چشهایش).

Все указанные вопросительные предложения эмоционально окрашены. Например, в первом предложении говорящий не только задает вопрос, но и выражает свое удивление. Второе же предложение одновременно с вопросом содержит удивление и недоумение говорящего по поводу сказанного. А в последнем вопросительном предложении выражаются дополнительные оттенки возражения и недовольства говорящего.

Среди предложений с вопросительным словом и частицей *مگر* встречаются и такие, которые заключают в себе не вопрос, а скрытую форму отрицательного суждения.

تو که زندگانت چندان بد نیست چرا از زندگی مایوس شده ای. زندگی باین خوبی مگر چه عیب دارد؟ حتماً چون بیکاری حوصله ات سررفته.

«У тебя жизнь уж не такая плохая, почему ты в отчаянии? А чем плоха такая жизнь?»

Наверно ты выходишь из терпения от того, что не работаешь» (اخوت، پرده های رنگین).

* * *

К вопросительным частицам в персидском языке мы относим также слова *چطور* и «что» (چی، چی، چی)، «ли» *هیچ* «как». Утратив свое основное местоименное значение, эти слова могут употребляться в синтаксической функции вопросительных частиц.

Вопросительные предложения с частицей *هیچ* «ли» (всегда с положительной формой глагола) употребляются только в тех случаях, когда вопрос относится к действию.

— *هیچ* از مادرت خبرداری? (سعید نفیسی، آتشهای نهفته) «Имеешь ли вести от матери»

В зависимости от контекста и содержания самого вопроса частицу *هیچ* «ли» можно перевести не только как «ли», но

и как «хоть раз» или «вообще», т. е. она может вносить дополнительные оттенки усиления или обобщения. Например:

— هیچ نا بحال بخاتم والدندان استدعای مراگفته اید ?

«Вообще говорили ли вы до сих пор своей матери о моей просьбе?» (بزرگ عنوی ، چشمبانش).

— هیچ در قیافه آن پیر مرد دهاتی وقت کرده اید ?

«Хоть раз смотрели вы внимательно в лицо этого старого крестьянина?» (Там же).

توهیح سیما رفتی ?

«Ходила ты хоть раз (вообще) в кино?» (بهمن فرسی ، روزنه آبی).

Частица هیچ может употребляться и в сочетании с частицей ای «ли». Такое сочетание как бы усиливает вопросительность вопросительного предложения.

— ای هیچ بیامن میافتید ?

«Вспоминаете ли вы обо мне?» (جواد فاضل ، دحیر همسایه).

Частица چی (چی چی) «что» в основном выражает чувство возмущения, возражения, недовольства и упрека. В вопросительных предложениях она употребляется как самостоятельно, так и в сочетании с частицей مگر «разве».

— چی! بروند قبرزم رانبش کنند ?

«Что! чтобы пошли раскопали могилу моей жены?» (جواد فاضل ، خطرناک).

— چی! حالابی ادبی هم میکنی

«Что! ты еще грубишь?» (محمود حجازی ، محمود آفارا وکیل کنید) حاجی-چی چی! مگر دیوانه شده ای ?

«Хаджи—Что! разве ты с ума сошел?» صادق هدایت، حاجی آفا).

Вопросительные предложения с частицей چگونه «как» обладают большими возможностями для передачи различных оттенков эмоций, чем предложения с частицей چی «что». При

наличии частицы چطور «как» вопросительное предложение приобретает дополнительные эмоциональные оттенки удивления, недоумения, несогласия, возмущения и т. д. Частица چطور «как» обычно употребляется отдельно, в сочетании с частицей مگر «разве», а также присоединяется к предложениям, имеющим в своем составе частицу ای «ли» и مگر «разве».

— چطور شمالکه ای می بینید؟

«Как, вы видите пятно?» (بزرگ علوی، رقص مرگ).

بساعت روی پیش بناری نظرند آخت.

— چطور! این ساعت خوابیده است؟

«Он взглянул на часы, стоящие па камине:

— «Как! эти часы остановились?» (محمود افغانی، شهر آهو خان).

آبادباشه—این کارها هیچ نحلی بملت ندارد...

آشوب چطور! ملت نخالت نداد؟ ملت هیچی! مشروطه مرد!

«Абдарбаши—Эти дела не касаются народа?...

Ашуб—Как! народ не принимает участия?

Народ не ставится ни во что! Конституция умерла!» (محمد حجازی، زیبا).

مادر—چطور مگر، خبری شده؟

«Мать—(тревожно). А что же, что-то случилось?» (بهمن

فرسی، بامها وزیر بامها).

چطور! آيا شما ایرانی هستيد؟

«Как! разве вы иранец?» (سید محمد علی جمالی، یکی بودیکی نبود).

چطور! این اتاق پهلوی اتاق من مگر خالی نیست؟

«Как! разве эта соседняя комната не свободна?» (بزرگ علوی، تاریخچه اتاق من).

• • •

Итак, рассмотренный материал показывает, что в структуре вопросительных предложений могут быть включены различные вопросительные частицы. Частица ای «ли» в

большинстве случаев является лишь показателем вопросительности. Особенностью же вопросительных предложений и частицы **مگر** «разве» является то, что они содержат в себе различные оттенки эмоций. Обе частицы выражают ряд сходных дополнительных модальных оттенков значения (сомнение, возможность, предположение), что характерно для предложений с частицей **مگر** «разве».

Предложения с частицей **ایا** «ли» и **مگر** «разве» могут выражать не только вопрос, но и эмоционально окрашенное отрицательное суждение, имеющее лишь внешнюю вопросительную форму.

Предложения с вопросительными словами и частицей **ایا** «ли» отличаются от предложений с вопросительным словом и частицей **مگر** «разве» тем, что семантический диапазон последних более обширен, они выражают различные оттенки эмоций, значение которых выявляется в контексте.

Утратив свое основное лексическое значение, в качестве вопросительных частиц выступают и такие слова, как **هېچ** «ли», **چطور** «как» и **چی** «что».

Օ. Ա. ԱՐՁՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՊԱՐՄԿԵՐՆԵՆՈՒՄ

Ա մ փ ռ փ ռ լ մ

Պարսկերեն լեզվում հարցում արտահայտող մասնիկներն են **ایا**-ն և **مگر**-ը, որոնք ունեն և իմաստային ընդհանրություններ և տարբերություններ:

ایا-ն հիմնականում գործածվում է հարցում արտահայտելու համար:

مگر-ը հարցական նախադասությանը հաղորդում է լրացուցիչ զգայական վերաբերմունք արտահայտող տարբեր երանգներ (զարմանք, տարակուսանք և այլն): Երկու մասնիկներն էլ կարող են նա-

խաղասութեանը տալ իմաստային տարրեր երանդներ (երկբայութիւն, հավանականութիւն, ենթադրութիւն, ժխտում), որոնք սակայն առավել բնորոշ են ڪ-ին:

Հարցական բառերով (դերանունով, մակբայով) կազմված նախադասութիւնները իրենց կազմի մեջ կարող են ունենալ նաև հարցական մասնիկներ: Հարցական բառով և ڪ-ով կապված նախադասութիւնները իմաստային և զգայական տարրեր երանդներ արտահայտելու տեսակետից շատ ավելի բազմազան են, քան հարցական բառով և ٻ-ով կազմված նախադասութիւնները:

Կորցնելով իրենց նյութական իմաստը, որպես հարցական մասնիկներ են գործածվում նաև ڪه և ڪه բառերը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Ա. Բայրուրզյան — Իրանում իմպերիալիստական Գերմանիայի քաղաքականության հարցի շուրջը 1905—1914 թթ.	5
Ն. Մ. Եգանյան — Մուսուլմանական կալվածատիրության զարգացումը Իրանում XIX դարի երկրորդ կեսին	42
Լ. Գ. Դանեգյան — Շահ-Աբդաս Ա-ի կրոնական հանդուրժողական քաղաքականության հարցի շուրջը	68
Բ. Պ. Բալայան — Իրանի լորերի էթնիկական զարգացման մի քանի առանձնահատկությունները	98
Գ. Բ. Ակոպով — Ժողովուրդների դասարանական հիմնական սկզբունքները հին իրանական պատմավիպերգային ավանդության կողմից	117
Ն. Ն. Մարտիրոսյան — Հայերի տեղաբաշխումն Իրանում (դեմոգրաֆիկ տվյալներ)	150
Ն. Ն. Մովսիսյան — Էջեր պարսկական թատրոնի պատմությունից	174
Լ. Ն. Շեխոյան — Կրագրային երգիծական ժանրերը դարասկզբի պարսկական մամուլում և նրանց նշանակությունը նոր տիպի արձակի զարգացման համար	191
Բ. Լ. Չուգասյան — Հայ-Պարսկական	207
Օ. Ա. Արզումանյան — Հարցական մասնիկները ժամանակակից պարսկերենում	219

СОДЕРЖАНИЕ

В. А. Байбуртян — К вопросу об империалистической политике Германии в Иране в 1905—1914 гг.	5
Г. М. Еганян — Развитие мультикадарского землевладения в Иране во второй половине XIX века	42
Л. Г. Данегян — К вопросу политики религиозной терпимости шаха Аббаса I	68
Б. П. Балаян — Некоторые особенности этнического развития лугов Ирана	93
Г. Б. Акопов — Основной принцип классификации народов древненранской историко-эпической традицией	117
А. У. Мартиросян — Размещение армянского населения в Иране (демографические данные)	150
Г. О. Мовсесян — Страницы из истории персидского театра	174
Л. Г. Шехоян — Сатирические газетные жанры в персидской прессе начала века и их значение для развития прозы нового типа	191
Б. Л. Чукасян — Агпепо-Persiaca	207
О. А. Арзуманян — О вопросительных частицах в современном персидском языке.	219

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիրներ՝ Ս. Ա. Անաստասյան,
Փ. Վ. Նալչալյան
Կազմը՝ Ն. Հ. Խանգադյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Կ. Զաֆարյան
Սրբագրիչներ՝ Լ. Կ. Հառուքյունյան,
Վ. Ք. Սիմոնյան

ՎՖ 03639, ԽՀԽ 1149, Հրատ. 2980, Պատվեր 455, Տպաքանակ 1000

Հանձնված է արտադրության 28/X 1968 թ., ստորագրված է
տպագրության 19/XII 1969 թ., տպագր. 14,5 մամուլ, հրատ.
11,96 մամուլ, թուղթ № 1, 60×90¹/₁₆, Գինը 95 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի
հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24:

